

2026 / 2

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Hatások a zsidó identitás alakulására

A szegedi cinterem előképei

Az 1895. évi Országos Rabbigyűlés

A galíciai zsidó bevándorlás mítosza

A sokarcú magyar-zsidó humor

Simon Wiesenthal a spanyol zsidók útkereséséről

Erdélyi román politikusok – magyar viszonylatok

Vasile Goldiș

Iuliu Maniu

Emlékezetépítés

Szomszédországi utcanevek 1944–1948

Magyarországi emlék(ezet)törvények 1989 után

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztőbizottság
CSERNICKSKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAJ PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
ELTE TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

34. évf. (2026) 2. szám

KÜLSŐ IMPULZUSOK ÉS BELSŐ HATÁSOK A ZSIDÓ IDENTITÁS ALAKULÁSÁBAN

BÁNYAI VIKTÓRIA	
Hagyományújítás: a szegedi cinterem előképei	3
PREPUK ANIKÓ	
Izraelita ultramontanizmus? Az 1895. évi Országos Rabbiggyűlés	16
KONRÁD MIKLÓS	
Asszimilációs nyomás és zsidó érdekképviselés. A galíciai zsidó bevándorlás mítosza mint lakmuszteszt	37
BODÓ BÉLA	
„Tanulj meg fiacskám komédiázni.” A magyar-zsidó humor szerepe a birodalom, a nemzet és a zsidó közösség életében 1848 és 1921 között	57
FROJIMOVICS KINGA-HORVÁTH RITA	
Kolumbusz Kristóf és Amerika felfedezése egy holokauszt túlélő olvasatában: Simon Wiesenthal gondolatai a 15. századi spanyol zsidók identitásáról és útkereséséről	85

ERDÉLYI ROMÁN POLITIKUSOK – MAGYAR VISZONYLATOK

L. BALOGH BÉNI	
Vasile Goldiș és a magyarok	98
MARCHUT RÉKA	
Iuliu Maniu és a magyarok 1945 után	124

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

LÁSZLÓ ANDOR

Nyelvi tájkép csata után. Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1944–1948 147

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN:

Emlék(ezet)törvények a rendszerváltozást követő Magyarországon 176

KRITIKA

BALLA KÁLMÁN

Hiányzó – kapcsolat-, kisebbség-, irodalomtörténeti – fejezetek 199

Joanna Urbańska – Máthé Áron: *Lenvirágok a véres mezőkön.*

Ukránok, lengyelek és magyarok: népiítés, menekülés, segítségnyújtás.

Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2025.

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN

Fasiszta forradalmi nihilizmus vs. autoriter konzervativizmus – avagynemzeti-legionárius állam rövid uralma Romániában 216

Florin Müller: *Statul național–legionar (septembrie 1940 – ianuarie 1941).*

București, Editura Corint, 2025.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Honfőrdő, honfibú 222

Bo Lidergaard: *Honfitársak. A dán zsidók menekülése 1943 októberében.*

Fordította: Bogdán Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2023. 506 oldal

KÜLSŐ IMPULZUSOK ÉS BELSŐ HATÁSOK A ZSIDÓ IDENTITÁS ALAKULÁSÁBAN*

BÁNYAI VIKTÓRIA**

Hagyományújítás: a szegedi cinterem előképei***

Reviving Tradition: The Precursors of the Ceremonial Building at the Szeged Jewish Cemetery

ABSTRACT: The imposing, historicist-style ceremonial building at the Szeged Jewish cemetery, completed in 1907, was yet another result of the collaboration between Chief Rabbi Immanuel Löw and architect Lipót Baumhorn. As was the case with the synagogue, Rabbi Löw obviously had the final say on matters concerning religious concepts. Far more surprising than the upper, Pantheon-like section of the cemetery is its lower, underground section, where 72 crypts are accessible from a large H-shaped corridor. This study explores the ancient Jewish and very contemporary non-Jewish precursors of this underground world, as well as the line of reasoning and interpretation of tradition through which Löw himself justified to the community his departure from local (Ashkenazi) Jewish tradition and the revival of certain elements of an ancient burial practice.

KEYWORDS: Immanuel Löw, Jewish cemetery, Szeged, burial practice

Szemben a tematikus blokk címét adó „impulzusokkal” és „hatásokkal”, amelyeket jellemzően a kutatók tulajdonítanak nekik, az előképek nagy előnye identitáskutatói szempontból, hogy sokkal gyakrabban támaszkodhatunk önbevallásra, az általuk relevánsnak tartott előképet sokszor maguk a jelenség létrehozói nevezik meg,

* A blokkban az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézetben 2025. november 20-án tartott azonos című konferencia előadásából készült tanulmányok kaptak helyet. A tematikus blokk szerkesztői Konrád Miklós és Bányai Viktória.

** A szerző történész, hebraista az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: banyai.viktoria@tk.elte.hu, ORCID: 0000-0002-9668-9062

*** A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig című projektben készült.

így választásuk nemcsak a jelenségről magáról, hanem a választás preferenciáiról is informál. Ez a választás sokkal könnyebben „átugorhat” időbeli és térbeli távolságot is, átívelhet szakadásokat, mint ahogy az egy hatásnál feltételezhető lenne. Írásomban egy időt és teret átugró, ókori szentföldi előkép 20. századi használatát szeretném bemutatni, kitérve arra is, hogy milyen kortársi párhuzamok említhetők ókori előképek „váratlan” fölelevenítésére.

Vizsgálatunk tárgya az 1831-ben megnyitott szegedi (új) zsidó temető 1907-ben felavatott ún. cinterme, vagyis a temetkezési hellyel kombinált szertartási épülete. A temető korábbi, egyszerű szertartási épületét az 1879-es árvíz elpusztította.¹ Az új *cidduk ha-din* ház tervezésére 1903 végén Baumhorn Lipót építész (1860–1932) kapott megbízást, aki az előző években az új zsinagóga és a hitközségi székház architektúráját is kialakította, illetve a cinterem megépítésével párhuzamosan a régi zsinagóga átalakítását is az ő tervei alapján végezték: a szegedi hitközség házi építészeinek számított ezekben az években. Ebben Baumhorn tehetsége mellett fontos szerepet játszott, hogy nagyon jól tudott együttműködni Löw Immánuel rabbival (1854–1944), akinek nemcsak az épületek vallási koncepciót érintő kérdéseiben volt döntő szava, hanem részt vett a tervezési és kivitelezési folyamatok részleteiben is: mai kifejezésekkel élve, a fundraisingtól a kivitelezés mikromenedzseléséig mindenben.² Baumhorn egy alkalommal úgy nyilatkozott róla: „ha Löw Immánuel építésznek megy, akkor is halhatatlant alkotott volna”.³ A cinteremmel kapcsolatos munkamegosztásukra vet fényt Löw 1931-es, a temető megnyitásának századik évfordulóján mondott beszéde, amelybe a temetőhöz való mély személyes kötődéséről (önmagáról harmadik személyben szólva) belefűzte, hogy „elgondolta a gyász méltó keretét e cinterem kupoláját”.⁴ Maga a cinterem elnevezés alkalmazása is Löw leleménye. Csefkó Gyula nyelvész 1929-ben írt cikkében a szó újabb keletű, még nem regisztrált használataként mutatta be, hogy a szegedi zsidó temetőben a halottas házat, a temető gyásztermét nevezik így.⁵ Csefkó azt feltételezte, hogy az új jelentésben szerepet játszott, hogy a használók a magyar ’terem’ szó valamiféle összetételét érzékelték az egyébként latin eredetű (*coemeterium* = nyughely) szóban. Fejtegetésében a szegedi cinterem másik funkcióját azonban

^{*} A szerző történész, hebraista az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: banyai.viktoria@tk.elte.hu, ORCID: 0000-0002-9668-9062

¹ Ábrahám Vera: *Szeged zsidó temetői*. Szeged: Magánkiadás, 2016. 75.

² Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Judaism as Flowers: The Materialized Ideology of the New Synagogue of Szeged. *Material Religion*, 19/5, 2023. 482–505.

³ Rosenfeld Viktor: Levél Löw Immánuelről. *Múlt és Jövő*, 1927/4. 148.

⁴ Löw Immánuel: A százéves temető. 1931. In: Löw Immánuel: *Kétszáz beszéd*. Szeged, 1939. II: 237.

⁵ Csefkó Gyula: Cinterem. *Népünk és Nyelvünk*, 1929/2–3. 109–110.

1. kép. A cinterem belső tere (Salamon Kornél felvétele)

figyelmén kívül hagyta (talán nem is ismerte), miszerint az az eredeti jelentésnek megfelelően egyben sírboltként, temetkezési helyként is szolgált.⁶

A messziről is jól látható, kupolás, téglaburkolatú, historizáló stílusú épület illeszkedett az új zsinagóga és a székház által kijelölt építészeti irányhoz. A hasonlóságot növelte, hogy az ablakait a másik két épületen is dolgozó Róth Manó (1868–1935) üvegfestő művész készítette, a feliratokat pedig a szintén az új zsinagóga létrehozásában is feladatot kapó Tardos-Taussig Ármin (1874–1936) mérnök, grafikus tervezte.⁷ Az avatásra 1907. október 13-án került sor. A hitközség és a szentegylet (Hevra kadisa) aktuális vezetőségének, valamint az építőbizottság tagjainak nevét az épület nyugati bejárata feletti (belső) márványtáblán örökítették meg.⁸

A kör alaprajzú, kupolás épület belső terét féloszlopok tagolják, az oszlopfejek felett körben ablakok helyezkednek el. Az oszlopok közti falszakaszokra a nevek felvésésére szánt, egységesen kialakított szürke márványtáblák kerültek Dávid-csillag formájú gyertyatartókkal. Az alaprajzi elrendezés és a kettős funkció – szertartási tér és reprezentatív temetkezési hely – egyaránt a római Pantheont

⁶ Cinterem. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára*, V. Budapest: MTA Nyelv- tudományi Intézet, 2013. <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=cinterem> (Utolsó letöltés: 2026. május 18.)

⁷ Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Szeged zsidó vallási épületeinek öröksége. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 9, 2022. 251.

⁸ Oszkó – Pataricza, 2022. 253.

juttatják eszünkbe. Az antik ihletettség, antikizáló formák használata a 19. század végi keresztény temetőikben is domináns volt, és ez jellemezte a pesti zsidó gazdasági elit által a Salgótarjáni úti temetőben az 1880-as, 1890-es években építtetett családi sírboltokat, mauzóleumokat is.⁹

A Salgótarjáni úti temetőben található monumentális családi síremlékeket értelmezhetjük a magyarországi zsidóság megváltozott vagyoni, társadalmi és jogi státuszának kifejezőiként és hirdetőiként, a családi és közösségi reprezentáció eszközeiként. Az igen jelentős anyagi áldozatok árán létrehozott, alul kriptás (nyolc vagy tizenkét halott befogadására alkalmas), felül a korszak ismert építészei és művészei által tervezett síremlékek megőrkítik a sikeres gyárosok, bankárok, üzletemberek azon törekvését, hogy a velük azonos társadalmi státusú keresztény családok síremlékeihez mérhető, vagy azokat túlszárnyalót hozzanak létre, kőbe vessék a társadalmi integráció sikerét.¹⁰ Végso soron olyan akkulturációs lépés ez, amely szakított a térség, a közép-európai askenázi terület bevett zsidó temetkezésével, a holttest földbe temetésével, és ezáltal az újkorra már előírassá vált vallási szokásokkal is szembement. A fővárosi közegészségügyi szabályoknak megfelelően a kriptákban csak érckoporsókat volt szabad elhelyezni.¹¹

Az e síremlékeknél egy-két évtizeddel későbbi szegedi cinterem is kétségtelesenül töltött be hasonló társadalmi reprezentációs funkciót – „a gyász méltó keretként” –, azonban Löw rabbi ehhez más utat jelölt ki. A legalapvetőbb különbség, hogy az építmény nem egyéni-családi, hanem közösségi szinten biztosított reprezentációs lehetőséget. A közösségi szintet erősítette az évtizedek során, hogy 1924-ben Szeged I. világháborús zsidó katonaaáldozatainak, majd a vészkorszak után az 1944 júniusában, még a deportálás előtt a szegedi téglagyárban elhunytaknak is itt állítottak emléket, a még üres márványablákon. Az I. világháborús halottakra és a háborút követő antiszemita hullámra egy Löw Immánuel által szövegezett hosszabb héber és egy rövidebb – tartalmában is semmitmondóbb, az antiszemita támadást nem említő – magyar vers emlékeztet.¹² A bibliai fordulatokból építkező héber szöveg Patai József fordításában a következő:

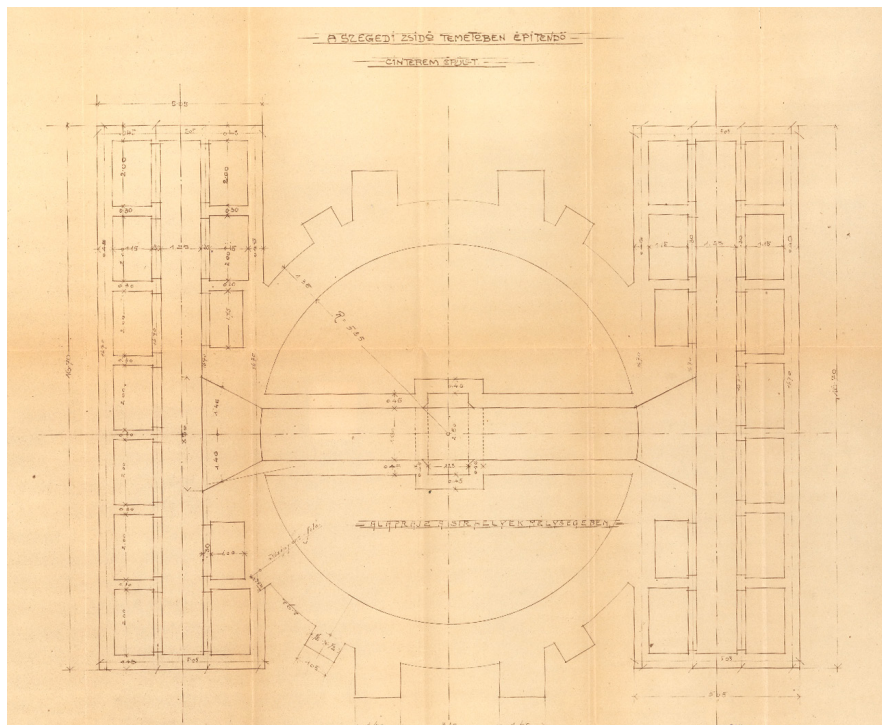
Amire esküdtek – Hősökül fölkeltek
Szülőföldet védtek, – Jaj, hiába vesztek!
Segítőt nem leltek – Háladalt nem zengtek,
Babért nem szereztek – Földre leverettek.
Koporsónak estek – Sírba temetkeztek.
Lélekké ténykedtek – Dús örököt nyertek.

⁹ Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai temető – a pesti zsidó közösség sírkertje, 1874–1890. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 12, 2017. 316 skk.

¹⁰ Méretek, lépték kérdéséről: Csáki, 2017. 322.

¹¹ Csáki, 2017. 321.

¹² Szegedi Emléktáblák. *Múlt és Jövő*, 1925/1. 16.

2. kép. Baumhorn Lipót tervrajza: „Alaprajz a sírhelyek mélységében” (MNL CSML XV.2a 2684/1906.)

Mennybe emelkedtek – Istenükhöz tértek!
Míg ők odaértek, – Itt hullámok meredtek!
Ellenünk eredtek, – Ajakukra szedtek,
A nyelvükre vettek – összeszervezkedtek.
Törvényszemet kivertek – Jogot letepertek,
Vak ösztönt követtek – Zsarolást kedveltek.
A zsidókra törtek – Keserítve őket,
Kenyeret elszedtek – Támaszt összetörtek!¹³

Abban persze még nincs semmi meglepő, hogy az épület föld feletti részét, vagyis a szertartási teret közösségi használatra tervezték, ellenben az építmény föld alatti része, az ott kiépített közösségi temetkezési hely annál szokatlanabb.

¹³ *Múlt és Jövő*, 1925/2. 78. Löw antiszemita háttérű személyes meghurcolásának, hamis vád alapján történő perbe fogásáról: Hidvégi Máté: A Löw-per. *Múlt és Jövő*, 1996/3. 85–96.

Ahogy a tervrajzszelvényről is leolvasható, egy nagy H-t formázó föld alatti, de bevilágítókkal rendelkező folyosóról 72 kriptafülke közelíthető meg. A tervrajz 24 sírhelyet jelöl, azonban ezek mind háromszintesek, így kapjuk a 72-es számot, ami a bibliai és rabbinikus hagyományban a teljességet, a tekintélyt kifejező szám, így önmagában is szimbolikus. A fenti kör alaprajzú szertartási tér közepén egy leeresztő nyílást alakítottak ki, a csarnokban tartott búcsúztató szertartás után ezen át engedték le a koporsót, és helyezték el egy fülkében, amit azután el is falaztak. A lent eltemetettek nevét a fenti tér márványabláin tüntették fel, a megemlékezések idején oda érkeztek a látogatók.

Löw Immanuel egy 1922 nyarán mondott gyászbeszédében egy talmudidézetből kiindulva (Tb Berakhot 14b) így mutatta be, indokolta meg ezt a temetkezési módot:¹⁴

וְהַמִּנְיָא הַחוּפֵּר כּוֹךְ לְמַת בְּבֶקֶר — פִּטּוּר מִקְרִיאַת שְׁמַע וּמִן הַתְּפִלָּה וּמִן הַתְּפִלִּין וּמִקֵּל מִצֹּת
הָאֲמִירוֹת בְּתוֹרָה."

»Aki a sírbarlangban fülkét váj elhunytja számára, az időre minden egyéb micvó alól mentes.«¹⁵ Szent cselekvés volt az elhunytak eltakarítása mindenha nálunk. Legősiabb módja ama fülkék felhasználása volt, amelyeket a szent föld mészsziákláinak üregeibe vájtak. A sziklaüregből kiinduló fülkébe, כּוֹךְ, helyezték a holttestemet.

Ezt az ősi temetkező rendet, amely ásatlan sírt, elrekesztett falüreget követelt sírlakul, újította föl chevránk, amikor e templomszerű kupola földalatti falazatát sírlakokká képezte ki. Védő tető enyhe borul a lennszunnyadók álmára.

Fonnyasztó nyár nem hervasztja a hant virágait, nem borítja késő ősznek fonnyatag virághalma, nem gyülemlik rajta télnek hóharmatos avarja. Az emléktábla írása nem fakul meg fénytől, fagytól, nem vakul meg szálló portól, hulló csepptől.”¹⁶

Elsőként érdemes figyelni az 1922-es dátumra: feltűnő, hogy 15 évvel az elkészülte után még mindig értelmezni, indokolni kellett a közösség számára ezt a temetkezési módot, nem vált magától értetődővé. Löw még mindig szükségét érezte, hogy érveket sorakoztasson föl mellette.

Az első és legerősebb érve az ókori szentföldi előkép. Ennek üzenete, hogy ha el is tér a megszokottól, nem újítás, hanem az ősi temetkezési mód visszahozása, ahhoz a rendhez való visszatérés, amely – a talmudidézettel alátámasztottan – legalábbis időlegesen minden egyéb parancsolat teljesítését kiváltja. A mészkösziklába vájt fülke valóban használatos temetkezési forma volt a késő ókori szentföldön,

¹⁴ Pataricza Dóra: Lenn szunnyadók álma. *Szombat.org*. 2024. május 12. <https://www.szombat.org/hagyomany-tortenelem/lennszunnyadok-alm> (Utolsó letöltés: 2026. május 18.)

¹⁵ A talmudidézet szó szerinti fordítása: „Nem ezt tanítja egy baraita? Aki a sírkamra falában sírt váj egy halottnak, mentesül a *Sema* elmondása, a *Smone eszré* ima, a *tefilin* viselése és a Tórában említett összes micva alól.”

¹⁶ Löw Immanuel: Böhm László. In: Löw Immanuel: *Száz beszéd*. Szeged, 1923. 393–394.

ennek mára a legismertebb régészeti lelőhelye Beit Shearim, amelyet azonban csak 1936 és 1940 között kezdtek el feltárni.¹⁷ Ugyanakkor más, szintén sziklába vájt temetkezési helyek példájával nagyon is tisztában volt Löw. A 19–20. század fordulóján nagy nemzetközi figyelmet keltő, sokat tárgyalt itáliai és észak-afrikai – Róma, Venetia, Szicília, Karthágó – késő ókori temetkezési helyekkel, katakombákkal kapcsolatos publikációkat több magyarországi tudós is élénk érdeklődéssel kísérte. Ez nem csupán mások kutatásainak magyar nyelvű ismertetését, összefoglalását jelentette, hanem esetenként összességük megalkotását is. Kaufmann Dávid

3. kép. A cinterem föld alatti sírfülkéi
(A szerző felvétele, 2024)

(1852–1899), a Rabbiképző Intézet professzora 1887-ben a római katakombák anyagából kiindulva bibliai alakok, motívumok megjelenítését tárgyalta.¹⁸ Krausz Sámuel (1866–1948), az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára pedig a korszak mértékadó szakmai lexikonja, a New Yorkban és Londonban megjelenő *Jewish Encyclopedia* számára írta meg a temetkezési formákat tárgyaló Catacombs és Tombs szócikkeket.¹⁹

¹⁷ Friss összefoglalás róla: Weiss, Zeev: Burial Practices in Beth She'arim and the Question of Dating the Patriarchal Necropolis. In: Weiss, Zeev – Irshai, Oded – Magness, Jodi – Schwartz, Seth (eds.): *“Follow the Wise”: Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. University Park, USA: Penn State University Press, 2010. 207–232.

¹⁸ Kaufmann, David: Sens et origine des symboles tumulaires de l’Ancien-Testament dans l’art chrétien primitif. *Revue des études juives*, 14, 1887. 33–48.; Kaufmann, Dávid: Zsidó katakombák Olaszországban. *Archaeologiai Értesítő*, 6, 1886. 318–321.

¹⁹ Krauss, Samuel: Catacombs. In: *Jewish Encyclopedia*, vol. 3. New York – London, 1903. 614–618. és Tombs. *Jewish Encyclopedia*, vol.12. 1906. 183–190.

A Catacombs szócikkben – mintha csak a szegedi közösség kétkedőinek volna – Krausz mellett érvelt, hogy közvetlen kapcsolat állt fenn a szentföldi temetkezési gyakorlat és a diaszpóra szokásai között, a sziklába vájt temetkezést legfeljebb az erre alkalmatlan talajviszonyok akadályozhatták.

„Wherever the Jews went in the course of their wanderings, they endeavored to preserve this custom of their fathers as far as the nature of the ground permitted; and they did so at Rome, in lower Italy, Carthage, Cyrene, etc. The Talmud gives a detailed description of this kind of tomb, the chief characteristic of which is that the bodies were placed in niches (Talmud: כרכין ; Latin: loculi) in the subterranean vaults. The Christian catacombs doubtless originated in imitation of this Jewish custom, although it would appear from the catacombs so far discovered at Rome that the Christian ones are older than the Jewish. Among Christians, moreover, Jesus’ tomb in the rock must have been the model from the beginning.”²⁰

[A zsidók vándorlásuk során bárhová is kerültek, igyekeztek megőrizni atyáik szokását, amennyire a talaj erre lehetőséget adott, így tettek Rómában, Dél-Itáliában, Karthágóban, Cyrenében stb. A Talmud részletes leírást ad erről a sírtípusról, amelynek fő jellemzője, hogy a holttesteket fülkékben (Talmud: כרכין; latinul: loculi) helyezték el. A keresztény katakombák kétségkívül e zsidó szokás utánzásából származnak, bár a Rómában eddig feltárt katakombákból úgy tűnik fel, hogy a keresztényeké régebbi, mint a zsidóké. A keresztények körében pedig Jézus sziklába vájt sírja lehetett a kezdetektől fogva a minta.]

A Krausz Sámuel által említett akadály, vagyis a mészkőszikla hiánya Szegedet is jellemezte, ezért Löw elgondolása földbe mélyítve és téglából kialakítva, felfalazva tudott megvalósulni. Az ókori előképtől abban a vonatkozásban is távol állt a szegedi hevra által „visszahozott” változat, hogy a fülkéket egyszer használatosnak szánták, a koporsó behelyezése után lezárva azokat, a csontok összegyűjtése és osszáriumba helyezése e szokások ősi és hiteles volta ellenére sem merült fel. Díszítőelemek sincsenek a föld alatti térben. Mindezeket figyelembe véve a követett „előkép” inkább szöveges forrás, mint tényleges régészeti lelet lehetett. Ebben Löw Immanuel minden bizonnyal apja, Löw Lipót rabbi (1811–1875) módszertanát követte, aki az ún. *talmudi régiségtan* (Alterthumskunde) művelésekor, a Wissenschaft des Judentums korai nemzedéke tagjaként alapvetően szöveges források alapján igyekezett a talmudi kor tárgykultúráját rekonstruálni, nem pedig régészeti megközelítéssel.²¹ Hasonlóan szövegközpontú volt Krausz Sámuel háromkötetes

²⁰ Krauss, Samuel: *Catacombs. Jewish Encyclopedia*, vol. 3. New York – London, 1901. 614–618.

²¹ Turán, Sinai (Tamás): Leopold Löw and the Study of Rabbinic Literature – a Bicentennial Appraisal. *Jewish Studies*, 48, 2012. 46–49.

Talmudische Archäologie (1910–1912) című munkája, amit épp Löw Immánuelnek ajánlott. Krausz a korai rabbinikus irodalomból gyűjtögette össze a temetkezési módokra, szokásokra vonatkozó adatokat is.²²

A „legősbibb mód” hangsúlyozásával Löw is sugallja, amit Krausz – az időrendi problémák ellenére is – explicite kimond: ha a szokást a keresztény többségi társadalomban meg is találjuk, az átvétel iránya akkor is teljesen egyértelmű, a zsidók előbb gyakorolták. Vagyis az érvelés kizárja a kortársakban nagyon is felmerülő vélekedést, miszerint a többségi társadalom kultúrájából való átvétellel (rabbinikus terminussal *hukkat ha-gojim*) állunk szemben, amelyet csak igazolni próbál az önkényesen átalakított ókori szentföldi előkép. A dilemmával, illetve Löw vallási felfogásával kapcsolatban két szempont megfontolását javaslom.

Egyfelől Löw az új zsinagóga díszítési programjához és a zsinagógakert kialakításában is bőségesen és tudatosan választott a szokásos – mondhatjuk hagyományos – askenázi modellektől eltérő előképeket, köztük kifejezetten meglepő ókori szentföldi elemeket is, vagyis ebben a sorban egyáltalán nem a cinterem sírfülkéi az elsők. Az új zsinagóga ilyen meglepő díszítési megoldása például, hogy őshéber, vagy tudományos terminussal paleo-héber betűs feliratokat is festettek fel a dongákra. A paleo-héber betűk használata révén Löw a babiloni fogság (i.e. 6. század) előtti írott emlékekkel, a királyság, az első Templom korával kötötte össze a zsinagógát. A dongákon sokszorosan ismétlődő zsoltárrészlet – négy szó a Zsolt 102:18-ból – abban is a korai íráshagyományt követi, hogy a szavakra tagolást nem a számunkra megszokott szóközők jelzik, hanem függőleges vonások.²³ A történelem fintora, hogy a késő ókorban ezt az írást épp a zsidóktól elkülönülő samaritánus közösség őrizte meg, a zsidó közösség pedig fokozatosan áttért az arámi írás egy változatára, arra, amelyet ma héberként ismerünk. A váltást, pontosabban azt, hogy már a Tóra szövegének leírásához is „arámi” betűket használtak, a talmudi hagyomány Ezra személyéhez köti.²⁴ A késő ókori váltás után a rabbinikus zsidóság vallási közegben már nem használta a paleo-héber karaktereket, az Izrael Állam létrehozása előtti időszakból nincs is tudomásunk arról, hogy a szegedi használatnak lenne párhuzama.

Másfelől Löw használt egyértelműen keresztény előképeket is, azonban nem hasonulás céljából, hanem a vallásos *érzés* növelése érdekében, amit fontos eszköznek látott a közösség tagjainak megtartásához a társadalmi integráció és szekularizáció korszakában. Ennek egyik ismert, nagy vitát kiváltó, a kulturális adaptáció határait feszegető példája az 1883-ban kiadott imádságoskönyv,²⁵ amelybe Löw egyebek mellett keresztény szerzőktől – református és evangélikus lelkészekről

²² Krauss, Samuel: *Talmudische Archäologie, I–III*. Leipzig: Verlag Kaufmann, 1910–1912.

²³ Naveh, Joseph: *Early History of the Alphabet*. Jerusalem: Magnes Press, 1987. 62.

²⁴ Tb Szanhedrin 21b–22. A talmudi terminológia a babiloni fogság nyomán átvett betűket „asz-szir” betűkként (*ktav asuri*) is említi.

²⁵ *Imádságok. Zsidók számára*. Gyűjtötte Löw Immánuel. Szeged: Traub B. és társa, 1883.

– átvett, átdolgozott imaszövegeket is beválogatott, ráadásul az első kiadásba a források feltüntetése nélkül.²⁶ 1878-as beiktatási beszédében általános elvként fogalmazta meg az újítások céljával, indítékaival kapcsolatban, hogy „Csak buzgó vallásosságnak és nem ledér közönynek van tehetsége és joga újat teremteni régiből [...] tudva, hogy minél mélyebb a vallásosság, annál gyökeresebb lesz az átalakulás, a hívek üdvére, a vallás és jámbor érzés emelésére”.²⁷ Ahogy láttuk, a gyökeres átalakulás, az „újat teremteni régiből” fordulat több esetben jelentette azt, hogy egy történetileg igazolható, ám rég megszakadt, feledésbe merült hagyomány újbóli használatát kezdeményezte Löw: a címben használt „hagyományújítás” kifejezés ezt a módszert kívánja jelenteni.

A módszer természetesen nem csak Löw Immánuel jellemezte. A magyarországi neológia általános sajátossága a történeti érvekre való nyitottság, az ókori előképekre mint támadhatatlan tekintélyű precedensekre való hivatkozás. Példaként említhetjük a 19. század közepétől a hébertől eltérő nyelvű sírfeliratok engedélyezése körüli vitákban sorakoztatott érveket. Míg meghatározó orthodox rabbik határozott tiltást fogalmaztak meg a nem héber feliratokra, addig a neológia a saját – megengedő – álláspontja védelmében történeti érvet hozott fel. Eszerint a késő ókori Palesztinából és a római birodalom területén máshonnan, így Pannóniából is, valamint a kora középkori Európából (például Dél-Itáliából) is ismeretesek görög és latin nyelvű zsidó sírfeliratok.²⁸

Hasonlóan ókori szentföldi gyakorlat „visszahozásaként” erre a történeti évrre hivatkozva vezette be számos németországi közösség a 19. század közepén a zsinagógai reformok részeként a hároméves tóraolvasási ciklust. A diaszpórában szokásos éves ciklussal összehasonlítva így sokkal rövidebb felolvasandó szakaszok jutottak egy-egy hétre, lényegesen rövidítve a szombati tóraolvasás időtartamát, befogadhatóbbá téve az alkalmat a hagyományos liturgiától eltávolodók, azt monotonnak megélők számára is.²⁹ A zsinagógai reformok, a közösség tagjai visszavonzásának – legalább átmeneti – sikeréről számolt be például Leopold Zunz (1794–1886) egy berlini nagyünnepi alkalom kapcsán.

„Tegnap, pontosabban szombaton a Jacobson-zsinagógában jártam. Olyan emberek töltötték ott az egész napot, akiknek húsz éve semmi közük sem volt a zsidósághoz:

²⁶ Turán Tamás: Löw Immánuel vallási arcképéhez. Előadás a *Löw Immánuel élete és életműve* című konferencián, Szeged, 2024. szeptember 5. (Kézirat)

²⁷ Löw Immánuel: Beköszöntő, 1878. In: *Löw Immánuel beszédei, 1874–1899*. Szeged, 1900. 267.

²⁸ A neológia történeti érvelését lásd például Weinberger Mózes: A sírfeliratok szövegéről. In: Weinberger Mózes, (szerk.): *Emlékkönyv*. Cluj, 1939. 31–39.; különösen 37.

²⁹ A hároméves tóraolvasási ciklus szentföldi gyakorlat volt (Tb Megilla 29b), s a keresztes hadjáratok idejéig fennmaradt.

olyan férfiak, akik azt hitték, már rég megszabadultak a vallásos érzésektől, áhítattal hullatták a könnyeket; a fiatalok többsége böjtölt.”³⁰

Zárásul érdemes visszatérnünk az 1922-es temetési beszédből idézett rész utolsó bekezdésére, ahol Löw – első pillantásra – csupa praktikus szempontot sorakoztat fel, amelyek a cinterem kínálta temetkezési mód mellett szólnak:

„Fonnyasztó nyár nem hervasztja a hant virágait, nem borítja késő ősznek fonnyatag virághalma, nem gyülemlik rajta télnek hóharmatos avarja. Az emléktábla írása nem fakul meg fénytől, fagytól, nem vakul meg szálló portól, hulló csepptől.”³¹

Az érvelés egy része valóban ilyen jellegű: a zárt épületben sértetlen marad a márványtábla és a rávéssett nevek, az évszámok festése, a hozzátartozónak nincs gondja az avarnak vagy a hónak a sírról való eltakarításával. Azonban amikor a nyári hőségben hervadó, ősszel fonnyadó virágokat említi mint ebben a temetkezési módban elkerülhető lehangoló látványt, akkor Löw valójában beleszó érvelésébe egy másik, a századfordulón, a 20. század elején sokat vitatott szempontot is.³² A föld alatti lezárt sírfülkék semmiképp sem csábíthatnak a zsidó hagyománnyal ellentétes, ám a nagyvárosi neológ közösségekben feltartóztathatatlanul terjedő szokásokra, virágültetésre, vagy – amire a késő őszi „fonnyatag virághalom” minden bizonnyal utal – halottak napi csokrok, koszorúk elhelyezésére.³³ A kimondott és ki nem mondott érvelés ezen a ponton zárul össze: a cinteremmel kialakított forma kielégítheti az újfajta reprezentációs igényeket, szentföldi előképe miatt védhető a kritikákkal szemben, és még meg is akadályozza a hagyománnyal ellentétes emlékezési/kegyeleti módokat.

A „három az egyben” megoldás mégsem vált népszerűvé Szegeden, a sírfülkék majdnem negyven év alatt, 1944-ig sem teltek meg, a márványtáblák egy része máig üres maradt. Löw számításába legalább két hiba csúszott. Egyfelől nem számolt a járatrendszer gyakran előtű talajvízzel, ami lehetetlenné tette a föld alatti folyosók használatát. Másfelől nem sikerült elegendő tehető családot megnyernie, hogy az egyéni síremléket közösségire cserélje. Ez utóbbiban ráadásul Löwnek magának is szerepe lehetett. Ez a temetkezési mód ugyanis nem hagyott teret az egyedí, az elhunyt személyéhez kötődő felirat számára sem, amiket egyébként

³⁰ Idézi Silber, Michael K.: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Has-kalah and Reform in Hungary*. In: Katz, Jacob (ed.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1987. 129–130.

³¹ Löw, 1923. 393–394.

³² A kérdés már a 19. század közepén is felmerült, épp Löw Immanuel apja, Löw Lipót rabbi vizsgálta egy tanulmányban a temetői virágelhelyezés szokását: Löw, Leopold: *Blumen auf Gräber. Ben Chananja*, 1, 1858. 433–442.

³³ A növénydíszítés és halottak napi sírlátogatás, virágkoszorúk jelenségéhez: Csáki, 2017. 302–304.

a főrabbi maga szövegezett művészi érzékkel a közösség számára.³⁴ Vagyis nem csupán a családi reprezentáció lehetőségéről, de még a Löwtől kapott személyes sírversről is le kellett mondania annak, akit a 72 sírfülke egyikébe temettek. Úgy tűnik, ezt már nem ellensúlyozta sem az ősi szentföldi előkép, sem esetleg más, időben közelebbi párhuzam vonzereje.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A cinterem tervrajzai. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged – HU MNL CSML XV.2a 2684/1906.

Ábrahám Vera: *Lőw Immánuel sírversei. Textusok a szegedi neológ izraelita temetőben* (Magyar Zsidó Szemle Füzetek 3.) Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2009.

Ábrahám Vera: *Szeged zsidó temetői*. Szeged: Magánkiadás, 2016.

Cinterem. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára, V*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2013. <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=cinterem> (Utolsó letöltés: 2026. május 18.)

Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai temető – a pesti zsidó közösség sírkertje, 1874–1890. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 12, 2017. 281–332.

Csefkő Gyula: Cinterem. *Népünk és Nyelvünk*, 1929/ 2–3. 109–110.

Hidvégi Máté: A Löw-per. *Múlt és Jövő*, 1996/3. 85–96.

Hidvégi Máté: Löw Immánuel élete. In: Hidvégi Máté – Ungvári Tamás (szerk.): *Lőw Immánuel válogatott művei. Virág és Vallás*. Budapest: Scolar, 2019. 9–112.

Kaufmann, David: Sens et origine des symboles tumulaires de l’Ancien-Testament dans l’art chrétien primitif. *Revue des études juives*, 14 (1887), 33–48.

Kaufmann Dávid: Zsidó katakombák Olaszországban. *Archaeologiai Értesítő*, 1886/6. 318–321.

Krauss, Samuel: Catacombs, *Jewish Encyclopedia*, vol. 3. New York – London, 1903. 614–618.

Krauss, Samuel: *Talmudische Archäologie*, I–III. Leipzig: Verlag Kaufmann, 1910–1912.

Krauss, Samuel: Tombs. *Jewish Encyclopedia*, vol.12, New York – London, 1906. 183–190.

Lőw Immánuel: A százéves temető. 1931. In: Löw Immánuel: *Kétszáz beszéd*. Szeged, 1939. II: 236–237.

³⁴ Ábrahám Vera: *Lőw Immánuel sírversei. Textusok a szegedi neológ izraelita temetőben* (Magyar Zsidó Szemle Füzetek 3.) Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2009.

- Löw Immánuel: Beköszöntő, 1878. In: *Löw Immánuel beszédei, 1874–1899*. Szeged, 1900. 267.
- Löw Immánuel: Böhm László. In: Löw Immánuel: *Száz beszéd*. Szeged: Schwarz Jenő kiadása, 1923. 393–394.
- Löw, Leopold: Blumen auf Gräber. *Ben Chananja*, 1, 1858. 433–442.
- Naveh, Joseph: *Early History of the Alphabet*. Jerusalem: Magnes Press, 1987.
- Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Szeged zsidó vallási épületeinek öröksége. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 9, 2022. 233–258.
- Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Judaism as Flowers: The Materialized Ideology of the New Synagogue of Szeged. *Material Religion*, 19/5, 2023. 482–505.
- Pataricza Dóra: Lenn szunnyadók álma. *Szombat.org*, 2024. május 12. <https://www.szombat.org/hagyomany-tortenelem/lennszunnyadok-alma> (Utolsó letöltés: 2026. május 18.)
- Rosenfeld Viktor: Levél Löw Immánuelről. *Múlt és Jövő*, 1927/4. 148.
- Silber, Michael K.: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In: Katz, Jacob (ed.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1987. 107–158.
- Szegedi Emléktáblák. *Múlt és Jövő*, 1925/1. 16–18.
- Turán Tamás: Löw Immánuel vallási arcképéhez. *Löw Immánuel élete és életműve* konferencia, Szeged, 2024. szeptember 5. (Kézirat)
- Turán, Sinai (Tamás): Leopold Löw and the Study of Rabbinic Literature – a Bicentennial Appraisal. *Jewish Studies*, 48, 2012. 41–75.
- Weinberger Mózes: A sírfeliratok szövegéről. In: Weinberger Mózes (szerk.): *Emlékkönyv*. Cluj, 1939. 31–39.
- Weiss, Zeev: Burial Practices in Beth She’arim and the Question of Dating the Patriarchal Necropolis. In: Weiss, Zeev – Irshai, Oded – Magness, Jodi – Schwartz, Seth (eds.): *“Follow the Wise”: Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. University Park, USA: Penn State University Press, 2010. 207–232.

PREPUK ANIKÓ*

Izraelita ultramontanizmus?

Az 1895. évi Országos Rabbigyűlés és az egyházpolitikai törvények végrehajtása

Israelite Ultramontanism? The 1895 National Rabbinical Assembly and the Implementation of Church Policy Laws

ABSTRACT: This study aims to demonstrate how the Congressional-Neolog and Status Quo Ante movements of the Israelite denomination reacted to the church policy laws passed in 1894–1895, and how liberal public opinion received the resolutions of the 1895 National Rabbinical Assembly. It analyzes how the Jewish community was affected by the introduction of mandatory civil marriage and state civil registration, as well as by the law on freedom of religious practice, which guaranteed the option of remaining non-denominational. The 1895 National Rabbinical Assembly, attended by both Neolog and Status Quo Ante rabbis, decided that, while accepting state laws, the duties of rabbis and Jewish communities would be regulated by maintaining Jewish religious laws. The assembly upheld the religious rules governing marriage and divorce and declared that mixed marriages could not be sanctified by a religious ceremony. The rabbinical council came under fire from that segment of the Jewish community that was becoming increasingly Hungarianized, which, in the spirit of “social reform and integration,” expected the rabbis to bless mixed marriages. The liberal newspaper, *Pesti Hírlap* provided a forum for liberal criticism in its column titled “Israelite Ultramontanism,” while the leaders of the Neolog movement rejected accusations of illiberalism in the *Neolog* weekly, *Egyenlőség*.

KEYWORDS: National Rabbinical Assembly, Israelite ultramontanism, Congressional-Neolog and Status Quo Ante movement, church policy laws, mandatory civil marriage

* A szerző történész, a DE Történelmi Intézetének docense. E-mail: prepuk.aniko@arts.unideb.hu. A tanulmány az OTKA K 143231 számú, *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című kutatási program keretében készült.

1895 novemberében a *Pesti Hírlap* Izraelita ultramontanizmus¹ címen önálló rovatot indított, amely az 1895 októberében megrendezett Országos Rabbigyűlés által elfogadott határozatokat tette bíráló tárgyává.² Az izraelita felekezet kongresszusneológ és status quo ante irányzatát képviselő vallási vezetők tanácskozása azzal a céllal ült össze, hogy állást foglaljon az 1892–1895 között elfogadott vallásügyi törvényekről és döntsön a felekezetet érintő kérdésekről. A liberális, kormánypárti újság a meglehetősen provokatív rovatcím alatt a rabbik szabadelvűségét számonkérő írásokat jelentetett meg, amit azzal indokolt, hogy a törvények életbe lépését követően, az állami rendelkezések elfogadása mellett, a rabbikar továbbra is ragaszkodott a vallási előírások fenntartásához. A *Pesti Hírlap* mindezt ellentétesenek ítélte azzal, hogy a neológ irányzat világi és vallási vezetői az 1892 és 1895 között zajló egyházpolitikai törvényhozás során liberális álláspontot képviseltek, azaz támogatták a vallásügyi törvények megalkotását. A megjelenő cikkek többsége a Rabbigyűlés döntései közül legfőképpen a vegyes házasságokra vonatkozó pontot sérelmezte, amely elismerte a polgári formában kötött vegyes házasság érvényességét, de kimondta, hogy sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető.³

A *Pesti Hírlap* által ellentmondásosnak ítélt helyzet kialakulásához nagyban hozzájárult az, hogy az egyházak eltérő módon reagáltak az általuk gyakorolt állami jellegű közfunkciók egyházi jellegének felszámolását és szekularizálását célzó törvényalkotásra, amely a vallások közötti konfliktusok enyhítését is célozta. A kötelező polgári házasság a vegyes házasságok körüli vitákra és a házasság felbontására kínált megoldást, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvény a vegyes házasságokban született gyermekek helyzetét tisztázta, míg a szabad vallásgyakorlatot a törvény a bevett és az elismert vallások rendszerén belül garantálta, a felekezetenélküliségre is lehetőséget adva.⁴ Legfőképpen

¹ Az ultramontanizmus a modern katolicizmus azon irányzatának elnevezése, amely a katolikus egyház központosítását, a pápai tévedhetetlenséget és a Vatikán döntő befolyását hirdeti az államhatalommal és a nemzeti egyházakkal szemben, valamint a katolikus egyház világi befolyásának növelését szorgalmazza. A 19. században a német liberális katolikusok ruházták fel negatív jelentéssel, amely állam és az egyház szétválasztásának korában gúnyos mellékízzel egészült ki. *Magyar Katolikus Lexikon*. <https://lexikon.katolikus.hu/U/ultramontanizmus.html>; A fogalom az izraelita felekezettel összefüggésben liberális nézőpontból megfogalmazott kritikaként a zsidó vallási hagyományhoz való makacs ragaszkodásra, a modernizációs kihívások elutasítására utal. A *Pesti Hírlap* elsősorban a reformpárti neológ irányzattal szemben alkalmazta a kifejezést, és nem foglalkozott a vallási hagyományhoz hű ortodox irányzattal.

² Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. *Pesti Hírlap*, 1895. november 6. 7.; november 13. 12.; Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. *Pesti Hírlap*, 1895. november 14. 7.; november 23. 7.; november 24. 9.; Izraelita ultramontanizmus. *Pesti Hírlap*, 1895. november 28. 6.; november 29. 6.

³ Sz. M.: A gyűlés jelentősége. A határozatok. *Egyenlőség*, 1895. október 18. 4–5.

⁴ Az egyházpolitikai törvényhozásról ld. Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es években. In: Uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I–II. Budapest:

a katolikus egyház sérelmezte az állami és társadalmi szerepének csökkentésére irányuló törekvéseket.⁵ A katolikus papság a törvényalkotás során intenzív ellenkampányt folytatott. Az 1892. évi képviselőválasztások során írásbeli reverzalist kért a képviselőktől a katolikus program támogatásáról, majd a hívőket is mozgósító nagygyűléseket szervezett.⁶ A klérus dogmatikai okokra, a házasság szentségére és a keresztség eltörölhetetlenségére hivatkozva vetette el a polgári házasságot és az izraelita recepciót, míg a szabad vallásgyakorlatot biztosító javaslatot a felekezetnélküliség lehetősége miatt támadta.⁷ A kötelező polgári házasságról szóló törvényt egyszer, az izraelita recepciót kétszer szavazták le a főrendiházban helyet foglaló egyházfők és világi támogatóik.⁸ A protestáns egyházak számára nem ütközött dogmatikai akadályokba a polgári házasság és az egyéb törvények elfogadása. Jóllehet vezetőik is sérelmezték az egyházak társadalmi szerepkörének szűkítését, a főrendiházban a protestáns egyházfők általában a kormánnyal szavaztak, s legfeljebb a törvények egyes pontjainak módosítására tettek javaslatot.⁹

Az izraelita felekezet állásfoglalását messzemenően meghatározta az, hogy a törvénycsomagban egy olyan javaslat is helyet kapott, amely nem érintette az állam és az egyház elválasztásának kérdéskörét: a polgári állam a zsidósággal szembeni adósságát igyekezett törleszteni, amikor az 1867-ben elfogadott egyéni emancipációt kiegészítette az izraelita vallást bevett vallássá emelő törvénnyel.¹⁰

Akadémiai, 1983. (Magyarország története tíz kötetben 7/I–II.) I. 53–106.; Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz–Wien–Köln: Böhlau, 1967.; Beksics Gusztáv: Az egyházpolitikai harc és előzményei. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. X. Budapest: Athenaeum, 1898. 766–806.

⁵ Katolikus nézőpontból tárgyalja a törvényalkotást Salacz Gábor: *A magyar kultúrharcz története 1890–1895*. Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938.

⁶ Klestenitz Tibor: Szalonygyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Budapest–Pécs: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2014. 463–486.

⁷ A házasság szentségi jellegét, egységét és felbonthatatlanságát a tridentí zsinat (1545–1563) 24. ülésén mondták ki. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I–III. Budapest: Ecclesia, 1984. I. 130. A keresztség és a házasság szentség jellegéről ld. továbbá Uő: *A katolikus egyház története*. I–II. Budapest: Ecclesia, 1988. I. 342–343., 467–470.

⁸ Salacz, 1938. 333–371.; Prepuk Anikó: *Befejezetlen emancipáció. A neológ zsidó identitás formálódása a 19. századi politikai és sajtóviták tükrében*. Budapest: HUN-REN BTK TTI, 2024. 280–297.

⁹ Salacz, 1938. 333–371.; Prepuk, 2024. 280–297.

¹⁰ A bevett vallások a teljes vallásszabadság gyakorlásán túl belső önkormányzattal, vagyonszerzési, adókievetési joggal és 1885-től főrendiházi képvisellel rendelkeztek, illetve állami támogatásra tarthattak igényt. A recepcióig az izraelita vallás túrt, majd elismert vallásnak számított, ezért nem vonatkozott rá a bevett keresztény felekezetek viszonyosságát kimondó 1868. évi LIII. tc., ami kizárta a zsidók és keresztények közötti áttérés és a vegyes házasság törvényes lehetőségét. 1868: LIII. tc. A törvényesen bevett keresztény viszonyosságáról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk. Dr. Márkus

Ennek hatására a zsidóság körében a régóta vágyott vallási emancipáció megvalósítása került a figyelem középpontjába. Az izraelita vallási irányzatok közül elsősorban a reformpárti kongresszusi-neológ irányzat sürgette a recepciót, amit a zsidóság emancipációja nélkülözhetetlen alkotóelemének tekintett. Vezető testületei, a Pesti Izraelita Hitközség elöljárói, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, a neológ orgánumok közül az *Egyenlőség* c. hetilap és a *Magyar Zsidó Szemle* c. tudományos folyóirat, valamint a képviselőházban helyet foglaló izraelita képviselők aktívan részt vettek a recepcióért folytatott többéves küzdelemben.¹¹ A zsidóság vallási emancipációja és a vallások közötti viszonyosság ösztönzése mellett azonban a felekezet vezetői sem kerülhették el annak mérlegelését, milyen hatással járhatnak a vallásügyi törvények a felekezeti életre. A recepció érdekében országos mozgalmat kezdeményező *Egyenlőség* c. neológ hetilapban Szabolcsi Miksa, Vázsonyi Vilmos, Herzog Emil, Rosenberg Sándor aradi főrabbi és Rosenbaum Lajos gödöllői rabbi mutatott rá arra, hogy az izraelita felekezet egyedül a recepció kivívásában érdekelt, a többi javaslat azonban vallási értelemben számára is hátrányokkal jár.¹² Az állami anyakönyvezés csökkenti a rabbik jövedelmét, és súlyos megpróbáltatás elé állítja a szegényebb zsidó papságot, az anyakönyvi kerületek felszámolása a hitközségek működésének alapjait veszélyezteti. Hasonló következményekkel jár a vallás szabad gyakorlatának elismerése, hiszen a zsidók közül várhatóan nagyobb arányban válnak felekezetenkívülivé azok, akik eddig nem szívesen vállalták zsidóságukat, de restelltek áttérni más vallásra. A vegyes házasságra is lehetőséget adó kötelező polgári házasság sem szolgálja felekezeti szempontból a zsidóság érdekeit, hiszen a vegyes házasságokban született gyermekek legtöbb esetben keresztényként nőnek fel, s nem a zsidóság létszámát gyarapítják.

Mégis mindannyian úgy vélték, a felekezetnek nem szabad akcióba lépnie a javaslatok ellen, mert azok a magyar állameszmét és a társadalmi egységet szolgálják. Rosenberg Sándor a következő magyarázattal támogatta a vallásügyi törvényeket: „azon benső, igazi hazafias meggyőződése, hogy drága Magyarországunk felekezeti békessége és nemzeti egysége, különösen pedig az ő állami fenhatósága és minden felekezetiégtől való függetlensége, egyedül csak a tökéletes, vallásos jogegyenlőség és szabadság elveinek valószínűsítésével lehetnek biztosítva, készleti

Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1896. 506–508.; Az áttérési viszonyosság hiányának negatív következményeit részletezi: Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. I–XXXVII. H. n. [Budapest] 1892–1896. X. 369. sz. 290–293.

¹¹ A küzdelem részleteit ld. Prepuk, 2024. 199–316.

¹² Szabolcsi Miksa: Nézetünk a polgári házasságról. *Egyenlőség*, 1893. január 20. 1.; Vázsonyi Vilmos: A polgári házasság és a zsidók. *Egyenlőség*, 1893. november 3. 1–3.; Herzog Emil: A kötelező polgári házasság és a magyarországi zsidók. I–III. *Egyenlőség*, 1893. február 24. 4–6.; március 3. 5–7.; március 10. 6–8.; Az aradi főrabbi a kormány egyházpolitikai programja mellett. *Egyenlőség*, 1893. március 24. 10.; Egy rabbi a polgári házasságról. *Egyenlőség*, 1893. március 3. 12.

az én papi lelkiismeretemet arra, hogy ezen, úgyszólván hitfelekezeti magánérdeket, édes hazánk állami és társadalmi jólétének áldozatkészen alárendeljem.”¹³ Vázsonyi Vilmos is hasonlóan vélekedett, aki szerint vallásszabadság nélkül nincs szabadelvűség, az állami anyakönyvezés nélkül pedig nem lehet kicsavarni a fegyvert „az államellenes nemzetiségi papok és az intoleráns klerikálisok kezéből”.¹⁴ Vázsonyi a polgári házassággal kapcsolatosan külön felszólította a híveket a felekezeti szempontok háttérbe szorítására. Egyrészt azért, mert a kötelező polgári házasság a konzervativizmus és a liberalizmus választóvívénak bizonyult, ebben a kérdésben dőlt el a két erő harca, amelynek kimenetele a többi javaslat, így az izraelita recepció sorsát is befolyásolta. Másfelől a magánjogi egyenlőség szempontjából is fontosnak ítélte elfogadását: „A kötelező polgári házasság a magánjogi jogegyenlőség betetőzése, ellene tehát zsidó részről a legcsekélyebb kifogást sem szabad emelni. A felekezet, mint ilyen, sem mellette, sem ellene ne szóljon, az egyesek cselekedjenek mint jó magyarok és szabadelvűek.”¹⁵ A törvényalkotás során az izraelita képviselők ehhez híven foglaltak állást, amikor megszavazták az egyházpolitikai törvényeket.¹⁶

A recepció, a szabad vallásgyakorlat és a polgári házasság intézményének támogatása mellett a neológ orgánumok ugyanakkor időről időre a vallási kötelek erősítésének fontosságára is rámutattak.¹⁷ Erre Szabolcsi Miksa is felhívta a figyelmet 1894-ben, miután a képviselőház megszavazta a recepciós törvényt, hogy a felekezet elbírja az új szabadságot: „El ne hagyjuk a szent örökséget, amelynek megmentésért egy égő világon mentek keresztül apáink, de örökítsük át szentül és sérthetetlenül gyermekeinkre. Erősítsük községi intézményeinket, mert a *vallás szabad gyakorlata* által gyengülhetnek. Oltunk gyermekeinkbe szeretetet felekezetünk, lelkesedést múltja iránt, hogy a *felekezetnélküliség* szabadságával élni ne akarjanak. Szaporítsuk főképpen iskoláinkat, papjaink és tanítóink kettőztessék meg buzgalmukat és hassanak oda, hogy zsidó menyasszony, zsidó vőlegény ne

¹³ Az aradi főrabbi a kormány egyházpolitikai programja mellett. *Egyenlőség*, 1893. március 24. 10.; Löw Immánuel szegedi és Klein Mór nagybecskereki főrabbi is támogatta az egyházpolitikai programot. *Hírek. Egyenlőség*, 1893. március 17. 10.

¹⁴ Vázsonyi Vilmos: A polgári házasság és a zsidók. *Egyenlőség*, 1893. november 3. 1–3.

¹⁵ Uo. 3.; Hasonlóan érvelt Szabolcsi Miksa: „Liberálisak vagyunk, nos, a polgári házasság par excellence liberális intézmény, ergo harcolunk mellette. Hogy felekezeti szempontból tán érdekeink ellen van, az csak annál jobban bizonyítja liberalizmusunkat.” Szabolcsi Miksa: Nézetünk a polgári házasságról. *Egyenlőség*, 1893. január 20. 1.

¹⁶ Prepu, 2024. 199–316.

¹⁷ A zsidóság körében is megmutatkozó vallási közöny jelenségéről és a megszüntetésére irányuló erőfeszítésekről ld. Konrád Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látásözegei*. Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 331–352.

elégedjenek meg soha a polgári házassággal, de fűzzék a szent kötést Izrael törvénye szerint is.”¹⁸

A vallásügyi törvények elfogadása valamennyi vallásfelekezetet állásfoglalásra készítette. A katolikus püspöki konferencia 1895. augusztus végén tanácskozott a közös pásztorlevélről és a papságnak szánt utasításról. A pásztorlevél a polgári házasságot bevezető törvény rendelkezéseinek figyelembe vétele mellett megismételte a házasság szentségére vonatkozó katolikus tételeket és vallási kötelességeik változatlan betartására figyelmeztette a híveket.¹⁹ A protestáns püspökök a Miskolcon tartott közös értekezleten jelentették ki, hogy meghajolnak az egyházpolitikai törvények előtt, illetve keresztyént és nem keresztyént is egyházi esketésben részesítenek. A vegyes házasságokból született gyermekek vallására nézve az 1868. évi LIII. törvényt tekintették követendőnek.²⁰

Jóllehet az izraelita felekezet vezető testületei és sajtóorgánumai elsősorban az izraelita vallást bevett vallássá emelő 1895. évi XLII. törvényt ünnepelték,²¹ a zsidó vallási vezetők körében is megfogalmazódott a közös álláspont kialakítására irányuló igény. A neológ rabbik összefogételének szervezéséhez az *Egyenlőség* biztosított nyilvánosságot. A neológ hetilapban elsőként Büchler Pinkász, a móri hitközség rabbija a polgári házasságról szóló törvény életbelépése miatt sürgette a házasságkötésekkel kapcsolatos kérdések tisztázását, majd 1895. augusztus közepén Steinherz Jakab székesfehérvári rabbival felhívást intézett Magyarország rabbijaihoz egy országos rabbitanácskozás létrehozása érdekében.²² A felhívás a legfontosabb feladatok között említette az anyakönyvek és az anyakönyvi kerületek további sorsának tisztázását, a vallásosságot fenyegető veszélyek elhárítását, a középiskolai hitoktatás új alapokra helyezését és egy „rabbiszövetkezet” létrehozását, hogy a magyar zsidóságot ezentúl egységes elvek szerint irányítsák az ország rabbijai.

¹⁸ Szabolcsi Miksa: A recepció megszavazása után. *Egyenlőség*, 1894. június 29. 4.

¹⁹ Magyarország püspökeinek közös főpásztori levele. *Religio*, 1895. szeptember 21. 186–187.; Magyarország püspökeinek közös főpásztori levele. *Religio*, 1895. szeptember 25. 193–196.; Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München: Aurora Könyvek, 1974. 372–375.

²⁰ A magyarhoni ágostai hitv. evang. és ev. ref. egyház püspökeinek javaslata. *Sárospataki Lapok*, 1895. augusztus 19. 669–675.; A magyarhoni ágostai hitv. evang. és ev. ref. egyház püspökeinek javaslata. *Sárospataki Lapok*, 1895. augusztus 26. 693–697.; Kun Bertalan – Tisza Kálmán: Tájékoztató utasítás a magyarországi ev. ref. egyházak lelkészei és hívei részére. *Sárospataki Lapok*, 1895. december 23. 1041–1074.

²¹ 1895:XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek*. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 305–306.; A recepció törvényből kimaradó áttérési viszonyosságról rendelkezett: 1895:XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. 22. §. Uo. 313.

²² Büchler P. rabbi: Zsinat. *Egyenlőség*, 1895. augusztus 2. 1–2.; Fölhívás Magyarország rabbijaihoz. *Egyenlőség*, 1895. augusztus 16. 1–2.

Az országos rabbitanácskozás gondolata nem tekinthető újszerűnek, hiszen meghonosítását először 1889-ben Neumann Ede nagykanizsai, Löw Immanuel szegedi, Steiner Jakab székesfehérvári és Fischer Gyula komáromi rabbi kezdeményezte annak érdekében, hogy a hazai rabbik – vallási irányzattól függetlenül – kicserélhessék tapasztalataikat és reagálhassanak a vallásos életet ért hatásokra.²³ Az elgondolás a neológ rabbik körében keltett figyelmet. Az 1889 augusztusában Győrben megrendezett első találkozáson tíz neológ rabbi vett részt, a következő években azonban nem került sor újabb összejövetelre.

Az 1895. évi Rabbigyűlés szervezői tehát egy korábbi kezdeményezést elevenítették fel, amit azonban az aktuális kérdések miatt az előzőhöz képest sokkal nagyobb érdeklődés övezett. Erre utal a szervező, Steiner Jakab közlése, aki 1895. szeptemberben 58 rabbi részvételi szándékáról számolt be.²⁴ A rabbikar tagjai azonban különbözőképpen értékelték a tanácskozás lehetséges kimenetelét. Singer Bernát tapolcai rabbi nagyon fontosnak ítélte a közös állásfoglalást, mivel az új törvények egészen új helyzet elé állítják a felekezetet.²⁵ Rámutatott arra, hogy a hitközségi élet csak az utóbbi évtizedben kezdett kibontakozni a korábbi rendszertelenségből, a kibontakozás alapja az anyakönyvezés lett.²⁶ Mielőtt azonban ez a rendszer megszilárdulhatott volna, az állami anyakönyvek bevezetése és a felekezetenélküliség lehetősége kihúzza a talajt a hitközségek alól, míg a polgári házasság által a községek egyik fontos jövedelemforrása veszhet el. „Módozatot kell keresni a községi élet megszilárdítására külsőleg és tartalmilag, mert a zsidó vallás nem a keresztelő anyakönyveken és nem a beszentelt hullákon alapszik, hanem a községeken”²⁷ – fogalmazott Singer Bernát, aki szerint a vallásos életet biztosító intézmények és a hittanítás erősítése mellett a rabbik gyűlése is ezt a célt szolgálja. Rosenberg Sándor, az aradi hitközség

²³ Schweitzer József – Schweitzer Gábor: Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján. In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 67–79.

²⁴ Steiner, székesfehérvári rabbi: A rabbigyűlés érdekében megindult mozgalom eredménye. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 6. 3–4.; Báttaszéki Lajos: A rabbigyűlés. *Egyenlőség*, 1895. augusztus 23. 1–2.

²⁵ Singer Bernát: Már is? *Egyenlőség*, 1895. augusztus 30. 4–5.

²⁶ Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885-ben és 1888-ban kibocsátott rendeletei az anyakönyvezésen keresztül, az anyakönyvi kerületek és az anyakönyvezési joggal felruházott anyahitközségek létrehozásával szabályozták a hitközségek működését. A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyszakos viszonyuknak szabályozása tárgyában 1924. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1885*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1885. 1988–2074.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1888*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1888. 1069–1077.

²⁷ Singer Bernát: Már is? *Egyenlőség*, 1895. augusztus 30. 4.

főbbjia azonban fenntartásait fejezte ki a tanácskozással szemben.²⁸ Úgy vélte, hogy a kongresszusi irányzat jelenlegi szervezete alapján eredménytelen lesz az összejövétel, hiszen a rabbikat az 1868. évi egyetemes gyűlés hivatalnokokká fokozta le a világi előljárással és a gazdag adófizetőkkel szemben.²⁹ Ezért azt javasolta, hogy először az újra összehívandó kongresszus hozzon olyan törvényt, amely a rabbikat kellő erkölcsi tekintéllyel és önállósággal ruházza fel, hogy a megtartandó zsinatok határozatai kötelező erővel bírnak.

Az említettek mellett két neológ hitközség állásfoglalása is rávilágított a válsáspolitikai törvényekkel kapcsolatos közös álláspont kialakításának fontosságára. A törvények elfogadása után a hitközségek saját hatáskörükben a legtöbb esetben úgy döntöttek, hogy tovább vezetik az anyakönyveket és a hagyományos házassági jog szerint esketnek.³⁰ Nagy meglepetést okozott azonban a nagyváradi és az aradi neológ hitközség határozata, amely több vallási szabályt is megkérdőjelezett. A nagyváradi hitközség előljárássága Kecskeméti Lipót rabbi vezetésével arról foglalt állást, hogy a válás során mellőzhető a getlevél és a sarulevetés szertartása.³¹ A vegyes házasságokból született gyermekeket zsidónak tekinti, ha szüleik így döntöttek, megegyezés hiányában a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását.³² Sokkal intenzívebb reakciókat váltott ki Rosenberg Sándor aradi főrabbi memoranduma, amely kimondta, hogy az állami hatóság előtt megkötött vegyes házasság vallásilag nem szentesíthető.³³ „Azonban, – fogalmazott a memorandum – ha a zsidó fél a keresztény fél beleegyezésével azt óhajtja, hogy a zsidó pap is adja reá ünnepélyesen és nyilvánosan az áldást, úgy ez a mi vallásunk türelmes és humánus szellemében nem csak meg van engedve, de kötelesség is. Ám csak akkor, a midőn a vőlegény és az ara előbb abban megegyeztek, hogy a házasságukból

²⁸ Rosenberg Sándor: Ne hagyjuk ki a számításból a „parnesz”-t. *Egyenlőség*, 1895. augusztus 23. 3–4.

²⁹ Az egyetemes gyűlés a rabbik tevékenységét elsősorban a hit gyakorlásával és oktatásával kapcsolatos teendőkre korlátozta, és nagyobb szerepet biztosított a világi előljárásnak a közösségek irányításában. Egyetemes gyűlés határozatai. 40–53. §. In: Dr. Hajnóci R. József: *A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében*. Lőcse: A szerző kiadása, 1909. 84–86.

³⁰ A házasságkötés halachikus szabályairól lásd Házasság. In: Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 348–350.; Az egyházpolitikai törvényhozás alatt az *Egyenlőség*ben Herczog Emil írásai taglalták részletesen a házassági szabályokat, cáfolandó a katolikus állítást, miszerint a zsidóság felekezeti érdekei kívánják a kötelező polgári házasság behozatalát, mert lehetőséget nyújt a katolikus egyház által tiltott keresztény-zsidó vegyes házasságok megkötésére: Herczog Emil: A kötelező polgári házasság és a magyarországi zsidók. I–III. *Egyenlőség*, 1893. február 24. 4–6.; március 3. 5–7.; március 10. 6–8.

³¹ A get a feleség számára kibocsájtott válólevél. A sarulevetés szertartását a fiú gyermek nélkül özvegyen maradt nő végzi az őt nőül venni nem akaró sógorával. Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 163., 938.

³² Szabolcsi Miksa: A nem várt hatás. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 6. 4–6.

³³ Az aradi főrabbi memoranduma. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 27. Melléklet 5–6.

származandó gyermekek az izr. vallásban, vagy nemük szerint a zsidó atya vagy anyja vallásában neveltetnek.”³⁴

Az aradi memorandumban kilátásba helyezett eljárás, amely hamarosan elnyerte az „aradi áldás” elnevezést, éles polémáit indította el. Az elsők között reagált az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Miksa, aki félrevezetőnek és a zsidó vallási törvények kigúnyolásának nevezte a főrabbi elgondolását.³⁵ Félrevezetőnek, mert a zsinagógában elvégzett áldás az egyházi esketés látszatát fogja kelteni. Illetve komolytalannak, mert a főrabbi egy olyan kötésre akar áldást adni, amit nem maga létesített. Szabolcsi a vegyes párokkal szemben támasztandó feltételeket is bírálta, prozelita-csinálásként értékelte, sőt, inkább a keresztény egyházak által alkalmazott reverzálishoz hasonlította. Rosenberg Sándor válaszul a *Pesti Napló*-ban intézett nyílt levelet Szabolcsi Miksához, amelyben ismét „a vallásos türelmességre és a humanitás szellemére” hivatkozott.³⁶ Szabolcsi Miksa azonban a következőt javasolta: „Legyünk szabadelvűek, legyünk hazafiak, de tiszteljük hitünket, vallásunk szabályait.”³⁷

A fenti előzmények után az Országos Rabbigyűlés 1895. október 14–16. között a Pesti Izraelita Hitközség tanácstermében 71 rabbi részvételével ült össze.³⁸ Jóllehet a felhívás Magyarország valamennyi rabbiját megszólította, az ortodoxia távol maradt az összejöveteltől. A résztvevők többsége, 59 fő a kongresszusi irányzatot képviselte, 12-en a status quo ante irányzathoz tartoztak, s hozzávetőleg a rabbikar 10–12%-a képviseltette magát a tanácskozáson. Az elnöki tisztelet Kohn Sámuel pesti főrabbi töltötte be, az alelnöki feladatokat Löw Immánuel szegedi, Klein Mór nagybecskereki és Perls Ármin pécsi főrabbi látta el. A gyűlés 16 pontban szabályozta a rabbik és a hitközségek teendőit.³⁹ A legfontosabb határozatként érvényben hagyta a házasságkötésre és a felbontásra vonatkozó vallási szabályokat. Elismerte a polgári formában kötött vegyes házasság érvényességét, de kimondta, hogy az sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető. A vegyes házasságból származó gyermekekről úgy rendelkezett, ha az anya zsidó, külön intézkedés nem szükséges, nem zsidó anyának gyermeke azonban csak akkor válhat zsidóvá, ha a vallás törvényei által előírt módon felvételt nyer a zsidó vallás kötelékébe. A születési, esketési és halálozási anyakönyvek további vezetését írta elő, a bejegyzési díjakat azonban eltörölte. A tanácskozás arról is döntött, hogy a Magyarországon működő rabbik Budapest székhellyel Országos

³⁴ Uo. 6.

³⁵ Szabolcsi Miksa: Az aradi főrabbi reformja. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 27. 5–6.

³⁶ A vegyes házasságok megáldása. *Pesti Napló*, 1895. október 3. Esti kiadás 1–2.

³⁷ Szabolcsi Miksa: Vegyes párok megáldása. – Válasz az aradi főrabbi válaszára. *Egyenlőség*, 1895. október 4. 8.

³⁸ Szabolcsi Miksa: Az „áldás” és ami vele jár. *Egyenlőség*, 1895. október 18. 1–3.; Sz. M.: A gyűlés jelentősége. Uo. 3–6.

³⁹ A katolikus, a protestáns és a zsidó vallásfelekezet határozatait összevető Salacz Gábor szerint: „A protestánsokénál vallásuk elveihez hűbb volt a zsidók állásfoglalása.” Salacz, 1974. 376.

Rabbiegyesületet alapítanak.⁴⁰ A résztvevők egyhangúlag elfogadták a határozatokat, mindössze a vegyes házasság megáldását tiltó 4. pontra érkezett egyetlen ellenszavazat Kecskeméti Lipóttól, a nagyváradi neológ hitközség rabbijától.

Az izraelita felekezeti orgánumok különbözőképpen értékelték a Rabbigyűlést. A szervezésében részt vevő *Egyenlőség* korszakalkotó jelentőségűnek nyilvánította az összefüvetelt, mivel a neológ zsidóság az 1868. évi egyetemes gyűlés óta először tett lépéseket arra, hogy megcáfolja az ortodox tételt, miszerint a nem ortodox zsidók a „zsidóságtól elszakadt külön hitfelekezetet képeznek”.⁴¹ A lap úgy vélte, a tanácskozás megtörte a rossz hagyományt, amelynek értelmében „vesztegelnie kell a haladó magyar zsidóságnak, pusztán azért, mert az orthodoxia úgy sem megyen vele akcióba, külön pedig csak nem járhat el országos érdekű és fontosságú felekezeti ügyben. A szakadás óta ezzel az ígérel tartották vissza a zsidóság intelligensebb és teljesen megmagyarosodott részét minden nagyobb mozgalomtól. Féltek, hogy külön akció megpecsételi a kettéválást, a »kétféle felekezet« theóriáját.”⁴² A rabbigyűlés azonban szembenézett a kihívásokkal, és teljesítette felekezete iránti kötelezettségeit: „új ismeretlen helyzet küszöbén új gáttal kellett körülövezniök vallástörvényeinket, annál is inkább, mert sokan közülünk hangoztatták, hogy az új aerában az ősi hitelvek mérvadók nem lehetnek.” A neológ hetilap úgy vélte, a határozatok azért lesznek hosszú távon mérvadóak, „mert nem mondhatják róluk, hogy oly emberek hozták, illetve újíttatták meg, kik nem értik a kor szavát, követelményeit. Modern, magyar, művelt s többnyire fiatal rabbik újíttatták meg, mint hajdan Ezra, a szövetséget, hozták meg a rabbigyűlés határozatait, melyek szintén új aerát jelentenek a magyar zsidóság felekezeti életében. A határozatok pajzsot képeznek a rabbik kezében, vértet, fegyverzetet vallást romboló újítások, a zsidósági szellemével össze nem férő reformtörekvések ellen. E határozatok útját állják a szétmállásnak, a vallásos züllésnek és megóvják Izrael számára Izrael vallásának törvényeit.”⁴³

A neológ irányzat világi vezetése, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája azonban nem fogalmazott meg publikus véleményt, a hozzá közel álló *Magyar Zsidó Szemle* hallgatott az eseményről. A hallgatás bizonyára nem függetleníthető attól, hogy az Országos Iroda ragaszkodva a felekezet egységének eszméjéhez az ortodoxiával való egyesülés formájában szerette volna újjáteremteni az izraelita felekezet szervezetét, amelynek ellentmondott a neológ és a status quo ante irányzathoz tartozó rabbik tanácskozásának támogatása.⁴⁴

⁴⁰ Alapszabály-javaslat az alapítandó országos rabbiegyesület számára. *Egyenlőség*, 1895. október 4. Melléklet 1–2.

⁴¹ Sz. M.: A gyűlés jelentősége. *Egyenlőség*, 1895. október 18. 3–6.

⁴² Uo. 3.

⁴³ Uo. 4.

⁴⁴ A kongresszusi-neológ irányzat vezetése az izraelita felekezet vallási irányzatainak elválásától kezdve következetesen törekedett az egység helyreállítására. Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő, 1999.; A recepciós küzdelmek alatt az ortodoxiával való egyesülés

Az ortodox irányzat véleményét a fővárosi ortodoxia magyar nyelvű lapja, a *Zsidó Híradó* tolmácsolta. Az ortodox hetilap a konzervatív rabbik számára is hasonló gyűlés összehívását javasolta,⁴⁵ az Országos Rabbigyűlést azonban komolytalannak nyilvánította.⁴⁶ Egyrészt azért, mert nem ismerte el a neológ rabbi-szemináriumban végzett rabbik autoritását, másrészt azért, mert álláspontja szerint a rabbik olyasmiről értekeztek, ami a hithű zsidók között nem képezheti vita tárgyát. A konzervatív lap az aradi áldásról sem feledkezett meg, amit a „kongresszusi alap végpontja”-ként értékelte: „Aradon túl veszi kezdetét az a másik »korszak«, az az idő, melyben nem lesz se »áldozár, se bálvány, se éfod«,⁴⁷ mikor össze omlik a fétisek templom s romjai alá temeti a hamis papokat, a kik a hazugság kultusát mivelték. Akkor nem lesz szükség se szemináriumra, se szemináriumi tanárra, se reform rabbira, se szónoki tógára [...]”.⁴⁸ Később a Rabbigyűlés határozatait kifogásoló liberális kritikákról kárörvendve állapította meg, hogy épp a liberálisok semmisítik meg a „zsidó reform prófétáit” azáltal, hogy ultramontánnak kiáltják ki őket.⁴⁹ Az ortodox újság ugyanakkor a *Pesti Hírlap* eljárását is bírálta, és a kifejezés eredeti jelentésére utalva az ortodoxok nevében is visszautasította az ultramontán jelzőt mint a hagyományhoz való hűség szinonimáját, kiemelve, hogy a katolikus klerikálisoknak nem az a bűnük, hogy vallásukhoz ragaszkodnak, hanem hogy „a hegyeken túlról t. i. Rómából veszik utasításaikat.” A zsidók azonban nem kapnak vezényszót „a határokon túlról”, csak ősi vallásukhoz hűek, miközben ugyanolyan odaadóan szolgálják a hazát, mint bármely más felekezet. A lap a *Pesti Hírlap* liberalizmusát is megkérdőjelezte, és rámutatott arra, hogy a valódi szabadelvűséggel nem egyeztethető össze, ha egy sajtóorgánus arra kényszerít egy felekezetet, hogy áldozza fel vallási törvényeit.

Az izraelita felekezeten kívül különösképpen a vegyes házasság megáldásának elutasítása váltott ki élénk reakciókat. Az elsők között szólalt meg a katolikus alsópapság lapja, a *Magyar Állam*, amely a törvényalkotás során nem csak a katolikus egyház ellenállását, de az izraelita recepció elleni kampányt is szervezte. A katolikus lap, amely a liberalizmust kiáltotta ki ellenségnek, és a zsidóságot tekintette legfőbb képviselőjének, maliciózus megnyugvással vette tudomásul, hogy „a katolikus

újabb kezdeményezéséről a VI. községkerület alakuló ülése Chorin Ferenc javaslatára hozott határozatot. A VI. községkerület alakuló ülése. *Egyenlőség*, 1895. június 14. Melléklet 1–8.

⁴⁵ Viador: Az akció. *Zsidó Híradó*, 1895. november 13. (V. évf. 44. sz.) 1–2.

⁴⁶ Viador: A neológ rabbi-értekezlet. *Zsidó Híradó*, 1895. október 17. (V. évf. 39–40. sz.) 2–4.

⁴⁷ Az Ószövetségből, Hóseás könyve 3. fejezetének 4. verséből származó kifejezések. A prófécia olyan átmeneti korszakra utal, amikor Izrael elveszíti minden vallási és intézményes kapaszkodóját, megszűnik a hagyományos istentisztelet, a bálványimádás lehetősége és a papi útmutatás is.

⁴⁸ Frank Adolf: Az aradi komédia. *Zsidó Híradó*, 1895. október 31. (V. évf. 42. sz.) 2–3.

⁴⁹ Lichtenstern Vilmos: A „Pesti Hírlap” verdiktje. *Zsidó Híradó*, 1895. december 26. (V. évf. 4. sz.) 1–2.

papság mellett a zsidó rabbik is fenntartják vallásuk házassági törvényeit”,⁵⁰ és szemrehányást tett a liberális sajtónak a hallgatásért. A liberális közvélemény nem sokáig várattott magára. A *Pesti Hírlap* Izraelita ultramontanizmus című rovatában zsidó szerzőket szólaltatott meg, akik bírálták a rabbik rugalmatlanságát, és számonkérték szabadelvűségüket. A megszólalók között volt olyan, aki megkérdőjelezte a Rabbigyűlés jogosultságát, és hiányolta a törvényi háttérrel, ami zsinat összehívására jogosította volna fel a rabbikat.⁵¹ Ezért csak általános elvi állásfoglalásnak tekintette a „szűkkeblű és illiberális” határozatokat, amelyek így nem kötelezőek a felekezet tagjaira nézve. Rámutatott arra, hogy a zsidóság jelentős része a vallásügyi törvények elfogadása mellett szállt síkra, a rabbikongresszus azonban szembehelyezkedik a kötelező törvénnyel, amikor nem ismeri el a vegyes házasságokat. Stein Miksa törökszentmiklósi rabbi azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a zsidóság nem azért küzdött a vallások közötti viszonyosság elismertetéséért, hogy feladja vallását, vagy másoktól várja el ugyanezt.⁵² Bibliai példákkal igyekezett alátámasztani, hogy a Szentírás tiltja a vegyes házasságot: Jákob csak úgy egyezett bele abba, hogy Dina lánya Shém felesége legyen, ha Shém circumcisiót végeztet magán; Mózes idegen asszonyt vett magának, de két testvére, Áron és Mirjam megvetették őt ezért; Ezra és Nehemiás a babiloni fogság után az idegen szokások kiküszöbölésére törekedett, ezért megparancsolta az idegenből hozott feleségektől való elválást. Gráber Gyula azonban hiányolta a „hitelvi bizonyítékokat”, és úgy vélte, éppen a Stein rabbi által említett példák utalnak arra, hogy a vegyes házasságot nem tiltotta isteni törvény.⁵³ Más szerzők történeti példákkal támasztották alá, hogy a zsidó vallással összeegyeztethető a vegyes házasság, hiszen az előző évszázadokban számos, nagyon vallásos zsidónak volt más vallású felesége, és ezeket a házasságokat vallásilag elismerték.⁵⁴ Még radikálisabban utasította el a vegyes házasság tilalmának bibliai eredetét Schwartz Izidor, aki rámutatott arra, hogy a Biblia nem ismeri az impedimentum disparitatis cultus házassági akadályát zsidók és keresztények között, hiszen keletkezésekor még nem létezett a kereszténység. Ezt a házassági akadályt a rabbik alkották

⁵⁰ A rabbik határozata. *Magyar Állam*, 1895. október 17. 1.; A *Katholikus Szemle* is elismeréssel szólt a Rabbigyűlés határozatairól, amelyek „állást foglaltak az új törvények vallásrontó szel-leme ellen”. Időszaki Szemle. *Katholikus Szemle*, 1895. 872.; Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest: CompLex, 2013.

⁵¹ Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. (Sándor József, Pécs) *Pesti Hírlap*, 1895. november 6. 7.

⁵² Izraelita ultramontanizmus. – Vélemények. (Stein Miksa törökszentmiklósi rabbi) *Pesti Hírlap*, 1895. november 6. 7. A lap a következő magyarázattal közölte a véleményt: „ezen szél-sőig ultramontan álláspontot csak nagyobb világosság okáért tettük közzé.”; Hasonló kom-men-tárral jelent meg a Rabbigyűlés résztvevői közül Kohn Mihály monori rabbi magyarázata a határozatok védelmében. Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Kohn Mihály, ker. rabbi, Monor) *Pesti Hírlap*, november 24. 9.

⁵³ Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Dr. Gráber Gyula) *Pesti Hírlap*, 1895. november 13. 12.

⁵⁴ Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. (Halász) *Pesti Hírlap*, 1895. november 23. 7.

„saját zsebük” érdekében. A rabbiknál őszintébbnek ítélte a „katolikus ultramontánokat”, akik elismerik, hogy az impedimentum disparitatis cultus nem isteni eredetű, hanem az egyház érdeke követeli fenntartását. Az *Egyenlőséget* ortodox és ultramontán lapnak tituláló Schwartz csupán azért nem támogatta az aradi áldást, mert az nem adja össze a vegyes párokat, mégis úgy vélte, a félreform is jobb a semminél, mert „ezen fél reform is közelebb hozza egymáshoz a haza különféle faj- és valláshoz tartozó polgárait, megszünteti a faj- és vallásbeli gyűlöletet. Ez volt pedig az egyházpolitika utolsó célja.”⁵⁵ Gut Sámuel is csalódottságának adott hangot, hiszen a haladó zsidóság évek óta várta, hogy rabbijai a kornak megfelelő reformokat kezdeményezzenek a templomokban és a hitközségi életben, és egyöntetű hitoktatást vezetnek be. Ehelyett szégyenteljes határozataikkal eltávolodtak haladó szellemiségű elődeiktől.⁵⁶

A *Pesti Hírlap* két neológ hitközség állásfoglalását is közzétette. A szekszárdi izraelita hitközség határozatban ítélte el az aradi áldást amiatt, hogy az aradi hitközség által támasztott feltételek teljesülésekor sem szentesíti a vegyes házasságot vallásos házassággá, ezért a valódi szabadelvűség megtagadásaként értékelt azt.⁵⁷ A verseci izraelita hitközség közgyűlése abból az elvből kiindulva, hogy „amit az állam szentesít, azt egyházunknak is szentesíteni lehet, illetve kötelessége”, úgy döntött, hogy „a vegyesházasságot kívánságra feltétlenül egyházi áldásban részesíti”.⁵⁸

A kormánypárti lap a katonai házassági szabályzatnak a keresztény–izraelita vegyes házasságokra gyakorolt negatív hatását sem hagyta említés nélkül.⁵⁹ A kötelező polgári házasságról szóló törvény életbelépését követően, 1895. szeptember 30-án jelent meg a katonatisztek házasságát szabályozó közös hadügyminiszteri rendelet, amely a polgári házasság bevezetése után is érvényben hagyta a tisztek templomi házasságát.⁶⁰ A rendelet kimondta, hogy azoknak a tiszteknek, akik Magyarországon akarnak házasságot kötni, a hadsereg házassági szabályzatának is eleget kell tenniük. Ennek értelmében a tisztek abban az esetben kaptak engedélyt házasságkötésre, ha nyilatkoztak arról, hogy egyházi házasságot is kötnek. A rendelet kétséggkívül rést ütött a házassági törvényen, ezért a képviselőházban

⁵⁵ Izraelita ultramontanizmus. (Dr. Schwartz Izidor) *Pesti Hírlap*, 1895. november 28. 6.

⁵⁶ Izraelita ultramontanizmus. — Észrevételek. (Gut Sámuel, Kéthely) *Pesti Hírlap*, 1895. november 14. 7. Dicső elődökként Löw Lipót, Zipser Majer és Steinhardt Jakab rabbikra utalt.

⁵⁷ Izraelita ultramontanizmus. – Észrevételek. *Pesti Hírlap*, 1895. november 23. 7.

⁵⁸ Izraelita ultramontanizmus. (Horváth Ede, Versec) *Pesti Hírlap*, 1895. november 28. 6.

⁵⁹ Napi hírek. (Az izraelita ultramontanizmus.) *Pesti Hírlap*, 1895. november 10. 12.

⁶⁰ Az 1895. szeptember 30-án kelt 4860. sz. közös hadügyminiszteri rendelet a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. 149. §-ára hivatkozott, amely kimondta, hogy „a házasságkötésre vonatkozó vallási köteleességeket érintetlen hagyja.” A törvény a házassági akadályok között sorolta fel a véderőről szóló rendelkezés értelmében szükséges nősülési engedély hiányát (26. §.), míg az engedély nélküli házasságkötés megtorlását a katonai büntetőbíráskodás hatáskörébe utalta (125. §.) 1894. évi XXXI. tc. A házassági jogról. 26., 125., 149. §. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvények. 177., 190., 193.*

hosszas vita alakult ki róla.⁶¹ A *Pesti Hírlap* azonban kizárólag a rabbik álláspontját ostorozta, s úgy értékelte, mivel a katolikus egyház nem áldotta meg a vegyes házasságokat, „az izr. rabbik maguk csapták be az ajtót a kath. vallású katonatisztek és az izr. vallású hajadonok előtt, (vagy megfordítva is) tehát saját hívek előtt, akiket a kath. ultramontanizmus éppen úgy kizár a katonai házasságból, mint annak egyenrangú társa: az izraelita ultramontanizmus. Szerencse még, hogy a protestáns egyházak nem cselekedtek ilyen illiberális módon.”⁶²

Arra a kérdésre, indokoltak-e a bírálatok, azaz korábbi állásfoglalásaikhoz képest ellentmondásosan cselekedtek-e a neológ és a status quo ante rabbik, amikor ragaszkodtak a vallási szabályokhoz, illetve elvárható volt-e tőlük a vegyes házasságok megáldása, Ullmann Sándor korábbi országgyűlési képviselő, Löw Immanuel, a Rabbigyűlés alelnöke és Neumann Ármin országgyűlési képviselő adott választ. Ullmann Sándor rámutatott arra, hogy a bírálók többsége társadalmi szempontból kifogásolta a gyűlés határozatát, amikor a vegyes házasság engedélyezését kérte számon.⁶³ Ezt a problémát azonban megoldotta a kötelező polgári házasságról szóló törvény, amely a cultus disparitas akadályát elhárítva megadta a lehetőséget arra, hogy zsidók és keresztények házasságot kössenek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy azok a felekezetek, amelyeknek egyházbírája nem engedélyezi a vegyes házasságokat, egyháziilag is megáldják az ilyen házasságokat. Senki sem követeli a katolikusoktól, hogy egyházi áldásban részesítsék a zsidó-keresztény házasságot, miért helytelenítik tehát a zsidó rabbik hasonló felfogásból kiinduló állásfoglalását? – tette fel a kérdést Ullmann. „A teljes viszonyosság a vallásfelekezetek között nem abból áll, hogy az egyiknek vallásos fölfogásából többet vagy kevesebbet kell engednie, hanem ellenkezőleg abból, hogy egy felekezetnek sem kell engednie semmit saját vallásából és hogy annak dacára úgy egymás közötti mint az állammal való viszonyukban a teljes paritás alapelve érvényesül.”⁶⁴ Ullmann emlékeztetett rá, hogy az 1807. évi párizsi Nagy Sanhedrin kimondta, hogy a vegyes házasság polgári vonatkozásaiban házasságnak tekintendő, egyházi áldásban azonban nem részesíthető.⁶⁵ Azóta a vegyes

⁶¹ A képviselőházban Polónyi Géza interpellációjában mutatott rá, hogy a rendelet nem veszi figyelembe a magyar egyházpolitikai törvényeket: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I–XXXIV. Budapest, 1892–1896. XXVI. (500–501. orsz. ülés) 269–286.; XXVII. (510. orsz. ülés) 73–76.

⁶² Napi hírek. (Az izraelita ultramontanizmus.) *Pesti Hírlap*, 1895. november 10. 12.

⁶³ Ullmann Sándor: Még egy szó a vegyes házasságok kérdéséhez. *Egyenlőség*, 1895. november 1. 1–2.; Izraelita ultramontanizmus. *Pesti Hírlap*, 1895. november 29. 6.

⁶⁴ Ullmann Sándor: Még egy szó a vegyes házasságok kérdéséhez. *Egyenlőség*, 1895. november 1. 1.

⁶⁵ A határozatokat Löw Lipót adta közre magyarul: *Zsidó valláselvek. Megállapítva a párisi Nagy Sanhedrin által, mely 1807. évi februárban Párizsban tartott*. Ford. Löw Lipót. Pápa: k. n. 1848.; A franciaországi zsidó közösségek tekintélyes vezetőiből álló tanács, a Nagy Sanhedrin összehívását Napóleon rendelte el. Arra kötelezte a gyülekezetet, hogy nyilvánosan iktassa ki az állam törvényeivel ellenkező vallási szabályokat, és Franciaországot deklarálja a zsidó közösségek hazájának. Schwarzfuchs, Simon: *Napoleon, the Jews and the Sanhedrin*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

házasságok kérdése zsidó házasságjogi szempontból eldöntött kérdés. A határozatokat magyarul közzétevő Löw Lipótra is hivatkozott, aki nem talált támpontot a zsidó házasságjogban a vegyes házasságok engedélyezésére.⁶⁶

Löw Immanuel szintén visszautasította a bírálatokat, és kiemelte, hogy a tanácskozás üdvözölte az egyházpolitikai reformokat, hiszen az izraelita felekezet sem kíván állami asszisztenciát a vallási élet fönntartásához.⁶⁷ Különösképpen a kötelező polgári házasság bevezetését tartotta időszerűnek, mert aki nem akar egyházi esketést, vagy akitől az egyház kénytelen megtagadni azt, joggal követelheti az államtól, hogy módot nyújtson a házasságkötésre. Az állam azonban csak a saját jogát teheti kötelezővé. Azaz aki nem akar egyházi házasságot kötni, ne kössön, aki viszont akar, csak az egyházi jog szerint köthet. A zsidó jog azonban tiltja a vegyes házasságot, aminek alátámasztásaként Löw Immanuel is édesapja, Löw Lipót tanulmányaira hivatkozott. Illetve – az aradi áldás abszurdítására is rámutatva – Rosenberg Sándor memorandumát idézte, miszerint „a vegyes házasság természetesen a kiddusin meghatározott szertartási módozata által vallásilag meg nem szentesíthető”.⁶⁸ A nagyközönség azonban, nem olvasván az ő memorandumát, tévesen azt hiheti, hogy az aradi rabbi más elvi állásponton áll, mint a többi hazai és külföldi rabbi, holott Rosenberg az önmaga által megáldott vegyespárokat sem tekinti vallási értelemben összeadottaknak. „Eljárása éppen ezért – fogalmazott Löw – kijátszása a logika törvényeinek, az egyházjognak és – bocsánat e szóért – a feleknek. Mert az ily módon »áldott állapotba« kerülők, akik utólag megtudják, hogy azért vallásilag összeadva nincsenek s hogy az egész áldó eljárás csupán látványosság volt, be fogják látni, hogy az egész nem volt egyéb, mint nesze semmi, fogd meg jól! A hazai közönség tetemes része pedig felült a hírlapok által nagy garral hirdetett »áldásnak«, és jól megfogta – a semmit.”⁶⁹ A szegedi főrabbi határozottan kijelentette: „Nem fogunk közreműködni a vegyes házasságok létrejötténél, nem fogjuk propagálni azok eszméjét.”⁷⁰ A rabbik álláspontja ebben az esetben nem lehet más, mint a jóindulatú semlegesség.

Neumann Ármin egyetértett Löw Immannuella, és óvott attól, hogy az aradi főrabbi kezdeményezését valódi reformnak tekintsék, hiszen a vegyes párokat nem adja össze, áldása pedig nem szentesíti a házasságot.⁷¹ Ezért illiberalizmus helyett tiszteletet parancsoló „kötelességtudásként” értékelte a rabbik fellépését a házassági jog megszegőivel és az olyan eljárással szemben, amely a reverzálisra emlékeztet, hiszen a zsidó vallás tiltja a prozelita-csinálást. Neumann veszélyesnek ítélte, ha laikusok akarnak nyomást gyakorolni a papságra, ezért felszólította

⁶⁶ Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften*. III. Szeged, 1893. 199.

⁶⁷ A szegedi főrabbi az aradi „áldás”-ról. *Egyenlőség*, 1895. november 15. Melléklet 1–3.

⁶⁸ Uo. 2.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. 2–3.

⁷¹ Neumann Ármin: Miben áll az aradi reform. *Egyenlőség*, 1895. november 22. 1–2.

a nagyközönséget, hogy hagyjon fel a rabbiüldözéssel. Az aradi áldásról így vélekedett: „Reformnak abszolúte nem reform az aradi főrabbi újítása, s semmiképpen sincs miért lelkesedniök a vallásreform barátjainak; arra azonban teljesen elég, hogy a zsidó vallástörvényt alaposan meghurczolja.”⁷²

Az Országos Rabbigyűlés jelentősége elsősorban abban mutatkozik meg, hogy megfelelő fórumot teremtett a neológ és a status quo ante rabbik számára az egyházpolitikai törvényekre adott közös válasz kialakításához. Hozzávetőleg a rabbikar 10–12%-a vett részt a tanácskozáson, ami önmagában nem tekinthető magas aránynak, mégis jóval nagyobb érdeklődésről tanúskodik, mint a korábbi hasonló kezdeményezések. A tanácskozás kifejezte a rabbik azon igényét, hogy a vallási életet érintő kérdések meghatározásában erőteljesebb szerepet tölthessenek be annál, mint amit az 1868. évi egyetemes gyűlés számukra kijelölt. Ennek jegyében fogalmazták meg az Országos Rabbiegyesület létrehozásának tervét. Jóllehet a szervezet megalapítására ekkor nem került sor, két évvel később az 1897-ben megrendezett komáromi rabbigyűlésen 30 dunántúli neológ és status quo ante rabbi Schnitzer Ármin elnöklétével megalakította a Dunántúli Rabbiegyesületet, amelynek céljai között szerepelt az egyetemes hitoktatási tanterv megalkotása, az egységes istentiszteleti rend kialakítása és a vallási gyakorlatot érintő kérdések megvitatása.⁷³ A testület tagjai 1906-ban Budapest székhellyel hozták létre az Országos Rabbiegyesületet, amely a rabbikar szellemi és erkölcsi érdekeinek előmozdítását, a vallásos élet fellendítését, valamint a vallásos, népművelési és emberbaráti intézmények gyarapítását tekintette feladatának. A Rabbigyűlés hatása abból a szempontból sem elhanyagolható, hogy a laikus közvéleményben is társadalmi vitát generált, amelynek során a szélesebb nyilvánosság is megismerkedhetett több vallási szabállyal és a fenntartásukra irányuló szándékokkal. A rabbikar hű maradt a vallási törvényekhez, ennek hatására azonban támadások kereszttüzébe került a zsidóság azon magyarosodó rétege részéről, amely „a társadalmi reform és egybeolvadás” jegyében a rabbiktól a vegyes házasságok megáldását várta. A liberális kritikák arra is rámutattak, hogy a szélesebb közvélemény nem volt tisztában azzal, hol húzódnak az állami és az egyházi-felekezeti jogkörök közötti határok, jóllehet az 1894-ben és 1895-ben elfogadott vallásügyi törvények igyekeztek világosan kijelölni azokat.

⁷² Uo. 2.

⁷³ Schweitzer J. – Schweitzer G., 2012. 73–79.

Az Országos Rabbigytülés résztvevői⁷⁴

Budapest, 1895. október 14–16.

Dr. Adler Lipót, Baja	Krausz Mór, Ádánd
Adler Illés, Kunfélegyháza	Lieberman Kálmán, Kassa
Dr. Bárány József, Kecskemét	Liebermann Jakab, Léva
Dr. Bernstein Béla, Szombathely	Dr. Löw Immanuel, Szeged
Bloch Mózes, Budapest	Dr. Löwy Mór, Temesvár
Dr. Blau Lajos, Budapest	Dr. Löwy Ferencz, Nagyatád
Büchler Pinkász, Mór	Lebovits József, Báránya-Magocs
Büchler Zsigmond, Albertirsa	Dr. Mandl Ármin, Vágújhely
Büchler Márton, Csongrád	Dr. Neumann Ede, Nagykanizsa
Ehrlich Miksa, Körmend	Dr. Pártos Sámuel, Dunaföldvár
Ehrlich Mór, Rohonc	Dr. Perls Ármin, Pécs
Elfer Jakab, Heves	Richter Zsigmond, Érsekújvár
Dr. Fischer Mihály, Zombor	Reichhard Mark, Szarvas
Dr. Fischer Gyula, Győr	Dr. Rosenberg Ede, D-Kanizsa
Dr. Feldmann József, Cegléd	Dr. Rosenbaum Lajos, Brassó
Dr. Flesch Ármin, Mohács	Rosenthal Tóbiás, Bonyhád
Dr. Goldberg Raphael, Budapest	Roth Áron, Siklós
Goldstein Adolf, Fiume	Dr. Rubinstein Mátyás, Cs. Mindszent
Grossmann S. L., B.-Sz. Lőrinc	Dr. Rudolfer Antal, Alsó-Lendva
Handler Mark, Tata	Dr. Schnitzer Ármin, Komárom
Dr. Handler Simon, Kassa	Schwarz Jakab, Csáktornya
Dr. Herzog Manó, Kaposvár	Dr. Schwarz Miksa, Eger
Dr. Jordán Sándor, Fogaras	Schwarz Ignác, Új-Kécske
Dr. Kayserling M., Budapest	Dr. Singer Bernát, Tapolca
Dr. Kohn Sámuel, Budapest	Dr. Spira Salamon, Losonc
Kohn E. H., Békéscsaba	Dr. Steiner Jakab, Székesfehérvár
Dr. Kohn Ármin, Szigetvár	Dr. Szidon Adolf, Versec
Kohn Mihály, Monor	Dr. Lütz Ignác, Újvidék
Dr. Klein Mór, Nagy-Becskerek	Taub Jakab, Lovasberény
Dr. Klein Arnold, Zsolna	Dr. Ungár Simon, Szekszárd
Dr. Klein József, Marczali	Dr. Vajda Béla, Nagy-Abony
Dr. Klein József, Gödöllő	Dr. Venetianer Lajos, Csurgó
Dr. Kecskeméti Lipót, Nagyvárad	Dr. Weisz Ignác, Esztergom
Dr. Kelemen Adolf, Pancsova	Dr. Weiszburg Gyula, Budapest
Dr. Kohlbach Bertalan, Temesvár-Gyár város	Willheim Joachim, Marosvásárhely
Dr. Krieshaber Béla, Kula	

⁷⁴ Sz. M.: A gyűlés jelentősége. *Egyenlőség*, 1895. október 18. 5–6.

Az Országos Rabbigyűlés határozatai⁷⁵

- I. Az eskető rabbinak szem előtt kell tartania, hogy a hazai törvénynek az a rendelkezése, hogy az egyházi esketés csak a polgári után végezhető, vallás szempontjából is kötelező.
- II. A házasság kötésére és fölbontására vonatkozó zsidó vallásos törvények egész terjedelmükben továbbra is fennmaradnak és kötelezők.
- III. A házasság hirdetése továbbra is föntartandó. Ha a jegyesek különböző helyeken laknak, mindkét helyen kihirdetendők és ennek megtörténtét okmányilag igazolni kötelesek.
- IV. Vegyes házasság, jóllehet annak érvényét polgári vonatkozásaiban teljesen elismerjük, sem esketéssel, sem áldással, sem más vallásos szertartással meg nem szentelhető.
- V. Vegyes házasságból származó gyermekekre nézve, ott, ahol az anya zsidó, külön intézkedés szüksége nem forog fenn, míg a nem zsidó anyának gyermeke vallási szempontból csak akkor lesz zsidóvá, ha a zsidó vallás kötelékeibe a vallás törvényei által előírt módon fölvétetett.
- VI. A születési, esketési és halálozási anyakönyvek tovább is vezetendők. Az összes anyakönyvekbe a polgári néven kívül az illetőnek teljes zsinagógai neve is bejegyzendő.
- VII. Az anyakönyvek teljesen díjtalanul vezetettek. Az elválások és chaliczákért díj csak annyiban szedendő, amennyiben a rabbin kívül közreműködő egyének (mint például a válólevél írója) a felek részéről némi díjazásban részesülnek. A rabbigyűlés abban a meggyőződésben van, hogy a hitközségek rabbijaitak megfelelő módon kártalanítani fogják. Oly hitközségek, melyeknél ez leküzdhetetlen anyagi nehézségekbe ütközik, valamely közalap részéről megfelelő támogatásba részesítendő. A rabbigyűlés ez ügyre fölhívja a legközelebb tartandó kongresszus figyelmét.
- VIII. A születési anyakönyvekből a származás minőségére vonatkozó rovat kihagyandó. A jegyzetrotvatban azonban világosan föltüntetendő, hogy az egyházi esketés vallási törvények szerint megtörtént-e, vagy miért nem történt meg. Az esketés elmaradásának oka lehetőleg héber nyelven írandó be.
- IX. Fiúgyermekeknél a héber név csak a körülmételés megtörténte után írandó be. A körülmételés elmaradása a jegyzetrotvatban föltüntetendő.
- X. A házassági anyakönyvbe az állami anyakönyvvezető házassági tanúsítványa is leírandó.
- XI. A »Ketuba« hátlapján a rabbi az esketés megtörténtét hivatalosan igazolja.
- XII. A házasság vallásos fölbontásáról az esketés helyén levő rabbiság hivatalosan értesítendő.

⁷⁵ Uo. 4–5.

- XIII. A halotti anyakönyvbe a polgári dátum mellé a zsinagógai is bejegyzendő. A túlélő házastársnak polgári és zsinagógai neve is beírandó.
- XIV. A rabbi saját hitközségében, illetve kerületében egyedül illetékes vallási törvény értelmében a rabbifunkciók végzésére. Ezért idegen helyen az illetékes rabbi fölhatalmazása nélkül más rabbi egyházi funkciót nem végezhet.
- XV. Minthogy az új egyházpolitikai törvények életbelépése következtében több fontos vallási intézményünk az állami kényszer védelmétől esetik, kimondja a rabbigyűlés, hogy minden egyes rabbtól elvárja, hogy a szószéken, iskolában, társadalmi érintkezésében, szóval egész lekipásztorkodási működésében fokozott tevékenységet és buzgalmat fog kifejteni a hitélet föllendítése, vallási intézményeink megszilárdítása és a vallásoktatás intenzívebbé és eredményesebbé tétele érdekében. Egyúttal kifejezést ad azon meggyőződésének, hogy a hitközségek rabbijaik ebbeli törekvéseit hathatósan fogják támogatni.
- XVI. A Magyarország területén működő rabbik szövetséget alapítanak, melynek állandó székhelye: Budapest. E rabbiszövetség tagja minden magyar rabbi, ki ezen szándékát a központi választmánynak írásban bejelenti és évi járulékát lefizeti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Sajtótermékek

Egyenlőség
Katolikus Szemle
Magyar Állam
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Religio
Sárospataki Lapok
Zsidó Híradó

Szakirodalom

- Beksics Gusztáv: Az egyházpolitikai harc és előzményei. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. X. Budapest: Athenaeum, 1898. 766–806.
- Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz–Wien–Köln: Böhlau, 1967.

- Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es években. In: Uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I–II. Budapest. Akadémiai, 1983. (Magyarország története tíz kötetben 7/I–II.) I. 53–106.
- Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő, 1999.
- Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest: CompLex, 2013.
- Klestenitz Tibor: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Budapest–Pécs: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2014. 463–486.
- Konrád Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei.* Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 331–352.
- Löw Lipót (közreadja): *Zsidó valláselvek. Megállapítva a párisi Nagy Sanhedrin által, mely 1807. évi februárban Párizsban tartatott*. Ford. Löw Lipót. Pápa: k. n. 1848.
- Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften*. III. Szeged, 1893. 199.
- Magyar Katolikus Lexikon*. <https://lexikon.katolikus.hu/U/ultramontanizmus.html>
- Prepuk Anikó: *Befejezetlen emancipáció. A neológ zsidó identitás formálódása a 19. századi politikai és sajtóviták tükrében*. Budapest: HUN-REN BTK TTI, 2024.
- Salacz Gábor: *A magyar kultúrharcz története 1890–1895*. Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938.
- Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München: Aurora Könyvek, 1974.
- Schwarzfuchs, Simon: *Napoleon, the Jews and the Sanhedrin*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Schweitzer József – Schweitzer Gábor: Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján. In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Budapest: Wesley János Lelkész-képző Főiskola, 2012. 67–79.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I–III. Budapest: Ecclesia, 1984. I.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I–II. Budapest: Ecclesia, 1988. I.
- Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 348–350.

Törvények, rendeletek, határozatok, naplók

1868:LI. tc. A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzosságáról.

In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1896. 506–508.

1894:XXXI. tc. A házassági jogról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 177–193.

1895:XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 305–306.

1895:XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Szerk. Dr. Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 306–315.

A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi üggyhöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában 1924. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1885.* Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1885. 1988–2074.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1888.* Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1888. 1069–1077.

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXIV. Budapest, 1892–1896. XXVI. (500–501. orsz. ülés) 269–286.; XXVII. (510. orsz. ülés) 73–76.

Egyetemes gyűlés határozatai. 40–53. §. In: Dr. Hajnóci R. József: *A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében.* Lőcse: A szerző kiadása, 1909. 84–86.

Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* I–XXXVII. H. n. [Budapest] 1892–1896. X. 369. sz. 290–293.

KONRÁD MIKLÓS*

Asszimilációs nyomás és zsidó érdekképviselő

A galíciai zsidó bevándorlás mítosza mint lakmuszteszt

Assimilationist Pressure and Jewish Advocacy. The Myth of Galician Jewish Immigration as a Litmus Test

ABSTRACT: This article analyzes the attitudes of spokespeople for Neolog, Orthodox, and Zionist Jews toward the myth of the mass immigration of Galician Jews to Hungary during the Dual Monarchy period (1867–1918). It argues that the ability to ignore – or even resist – the assimilationist expectations of the Hungarian Christian political and intellectual elite depended not only on the degree of desire for integration into the Christian majority society, but also – and no less importantly – on the level of situational dependence on the ruling political power.

KEYWORDS: Jewish identity, assimilationist expectations, immigration, Hungarian Jews, Galician Jews

Bevezetés

A dualizmus kori liberális politikai és értelmiségi elit homogenizációra törekvő nacionalizmusa elkerülhetetlen nyomásként nehezedett azokra a zsidókra, akik vallásuk fenntartása mellett a magyar nemzet egyenértékű gyermekeivé reméltek válni. A hazafiságuk maradéktalan elismerésére és tényleges befogadásra vágyó neológ zsidók nem vonhatták ki magukat a készítés alól, hogy megfeleljenek a keresztény magyar társadalom elvárásainak. Lehet, hogy a zsidóságát egyébként büszke daccal viselő Bródy Sándor a hazai tájakat őszintén szebbnek látta bármely

* A szerző az ELTE HTK Történettudományi Kutatóközpont főmunkatársa. E-mail: konrad.miklos@htk.elte.hu, ORCID: 0009-0006-6192-2828

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA K 143231 számú, *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című kutatási program keretében készült.

külföldi vidéknél, ám feltételezhető őszinteségével együtt is nehéz nem szimbolikusnak érezni, hogy a palesztinai útvjáról írt beszámolójában elsődleges kötődése egyértelműsítése végett sietett leszögezni: „még az Olajfák hegyénél is szebb nekem a Tisza füze, a jegenye-sor a felföldi falvak alján”.¹

Az asszimilációs nyomás tárgykörében felvethető egyik kérdés az, vajon ez az integrációs törekvés szükségszerűen együtt járt-e azon zsidó jelenségektől vagy személyektől való elhatárolódással, amelyek, illetve akik a keresztény politikai és értelmiségi elitből ellenérzést váltottak ki. A probléma ellenkező irányból megközelítve úgy is megfogalmazható, vajon az ortodoxok és a cionisták esetében a törekvés hiánya mennyiben biztosította a többségi társadalom asszimilációs elvárásaitól függetlenített véleménynyilvánítást. E kérdésekre a keleti zsidó bevándorlással szembeni álláspontok vizsgálata ideális lakmuszteszt.

A következőkben elsősorban a második kérdést igyekszem megválaszolni. Ez azonban előzőleg szükségessé teszi a kontextus felvázolását, azaz a keleti zsidó bevándorlás történeti problémája, majd az asszimilációs nyomásnak elsődlegesen kitett integrációpárti – azaz neológ – magatartás bemutatását. Cikkem kiegészítés a zsidó bevándorlásról múlt év végén megjelent monográfiámhoz,² amelyben a neológ álláspontot részletesen ismertettem, de az ortodoxokat és a cionistákat nem tárgyaltam.

A bevándorlás mítosza

Az oroszországi, romániai, de főleg galíciai zsidók tömeges bevándorlása által a keresztény társadalomban keltett félelmek, a vád szerint asszimilálódni nem hajlandó, ellenben a parasztokat tönkretevő, kárukra tisztességtelenül gazdagodó, végső soron uralomra törő kaftános keleti bevándorló rémképe a magyarországi zsidók szerencsétlenségére egyenjogúsításuk reformkori felmerülésétől a zsidótörvényekig végigkísérte történetüket. A keleti zsidó invázió a reformkori kezdetek után az 1880-as évektől 1944-ig mondhatni folyamatosan foglalkoztatta a közvéleményt, az 1890-es évektől már a politikai elitet is aggasztotta. A zsidóellenes diskurzusnak nem volt egyetlen más, a bevándorlás kérdéséhez hasonlóan specifikus eleme, amely a dualizmus korától a Horthy-kor végéig ilyen állandó, a megtagadható realitástól teljességgel mentes fantazmagóriagyártásra készítette volna a keresztény magyar társadalmat.

¹ Bródy Sándor: A szent rög. In: Uő: *Lyra*. Budapest: Singer és Wolfner, [1911]. 62. Az íróról lásd Komlós Aladár: Bródy Sándor. In: Uő: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2009. 216–233.

² Konrád Miklós: *Bevándorlás, integráció és antiszemitizmus. A galíciai zsidó bevándorlás és annak mítosza, 1735–1939*. Budapest: ELTE HTK TTI, 2025.

A reformkor és a neoabszolutizmus, illetve a későbbi időszakok között volt ugyanis egy alapvető különbség. A galíciai zsidó bevándorlás, amely Lengyelország első, 1772-es felosztásától és Galiciának a Habsburg Birodalomhoz csatolásától tömegessé vált, az 1860-as évek végére szinte teljesen elapadt.³ A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által az 1900-as népszámlálás alapján készített, ám a galíciai invázióval riogató kormányzati diskurzusnak ellentmondó, ezért a hivatal által nem publikált statisztikai kimutatás szerint a szorosan vett – azaz Horvát-Szlavónország nélkül, ám Fiumével és kerületével értendő – Magyarországon 10 587 galíciai születésű osztrák és 5162 galíciai születésű magyar állampolgárságú zsidó élt, összesen 15 749 egyén, ami a 831 162 fős zsidó vallású népesség 1,89%-át tette ki.⁴

A jelentéktelenné zsugorodott bevándorlással párhuzamosan valójában a zsidók kivándorlása vált számottevővé. Az utóbbi olyan mértékben meghaladta az előbbi, hogy a zsidó invázió mítoszát 1922-es könyvében – antiszemita érzelmei dacára – cáfoló Kovács Alajos számítása szerint a dualizmus első és utolsó népszámlálása, tehát 1869 és 1910 között a magyarországi zsidók vándorlási vesztesége, azaz a természetes és tényleges szaporodásuk közötti negatív különbözet 113 800 főre rúgott.⁵

Neológ válasz

Annak ellenére, hogy a kelet-európai zsidók tömeges beáramlásába vetett hitüket semmilyen empirikus adat nem támasztotta alá, a kérdést az 1880-as évektől napirenden tartó keresztény politikusok és értelmiségiek nemcsak ragaszkodtak meggyőződésükhöz, de a galíciai bevándorlók bűnös üzelmeinek hangoztatásával párhuzamosan azt is ismételten jelezték a hazai zsidók felé, hogy jól felfogott érdekükben határolódjanak el azon „rossz” zsidóknak minősített galíciai hitfeleiktől, akikkel szemben saját „jó” zsidóságuk – illetve igaz magyarságuk – elismerése többek közt ettől az elhatárolódástól függ. Ha a honi zsidók szíve valóban a magyar nemzethez húz, szólta a hol burkolt, hol nyíltan intő figyelmeztetés, e kizárólagos lojalitásuknak a „galiciánerek” iránti szolidaritás megtagadásában is meg kell nyilvánulnia.⁶

³ Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: Uő (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest: Pannonica – Habsburg Történeti Intézet, 2005. 23–24.

⁴ Konrád, 2025. 314.

⁵ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest: Szerző kiadása, 1922. 14.

⁶ A teljesség igénye nélkül: Különfélek. *A Hon*, 1882. május 16. [1–2].; Orbán Balázs függetlenségi képviselő 1882. június 9-i beszéde: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VI. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1882. 282. Ugyanő 1886. április 6-án: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés*

Ez az elvárás pedig politikai válságról politikai válságra újra kiélesedő dilemma elé állította a neológ polgárságot, amelynek a nevében felszólaló felekezeti sajtó a szerinte is tömegesen beáramló kaftános-pajeszes hitsorsosaival szemben ambivalens, ismétlődően ingadozó magatartást tanúsított.

Az 1880-as évek első felében, a tiszzaeszlári vérvád kirobbanása és az Országos Antiszemita Párt színre lépése idején, majd a századfordulón, az 1897-ben indított, úgynevezett rutén akciótól a zsidó bevándorlók ellen a képviselőház szinte teljes támogatásával hozott 1903. évi V. törvénycikkig tartó időszakban a neológ sajtó eleinte mindkét alkalommal úgy reagált, hogy elutasított minden szolidaritást a galíciai bevándorlókkal,⁷ akiket az 1900-as évektől a kortársak Egan Ede kormánybiztos nyomán – történeti szempontból tökéletesen alaptalanul – gyakran „kazárok”-nak neveztek.

E kezdeti fázisokban a neológ lapok – az 1880-as években elsősorban a *Szombati Újság*, a századfordulón mindenekelőtt az *Egyenlőség* – hevesen elleneztek a zsidó immigrációt, amelynek tömeges jellegében néhány elszigetelt és visszhangtalan írástól eltekintve maguk sem kételkedtek. A keleti zsidók bejövetelét károsnak ítélték, mert bennük obskurantista, a felvilágosodást és a magyarosodást elutasító vadembereket láttak, akik akadályozzák az északkeleti megyék többnyire haszid zsidóságának nélkülük is igen vontatott akkulturációját, ráadásul a személyük által kiváltott ellenszenv révén a hazai zsidóság integrációját is veszélyeztették.⁸

E kezdeti időszakokat azonban mindkét esetben radikális szemléletváltás követte, száznyolcvan fokos fordulat, ez pedig a neológ értelmiség azon felismeréséből fakadt, hogy a keresztény középosztálynak a zsidókkal szemben növekvő ellenérzést tápláló része számára az igazi ellenség nem a kaftános lengyel zsidó, hanem ők maguk: a magyar zsidó polgárság. Az 1883–1884-es évekre tehető első ráeszmélés után annak az evidenciának az explicit kimondása, hogy a galíciai bevándorlók elleni kirohanásoknak a magyar zsidó polgárság a valódi célpontja, az 1900-as évek elején következett be. Ahogy a *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóirat névtelen szerzője, feltehetően Mezey Ferenc írta 1901-ben azon „antisemiták” kapcsán, akik még nem mertek a „klerikális matadorok”-hoz hasonló

képviselőházának naplója. XI. [Budapest]: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1886. 103. Asbóth János 1894. március 9-én: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XVII. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894. 121–122. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter felszólalása 1900. február 17-én: *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXVI. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1900. 431. Széll Kálmán miniszterelnök beszéde 1902. június 20-án: *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VII. Budapest: Athenaeum, 1902. 348. Ugyanő 1903. január 10-én: *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. X. Budapest: Athenaeum, 1902 [helyesen: 1903]. 232.

⁷ Konrád, 2025. 264–266.

⁸ Uo. 209–212., 334–338.

nyíltsággal hangot adni zsidóellenes érzelmeiknek, „hazánkban az antisemitizmus [...] a kezdő stádiumban van, midőn a galíciiai zsidót szidják, de a magyar zsidót ütik”.⁹ A „kazárhajszja” kapcsán, amelynek tényleges célpontjai az „intelligens zsidók”, Mezei Ernő az *Egyenlőség*ben egy évvel később úgy fogalmazott: „rá kell jönnünk, hogy csak olyan sanda mézszárosokkal van dolgunk, akik máshová ütnek, mint a hová néznek”.¹⁰

E felismerés hatására a neológ értelmiség felhagyott a kaftános galíciaiak szidalmazásával, mi több, az 1900-as évek elejétől már a velük való szolidaritás vállalására szólította fel a zsidó polgárságot. Ehhez a változáshoz az is hozzájárult, hogy a bevándorlás kérdésének politikai értékelésével párhuzamosan az északkeleti megyék haszid, részben betelepülőknek vélt zsidóságában a neológ sajtó – élén ekkor is az *Egyenlőség*gel – már nem annyira a modern világtól és kultúrától irtózó fanatikusokat látott, mint inkább olyan – a maguk módján útmutató – hittestvéreket, akik a kikeresztelkedés mezsgyéjén imbolygó lipótvárosi zsúrfiúkkal szemben mindenfajta identitásbeli dilemmától mentes természetességgel ragaszkodtak zsidóságukhoz.¹¹

Bármennyire volt is tehát szembeszökő a neológ értelmiség ismétlődő ingadozása, bármilyen durván ostorozta is a neológ sajtó a galíciai zsidó bevándorlót, illetve a vele azonosított kaftános zsidót, mielőtt éles fordulattal vállalta volna a galíciánerekkel való szolidaritást, és méltatni kezdte volna a haszidok rendíthetetlen kötődését zsidóságuk iránt, a bevezetőben feltett kérdésre a válasz egyértelmű: bár az integrációra törekvő neológ zsidók nevében felszólaló felekezeti értelmiség kétségkívül hajlott arra, hogy a keresztény politikai és kulturális elit álláspontjához igazodjon, idomulása nem volt feltétlen, amennyiben pedig ráébredt, hogy ezzel nem szolgálja a hazai zsidóság érdekeit, relatíve gyors korrekcióra, sőt, a hatalmi körök és általában a többségi társadalom elvárásaival való nyílt szembehelyezkedésre is képesnek mutatkozott.

Ortodox válasz

A tanulmány bevezetőjében feltett második kérdésre, vajon a tömegesnek gondolt keleti bevándorláshoz hogyan viszonyultak azok a zsidók, akik nem törekedtek a többségi társadalomba való integrációra, először és elsősorban az ortodox zsidókat illetően igyekszem választ adni. Elsőbbségüket a cionistákkal szemben összehasonlíthatatlanul nagyobb számuk indokolja. A cionisták kicsiny létszámára viszszatérek. Arról, hogy a századfordulón a magyarországi zsidóság mekkora hányada

⁹ [Mezey Ferenc?]: Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901/2. 117. Lásd még: Konrád, 2025. 350–351., 394–395., 408., 410.

¹⁰ Mezei Ernő: „Kazár szolidaritás”. *Egyenlőség*, 1902. április 6. 1.

¹¹ Konrád, 2025. 218–222., 341–342., 346–347., 393–394.

sorolható az ortodoxiához, nem rendelkezünk pontos adatokkal. Hogy formálisan hány zsidó volt ortodox hitközségi tag, ezt ugyan ki lehet számolni, Zeke Gyula meg is tette. Ezek szerint 1900-ban a hazai zsidó népesség 52,2%-a tartozott ortodox, 43,0% neológ és 4,8% status quo ante hitközségekhez.¹² Ennek az 52,2%-nak azonban nincs sok köze a ténylegesen, azaz önidentifikációja és életmódja szerint ortodoxnak tekinthető zsidóság arányához. Ugyanis minden zsidó kötelezően tagja volt lakóhelye (valamelyik) hitközségének, így ahol kizárólag ortodox hitközség működött, ott hivatalosan az akár teljesen szekularizált zsidók is az ortodoxiához tartoztak. Márpedig ortodox hitközségben élő, de életmódjukat tekintve ortodoxnak nem minősíthető zsidók nemcsak a nagyobb településeken, de még a falvakban is bőven akadtak – például a Vas megyei Magyargencsen, ahol az I. világháború előtti években a helyi születésű Jacob Katz emlékei szerint „több család [vallásos] elhivatottsága csekély volt, illetve a nullával egyenlő”.¹³ Katz becslése szerint a ténylegesen ortodox, vagyis a vallási előírásokhoz és a hagyományokhoz mindennapi életükben hű zsidók a századforduló zsidóságának körülbelül egyharmadát tették ki.¹⁴ Mindazonáltal még ha ezt a megítélésem szerint kissé alacsony becslést vesszük is alapul, az ortodoxia a dualizmus utolsó, 1910-es népszámlálása szerint a 911 227 fős hazai zsidó népességnek többszázazres csoportját alkotta.

Amiként a neológia is heterogén, a mérsékelt ortodoxoktól nem sokban különböző falusi kisboltostól a zsinagógát legfeljebb nagyünnepekkor látogató budapesti ügyvédig terjedő réteget alkotott, úgy az ortodox zsidóság is egymástól vallási felfogásban és akkulturációs szintben erősen különböző egyének, sőt, egymással olykor szembekerülő közösségek konglomerátumából tevődött össze. Az 1900-as években egy *unterlandi* (kárpátaljai), kizárólag jiddisül beszélő haszid távol állt *oberlandi* (felvidéki), talán még magyarul is, de németül biztosan jól tudó hitsorsosaitól,¹⁵ egy fővárosi ortodox vezérferfiútól pedig, mint amilyen például az 1910-ben magyar nemességet kapott Freudiger Mózes textilgyáros volt, fényévek választották el.¹⁶ Intézményi szinten az unterlandi haszid rebbék olykor még azt

¹² Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. 152.

¹³ Katz, Jacob: *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian*. Hanover – London: University Press of New England, 1995. 9.

¹⁴ Katz, Jacob: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990. 20.

¹⁵ A kárpátaljai zsidóság nyelvi és gazdasági viszonyairól lásd: Csiki Tamás: Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf, 2013. 27–36.; Komoróczy Szonja Ráhel: Nyelvhasználat. Uo. 37–44.

¹⁶ A nemesítés híre: Ó-budai Freudiger Mózes. *Magyar Zsidó*, 1910. november 18. 9–10. Freudiger Mózesről ld. fia visszaemlékezését: Óbudai Freudiger Ábrahám: Apám széferjéből. In:

is fontolgatták, hogy a magyarországi zsidóságon belül újabb szakadást kiváltva elhagyják az oberlandi rabbik által uralt ortodox szervezetet. Ha országos szinten nem is jutottak el ideig, a haszidok helyileg több településen elhagyták az ortodox hitközségeket, hogy – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot „szefárd” elnevezéssel megtévesztve – külön hitközségekbe tömörülhessenek.¹⁷

Olyan ortodox forrással, amely hű képet adna e sokszínűségről, nem rendelkezünk. De még olyannal sem, amelynek „kifelé”, a nem zsidó világ felé közvetített nézeteit ne jellemezte volna tudatos öncenzúra, hiszen a magyar nemzettel való azonosulásuk elutasításának az ortodoxok nem adhattak nyíltan hangot.¹⁸ Amikor Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1867 szeptemberében benyújtott memorandumukban százhusz óhitű hitközség kijelentette, hogy „a zsidóknak teljes és tökéletes átmagyarosodását” óhajtják,¹⁹ Jacob Katz szavaival „minden, a konzervatív zsidóság gondolatvilágában kicsit is járatos ember” tudta, hogy a nyilatkozatot egyedül a kényszerű politikai taktikázás szülte.²⁰

Ami azonban nehézségnek tűnhet, esetünkben előny, hiszen érdeklődésünk tárgya éppen az, hogy milyen üzeneteket közvetítettek a nem zsidók felé az ortodoxok a galíciai bevándorlás számukra annál kényesebb kérdésében, mivel a vélt betelepülőket mindenki hozzájuk társította. Forrásként az ortodoxia magyar nyelvű sajtótermékei tehát maguktól adódnak, hiszen ezek voltak azok az orgánusok, amelyeket az ortodox hitközségek képviselőjében 1871-től eljáró Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Közvetítő Bizottsága (1905-től Központi Irodája) azért hozott létre, hogy nyilvánosan hirdesse saját álláspontját. Ezek a lapok – a *Zsidó Híradó*, majd a *Magyar Zsidó* – tehát nem az ortodox tömegek nézeteit tükrözték, és főleg nem az unterlandi haszidok véleményeit. Ám az sem mondható, hogy e sajtótermékek kizárólag az ortodox központi vezetőség politikájának képviselőjére szorítkoztak volna. E feladat ellátásán túl hasábjaikon megítélésem szerint annak a formálisan már akkulturalódott, de – legalább érzelmileg – ortodox városi középrétegnek a hangja is fellelhető, amely az ortodoxiának egy talán nem

Szombat-Almanach az 5688. évre (1927/28). Első évfolyam. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral. Budapest: Somré Sabosz bizottság, 1927. 13–15.

¹⁷ Friedman, Armin Harry: *Major Aspects of Yeshivah Education in Hungary, 1848–1948.* Ann Arbor: University Microfilms, 1971. 62.; Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. [Budapest]: Múlt és Jövő, 1999. 272–273., 283.; Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Ford. Ács Gábor. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1999. 100–101.

¹⁸ Katz, 1990. 23–24.; Katzburg, Nathaniel: *Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions.* In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times.* Boulder: Westview Press, 1981. 49–50.

¹⁹ Emlékirat b. Eötvös József vallás és közoktatási miniszterhez. *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 5. 180.

²⁰ Katz, 1999. 143.

túl nagy, mégis létező és a szokványos neológ–ortodox ellentétpár felvázolásakor általában kifejtett csoportját alkotta. A *Zsidó Híradó* szerkesztője, a cikkeit többnyire Viador néven szignáló Weisz Dániel kapcsán neológ vetélytársai előszere-ttel ironizáltak azon, hogy életvitele nem felel meg az ortodox vallási előírások-nak. Ez valószínűleg valóban így volt – nézetei mindazonáltal markánsan eltértek a neológ lapok álláspontjaitól.²¹

A forrás hiányossága, hogy ezek a lapok nem fedték le a tárgyalt korszak egészét. A hetilapként indult *Zsidó Híradó* 1891-től 1906-ig jelent meg, de a heti rendszeresség csak 1900-ig tartott ki, ezután ritkábban adták ki, 1903-tól már csak havilapként működött, és közügyekkel nem foglalkozott, 1905-ben és 1906-ban pedig csak szórványosan látott napvilágot. Az 1908-ban kéthetiként indult *Magyar Zsidó* 1913-ban szűnt meg, de 1912-ben is már csak tizenhat számáról tudunk.

E lapok további hátrányának vélhetnénk, hogy a mindenkori hatalom kegyeit kereső ortodox központi vezetőség érdekképviseletét ellátó orgánumokat nagyfokú politikai óvatosság, ebből kifolyólag megint csak öncenzúra jellemezte.²² Az kétségtelen, hogy az ortodoxia asszimiláció iránti alapvető idegenkedésének taglalását e lapok hasábjain hiába keresné az olvasó.²³ Ám valójában annál többet mond, hogy a galíciai bevándorlás kérdésében ezek a sajtóorgánumok a neológ kiadványoktól, illetve és főleg a többségi társadalom elvárásaitól egyértelműen eltérő nézeteket fejeztek ki.

Időrendben haladva az első különbség a neológiától egyben az egyetlen olyan példa, ahol a forrás, ez esetben a *Zsidó Híradó* révén az ortodox zsidók névtelen sokaságának az érzelmvilágába is kaphatunk némi betekintést. Az orosz zsidók életlehetőségeit korlátozó 1882. májusi törvényeket követően az orosz kormány 1890-es évek eleji zsidóellenes intézkedései, így több mint 20 ezer zsidó kiűzése Moszkvából az orosz zsidók körében újabb, az addigiaknál jóval nagyobb kivándorlási hullámot váltott ki. Szemben az előző évek 50–60 ezres átlagával, a kivándorlók száma 1890-ben meghaladta a 100 ezer főt.²⁴

²¹ Szabolcsi Miksa: Néhány szó a magam dolgában. *Egyenlőség*, 1892. június 24. 5.; Uő: Kelepcében. *Egyenlőség*, 1892. július 8. 8.; Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1908/1. 7. Weisz Dánielről Krúdy Gyula is úgy emlékezett meg, mint aki esténként – az ortodoxnak nem mondható Kiss József költő társaságában – az Otthon Körben kártyázott, „több jókedvvel, mint szerencsével”. Krúdy Gyula: *Bródy Sándor vagy a nap lovagja*. Budapest: Noran, 2004. 141.; Uő: *A tegnapok kódlovagjai*. I–II. Békéscsaba: Tevan, 1925. I. 215–216.

²² A kérdésről bővebben: Konrád, Miklós: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs*, 2009/2. 169–172.

²³ A szabályt erősítő kivétel Frankl Adolfnak, a Közvetítő Bizottság választmányi tagjának, utóbb a Központi Iroda elnökének egy terjedelmes cikke, amelyben annak megvilágítására tett kísérletet, miképpen lehetnek a zsidók egyszerre tagjai a magyar és a zsidó nemzetiségnek. Frankl Adolf: Vallás és nemzetiség. *Zsidó Híradó*, 1891. augusztus [helyesen: szeptember] 3. 2–6.

²⁴ Konrád, 2025. 224.

A menekülthullám hírére, amely Magyarországot 1891 tavaszán érte el, a neológ és ortodox szervezetek és hitközségek külön-külön országos gyűjtést indítottak a kivándorlók megsegítésére, akik közül egyébként Magyarországon csak elenyésző számban utaztak át. Neológ részről az *Egyenlőség* a segélyakció után csalódottan könyvelte el, hogy a londoni és párizsi zsidók áldozatkészségéhez képest „nagyon szegényes” neológ gyűjtés nem zárult „valami fényes eredménnyel”.²⁵

Az összekalapozott segély mértékét tekintve az ortodoxok valójában a neológok 150 ezer forintjánál is jóval kisebb összeget gyűjtöttek, a híradások szerint körülbelül 20 ezer forintot.²⁶ A neológok és a náluk sokkal szegényebb ortodox zsidók anyagi áldozatkészségét azonban nincs sok értelme összehasonlítani, az ortodoxok nagyobb elhivatottsága és tömegesebb részvétele ellenben egyértelműnek tűnik. Míg a PIH, illetve a fővárosi zsidó nagypolgárság csak azután volt hajlandó részt venni az európai segélyakcióban, hogy bizonyossá vált, miszerint annak célja kizárólag a menekültek kitelepítése Amerikába, az ortodoxok ilyen szempontokkal nem törődtek. Ellentétben az előbbieket óvatossággal, ami miatt a neológ adománygyűjtés csak 1891. június végén vette kezdetét,²⁷ az ortodoxok a menekülthullám első hírére akcióba léptek. „Oroszországban üldözik véreinket!”, adta hírül a *Zsidó Híradó*ban 1891. május 21-én közzétett felhívás, amelynek tíz rabbi aláírója, élükön Schreiber Bernát pozsonyi főrabbiával, a Hátám Szófér unokájával, arra kérte a híveket, hogy minden hitközségben alakítsanak segélybizottságot, és mindenki adakozzzék lehetősége szerint, mégpedig „nagyon gyorsan”, az összegyűjtött összegeket pedig továbbítsák a pozsonyi főrabbisághoz.²⁸ Buzdításként a hetilap ugyanezen számának egy rövid híre arról számolt be, hogy Lipschitz Lipót abaújszántói főrabbi egy nap alatt több mint 1000 forintot gyűjtött, amit már el is küldött a pozsonyi főrabbinak.²⁹

A *Zsidó Híradó* következő számainak híreiből kitűnik, hogy az akció a neológ adományozókhöz képest szélesebb rétegeket mozgató meg. Számos rabbi adakozásra hívta fel hitközsége tagjait.³⁰ Ha csak néhány forinttal is, seregnyi kisebb hitközség vett részt a gyűjtésben.³¹ Az Árva megyei alsókubini hitközség tagjai egyhangúlag úgy döntöttek, hogy a hitközség évi kultuszadója 30%-át fordítsa

²⁵ Rajkáról jön a világosság. *Egyenlőség*, 1892. április 29. 8–9. A neológ segélyakcióról bővebben: Konrád, 2025. 320–327.

²⁶ Az orthodox zsidó segélybizottság. *Zsidó Híradó*, 1891. november 19. 2–3.

²⁷ Adakozzunk. *Egyenlőség*, 1891. június 26. 1–2.

²⁸ Testvéreink, Izrael fiai! *Zsidó Híradó*, 1891. május 21. 1.

²⁹ Az orosz zsidók. *Zsidó Híradó*, 1891. május 28. 10.

³⁰ A budapesti orth. izr. hitközségi főrabbi. *Zsidó Híradó*, 1891. június 11. 9.; Nagyváradon. *Zsidó Híradó*, 1891. június 18. 11.; Szobránczról. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 8.; Debreczenből. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 8–9.; A szilas-balhási rabbi. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 9.; Szilágy-Somlyóról jelentik. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 9.

³¹ Az adakozó hitközségek felsorolására lásd a *Zsidó Híradó* június 18. és október 29. közötti kimutatásait.

a menekültek gyámolítására.³² Az ortodox hetilapnak beküldött tudósítás szerint a szilágynagyfalui rabbi „aggastyán kora ellenére” személyesen utazta körbe kerületét, hogy adományokat gyűjtsön.³³ A kolozsvári hitközség egyik tagja pedig külön levélben kért elnézést, amiért közössége csak 310 forintot tud küldeni, hosszan magyarázva a hetilaphoz beküldött levelében, milyen váratlanul elkerülhetetlenné vált egyéb emberbaráti kiadásai akadályozták meg őket a tetemesebb áldozathozatalban.³⁴ Hogy a neológ polgársághoz képest az ortodox zsidóság nagyobb együttérzést tanúsított kelet-európai hitsorsosai iránt, ehhez aligha férhet kétség.

Ami az északkeleti megyéket a közhiedelem szerint elárasztó zsidó bevándorlókat illeti, a neológok és ortodoxok közötti újabb jelentős eltérés a rutén akcióval szemben elfoglalt álláspontban mutatkozott meg. Az 1897-es év során előkészített, majd a Darányi Ignác földművelésügyi miniszter által a beregi kirendeltség élére kormánybiztosként kinevezett Egan Ede irányítása alatt 1898 elején indult segélyakció a kárpátaljai ruszin parasztság anyagi megsegítését célozta. Az antiszemitizmust a nyilatkozatok szintjén konzekvensen elítélő, a hazai zsidósággal szemben jóindulatát rendre hangoztató liberális kormányzat e kezdeményezéssel oly módon avatkozott be a kárpátaljai ruszinok és zsidók gazdasági viszonyaiba, hogy az kétségkívül az utóbbiak kárára volt. Az akciót, amely Darányi és Egan agrárius szociálpolitikai elképzelései, a liberális kormányban ekkor erősödő neokonzervatív eszmék jegyében fogant, elejétől kezdve átszínezte az ellenségeség a falusi zsidókkal szemben, akiket a kormány többé-kevésbé galíciai bevándorlókként azonosított. A zsidó bevándorlók megbélyegzése, akiknek betelepődését a kormányzat ismételten, bár minden bizonyíték nélkül nagy- és növekvő arányúnak tüntette fel, a rutén akció integráns részét képezte.³⁵

A rutén akció híréből a neológ sajtó sem rebesett, de az *Egyenlőség* az első időkben – vagyis míg Egan Ede működésének antiszemita éle nem vált nyilvánvalóvá – támogatta azt: a hetilap részt vett a bevándorlásellenes közbeszédben, csempülte a szerinte is tömegesen betelepülő galíciai zsidókat, és ismételten követelte bejövételük törvényi megakadályozását.³⁶

Hogy az ortodox sajtó tartózkodott a kárpátaljai, mondhatni egyöntetűen ortodox zsidók ostromozásától, az nem meglepő. De meglehetett volna, amit kényes helyzetekben gyakran megtett, hogy egyszerűen hallgat. Ehelyett a *Zsidó Híradó* szerkesztője, Weisz Dániel a tervbe vett kormányzati akció legelső hírére támadásba

³² Alsó-Kubintról. *Zsidó Híradó*, 1891. július 2. 10.

³³ Szilágy-Nagyfaluról. *Zsidó Híradó*, 1891. július 30. 9–10.

³⁴ Kolozsvárról. *Zsidó Híradó*, 1891. augusztus 13. 9.

³⁵ Konrád, 2025. 245–251. Az 1902-ben „hegyvidéki”-re átkeresztelt rutén akcióról az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányok jelentős része ignorálja vagy tagadja Egan antiszemitizmusát. A kormányzati akcióról megítélésem szerint máig a legjobban használható mű: Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910*. Budapest: Akadémiai, 1977. 99–110.

³⁶ Konrád, 2025. 334–338.

lendült ellene, illetve a helyi zsidóság védelmére sietett, hangsúlyozva annak nyomorúságos viszonyait, sőt, azt állítva, hogy „százszorta szegényebb”, mint a ruszin parasztság. A galíciai bevándorlók elleni kirohanások mögött, vélte Viador 1897. február 18-i vezércikkében, egyszerűen „kaftániszony” rejtett, vagyis az asszimilációt elutasító helyi zsidósággal szembeni ellenszenv, jóllehet e rétegnek nem volt egyéb bűne, mint hogy „a maga egyszerű ősi ruházatában” kirítt embertársai közül. Amit pedig „a galíciai zsidók tömeges bevándorlásáról mondanak”, tért rá Weisz az *Egyenlőséggel* szemben általa nyomban cáfolt lényegre, az „első sorban agyrem és mese”. A nyomorúságos Galáciából miért telepedne át bárki a nyomorúságos Kárpátaljára, érvelt a szerkesztő, aki a galíciai invázió hiedelmének magyarázatát szintén a társadalom kaftántól való irtózásában látta, amelynek eredményeképpen az emberek tévesen úgy vélték, hogy „a ki kaftánt visel, az galíciai vagy pláne muszka zsidó”. A valóságban, konkludált a szerkesztő, elég volt ellátogatni Munkácsra, körülnézni, és beszélni a helyiekkel, hogy az ember rájöjjön, kik is a kaftánosok: „Nem bevándorlók, hanem a ruthének közt született nyomorult szegények ezek a zsidók, kiknek a haza földjéhez, a részükre bár mostoha röghöz és a haza földjén való megélhetéshez vele született joguk van.”³⁷

Egy évvel később, amikor az 1898-as nyugat-galíciai antiszemita fosztogatások hatására újból felerősödött a zsidó bevándorlástól való közrettegés, és az *Egyenlőségben* a hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa arra szólította fel a képzeletbeli menekülteket, hogy forduljanak vissza, és hagyják el Magyarországot, a hatóságokat pedig arra kérte, hogy – az egyébként a Habsburg Birodalmon belüli, tehát nem létező – „galíciai határokat [...] zárják el mögöttük”,³⁸ az ortodox hetilapban Weisz Dániel ismételten leszögezte: „Az egész lengyel zsidó invázió pusztá kombináción alapuló holt idényi »kacsa«.”³⁹

Két évvel ezután, 1900 februárjában a rutén akcióból botrány lett. Az állami programról Munkácscon tartott jelentésében Egan Ede antiszemita toposzok sorával lepte meg hallgatóságát. A kormánybiztos, aki ebben a jelentésben aggatta rá a „kazár” kifejezést a vélten beáramló galíciaiakra, velük szemben razziákat szorgalmazott, a további bevándorlás ellen pedig „rendkívüli államrendőri intézkedések” bevetését. A magát türtöztetni nem képes kormánybiztos a magyarországi zsidókról általánosságban is kijelentette: „Én félttem az ország nemzeti jellegét és félttem egzisztenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is ily mértékben terjed.”⁴⁰

³⁷ Viador [Weisz Dániel]: Az a ruthén-kérdés. *Zsidó Híradó*, 1897. február 18. 1–2.

³⁸ Szabolcsi Miksa: Kényes kérdés. *Egyenlőség*, 1898. augusztus 7. 3.

³⁹ Viador [Weisz Dániel]: Lengyel zsidók. *Zsidó Híradó*, 1898. augusztus 11. 3.

⁴⁰ Egan Ede: *A hegyvidéki földmivelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácscon, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Darányi Ignác m. kir. Földmivelési miniszter úr Ő Nagyméltóságához*. Budapest: Werbőczy Könyvnyomda, 1900. 150., 156–157. Egan víziójának továbbfejlesztett változatára lásd Bartha Miklós függetlenségi publicistának a „kazárok”-at ördögi figuraként ábrázoló művét: Bartha Miklós: *Kazár földön*. Kolozsvár: Ellenzék Könyvnyomda, 1901.

A dualizmus korában rangos kormányzati közeg ennyire egyértelműen sem előtte, sem utána nem adott nyilvánosan hangot antiszemita nézeteinek.

Egan Ede jelentését természetesen az *Egyenlőség* is határozottan elítélte. De emellett a neológ hetilap a galíciai bevándorlással szembeni ellenkezésének ismételt kinyilvánítását is szükségesnek érezte, és bár jóval kisebb lelkesedéssel, de készek mutatkozott a rutén akció további támogatására, amennyiben az a beregi zsidókat és ruténeket „egyenlő értékkel” méri.⁴¹

Az ortodox hetilap ezzel szemben frontálisan támadott. Eddig bízni szeretett volna a kormány liberalizmusában, írta Viador, ezért nem szólt arról, hogy Egan „mint bujtogatta a népet, hogy ne vásároljanak zsidónál, hogy casinókban és korcsmákban mulatozás közben [...] mint izgatott nyíltan és titokban a zsidóság ellen”. Ám most, hogy „gyűlölségtől szaturált” beszédében a kormánybiztos a nyilvánosság előtt is kimutatta foga fehérjét, a hetilapnak semmi oka nem volt, hogy továbbra is véka alá rejtse: Egan kezdettől „úgy fogta fel feladatát, hogy valóságos irtóháborút indított a felső magyarországi zsidóság ellen”.⁴²

A lapszerkesztő a tömeges bevándorlást is újból cáfolta. Szemben Egannal, aki szerint a munkácsi zsidók többsége külföldi honos volt, Weisz Dániel beszámolt róla, hogy amikor egy évvel korábban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából Hagara Viktor beregi főispánnal együtt átvizsgálták a munkácsi hitközségben választójoggal rendelkezők – azaz a hitközség összes felnőtt férfi tagját tartalmazó – lajstromát, a több ezer ember közül „csak 14 embert lehetett törölnünk mint galíciiai honosságú”.⁴³ Két évvel később Hagara Viktor annyiban – akaratlanul és közvetetten – igazolta Weisz állítását, hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesülés által a kivándorlásról tartott kongresszuson, miután méltatta a munkácsi hitközséget, a *Budapesti Napló* beszámolója szerint – és anélkül, hogy kijelentésére a résztvevők közül bárki reagált volna – „mellesleg kijelentette, hogy bevándorlás nincs is”.⁴⁴

Valójában a „galíciiai” – helyesen osztrák – honosságú munkácsi zsidó férfiak száma ennél valamelyest nagyobb volt, bár a lényegét, azaz a bevándorlóknak a teljes zsidó lakossághoz mérten elenyésző arányát nézve Weisz Dánielnek igaza volt. Amit ugyanis nem tudhatott: a galíciai születésű zsidókról készült, ám a kormány által titokban tartott kimutatás szerint 1900-ban Munkácson összesen 121 galíciai születésű „külföldi”, vagyis osztrák honos zsidó élt, ami Munkács 6567 zsidó lakosának mindössze 1,8%-át tette ki.⁴⁵

⁴¹ Szabolcsi Miksa: A munkácsi riadalom. *Egyenlőség*, 1900. február 18. 1–5.; Komáromi Sándor [Haber Samu]: Distinkciók. *Egyenlőség*, 1900. február 25. 1–3. Az idézet az utóbbi cikk 3. oldalán.

⁴² Viador [Weisz Dániel]: Egán úr. *Zsidó Híradó*, 1900. február 15. 1–2.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Bevándorlás és antisemitizmus. *Budapesti Napló*, 1902. június 3. 2.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XXXII–23–h 192–193. d. 46/e.

A fentebb említett, a galíciai zsidó bevándorlás szigorúbb ellenőrzése érdekében Darányi Ignác által az Egan-botrány lezárásaként 1900. február 17-én bejelentett és három évvel később, 1903 elején megszavazott törvényről az akkoriban már agonizáló *Zsidó Híradó* nem mondott véleményt.⁴⁶ De az úgyszintén 1903-ban létrehozott, az északkeleti megyék zsidó lakosságát rendszeresen vegzáló határrendőrséget a hetilap utódja, a kétheti *Magyar Zsidó* ismételten és hevesen bírálta.⁴⁷ Igaz, ugyanezt az *Egyenlőség* is megtette.

Amire azonban a neológ hetilap integrációs stratégiájából fakadóan nem mutatkozott képesnek, az az éleslátás volt, amellyel a *Zsidó Híradó* már 1896-ban, a durvuló galiciánerezés korai fázisában rámutatott annak politikai-lélektani magyarázatára. A neológ értelmiség ugyanis csak annak felismeréséig jutott el, hogy a galíciai bevándorlók elleni támadásoknak a magyar zsidó polgárság a valódi célpontja. Ám e taktikával a neológ szerzők egyedül azokat vádolták, akik félreérthetetlenül hangot adtak zsidóellenes érzelmeiknek, a „gyűlölők és izgatók” táborát, írta az *Egyenlőség* névtelen vezércikkírója 1911-ben, akik „a kazárban a jövőendő magyar zsidót gyűlölik”.⁴⁸

A neológ sajtó odáig tehát nem jutott el – és szerzőinek a liberális Magyarországra vetett hite és integrációs reményei miatt talán nem is juthatott el –, hogy akik a galíciaiakat szapulva a magyar zsidókon kívántak ütni, nem voltak mások, mint az őket elméletileg befogadni kész honfitársaik. Olyan szabadelvű politikusok és értelmiségiek, akik az egyre nagyobb gazdasági és társadalmi súllyal rendelkező zsidó polgársággal szemben növekvő ellenérzéseik kifejezésére ekképpen találtak a liberális Magyarországon politikailag elfogadható – nem feltétlenül tudatos – levezetési módot. Ahogy az ekkor Huszton élő Friedmann Illés írta a *Zsidó Híradó*-ban 1896 nyarán: „Az országban egész rémképzeleteket alkot a fantázia ezen »lengyel zsidók tömeges beözönlésé«-ről. [...] Ámde jöjjön ide az ember, ide az ország lengyel határszélére és meg fog győződni, ha csak meggyőződni tud és meggyőződni akar, hogy az a híresztelt »lengyel zsidó invázió« nem egyéb, mint nagy hazugság, az »üsd a zsidót«-hajlam szüleménye. [...] Invázióról szó sincs, hanem feltalálták a »lengyel zsidók tömeges beözönlésé«-t a mi szabadelvű zsidógyűlölőink, hogy annál bátrabban nekironthassanak a zsidónak, mert hiszen nem a magyar zsidókat, ezeket a kedves és szeretetre méltó zsidókat gondolják, hanem azokat a lengyeleket, – már pedig azokat csak szabad ütni! [...] Az egész csak szemfényvesztés, csak amolyan udvarias félrevezetés, hogy ország-világ előtt szidhassák és gyalázhassák a zsidót.” Amellett, hogy ilyen módon a liberalizmusától függetlenül, illetve annak

⁴⁶ A külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról szóló 1903. évi V. törvényekről lásd: Konrád, 2025. 302–313.

⁴⁷ Lásd pl. (H. L.) [Hartstein Lajos]: A peripheriák zsarnokai! *Magyar Zsidó*, 1909. augusztus 27. 1–3.; Krausz Fülöp: Határrendőrségi hatalmi túlkapások. *Magyar Zsidó*, 1909. augusztus 27. 3–5.; Az éber határrendőrség. *Magyar Zsidó*, 1909. szeptember 28. 12.

⁴⁸ A kazár-kérdés. *Egyenlőség*, 1911. január 29. 2.

dacára zsidóellenes érzelmeket tápláló keresztény magyar „jót húz a zsidó hátára”, mutatott rá Friedmann, „szabadelvűségének nimbusza azért épségben marad, – a kezében a felvilágosodottság fátkája, oldalvást pedig rúg egyet a zsidón!”⁴⁹

Cionisták

Befejezésül egy szót az 1903-ban alapított Magyarországi Cionista Szervezet álláspontjáról. Az 1896 februárjától, Theodor Herzl *Der Judenstaat* című korszakalkotó műve megjelenésétől datálható politikai cionizmus Magyarországon nem büszkélkedhetett nagyszámú hívővel. Az I. világháború előtti adatok megbízhatatlanok.⁵⁰ Ami a Horthy-kort illeti, míg Lengyelországban 1937-ben 264 735 fő, a zsidók 8%-a fizette a tagságot jelentő sékelt, Romániában pedig 1939-ben 60 ezren, azaz a zsidó népesség 7%-a, Magyarországon 1937-ben 6044 sékelfizető volt, ami az 1930-ban 444 567 fős zsidó lakosság 1,4%-ának felelt meg.⁵¹

E számok alapján a magyarországi cionizmust a történészek jelentéktelennek szokták minősíteni.⁵² Ezt a megítélést annyiban árnyalnám, hogy az I. világháború előtt a világ 13,5–14 millióra becsült zsidó népességéből legfeljebb 100 ezren vallották magukat cionistáknak, ami szintúgy elenyésző.⁵³ Ha pedig nem csupán a számokat nézzük, hanem a cionizmus hazai percepcióját, úgy kitűnik: a világháború előtti másfél évtizedben a kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy a neológia és az ortodoxia mellett a cionizmus egészítette ki a korabeli zsidóság ideológiai palettáját. Mezei Ernő, a neológ közelet oszlopos tagja 1903-ban azért választotta

⁴⁹ Friedmann Illés: Azok a „lengyel zsidók”. *Zsidó Híradó*, 1896. augusztus 6. 2. Az utóbb Vág-újhelyre kerülő Friedmann több rövid életű felekezeti lapot szerkesztett (*A Vártán* című folyóiratot 1902-ben, a félhavi *Izráelt* 1912–1913-ban). Ezek az újságok a Samson Raphael Hirsch-féle németországi neoortodoxia, a hazai status quo ante irányzat, illetve olykor a cionizmus között ingadoztak.

⁵⁰ Kahan Nison szerint a cionista egyetemi hallgatók Makkabea nevű egyesületének 1903-as megalapítását követően a sékelfizetők száma elérte a 2000 főt. Kahan Nison: A magyarországi cionista-mozgalom. *Zsidó Szemle*, 1911. február 15. 47–48. A konzervatív liberális *Budapesti Hírlap* semleges hangvételű, korrekt beszámolója számukat 1905-ben „körülbelül” 6000-re tette. A szionizmus. *Budapesti Hírlap*, 1905. március 19. 13.

⁵¹ Mendelsohn, Ezra: Zionist Success and Zionist Failure: The Case of East Central Europe between the Wars. In: Kozodoy, Ruth – Sidorsky, David – Sultanik, Kalman (eds.): *Vision Confronts Reality: Historical Perspectives on the Contemporary Jewish Agenda*. Rutherford, N.J.: Fairleigh Dickinson University Press, 1989. 199–200. Az eltérő adatok alapján Novák Attila úgy becsülte, hogy az első zsidótörvény, vagyis 1938 előtt a cionista szervezet létszáma 4000–5000 fő körül mozgott. Novák Attila: *Amenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 16., 199.

⁵² Novák, 2000. 16.; Katzburg, Nathaniel: Central European Jewry Between East and West. In: Don – Karady, 1990. 42–43.; Mendelsohn, Ezra: *On Modern Jewish Politics*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1993. 50.

⁵³ Vital, David: *Zionism: The Crucial Phase*. Oxford: Clarendon Press, 1987. 44.

a cionizmust az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatban tartott felolvasása tárgyául, mert ahogy évtizedekkel később mondta, „akkoriban sokat foglalkoztatta a magyar közvéleményt és a társaságokban is mindenfelé élénk vita tárgya volt”.⁵⁴ A Szatmárnémetiben megjelenő *Rendőri Lapok* 1909-ben aggódva jelezte, hogy a városban működő Zion egyesület felolvasóestélyei „állandóan nagy látogatottságnak örvendenek”.⁵⁵ A cionisták jelen voltak a köztudatban és a közéletben. 1913-ban a cionista egyetemi hallgatók egyesületének tízéves évfordulóján ezer ifjú vonult az utcákon a Keleti pályaudvarig, hogy köszöntsék David Wolffsohnt, a Cionista Világszervezet elnökét.⁵⁶ Egy évvel később a régi országgyűlés nagytermében a polgári radikális *Világ* szerint „óriási közönség gyűlt egybe”, hogy meghallgassa Shmarya Levin, a szervezet vezérelőbizottsága tagjának az előadását.⁵⁷

Tekintve, hogy az asszimilációt az ortodoxiához hasonlóan a zsidóság öngyilkosságaként értelmezték, az 1904-től már saját sajtóorgánummal rendelkező ifjú cionistákról azt gondolhatnánk, hogy a keresztény magyar társadalomba való integrációs törekvés hiánya az ortodoxokhoz hasonlóan az ő esetükben is a többségi társadalom elvárásai iránti, ha nem is teljes, de a neológokhoz képest egyértelműen nagyobb közömbösséghez vezetett.

Ám nem igazán így történt. Ahhoz nem férhet kétség: a neológokhoz – avagy hogy Beregi Árminnak/Benjáminnak 1908-ban a VI. Országos Cionista Értekezleten tartott beszédéből idézzünk, a zsidóságot megtagadó „félemberek”-hez⁵⁸ – képest a kelet-európai zsidóság a cionisták szemében összehasonlíthatatlanul értékesebb elem volt. Az alapálláspontot Nordau Miksa már az 1897-es első bázei cionista kongresszuson megfogalmazta: a keleti zsidók anyagi nyomorához képest a megsértett önérzethől és az önbecsülés elvesztéséből fakadó lelki nyomor, amelyben a gyökereiktől elidegenedett, befogadásra vágyó, de elutasított asszimilált nyugati zsidók szenvedtek, jóval keserűbb volt.⁵⁹ Ezzel szemben a kelet-európai és kárpátaljai zsidók haszidizmusában Schönfeld József „a cionizmusnak azt az öntudatlan segítőtársát” látta, „mely hivatva van az asszimiláció halálos karjaiból a zsidóságot új életre kiragadni”.⁶⁰

Ami azonban a keleti zsidó bevándorlást illeti, a cionista sajtóban és röpiratokban hiába keresünk az inváziót az ortodoxokhoz hasonlóan cáfoló nyilatkozatokat, illetve fejtegetést arról, hogy a galiciánerek ostromozása keresztény magyar részről

⁵⁴ Patai József: Látogatás Mezei Ernőnél. *Múlt és Jövő*, 1930/10. 362.

⁵⁵ Két jelentés. *Rendőri Lapok*, 1909. március 1. 1.

⁵⁶ Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I–II. Budapest: Városháza – MTA Judaiztikai Kutatócsoport, 1995. II. 465.

⁵⁷ A zsidóság tragédiája. *Világ*, 1914. február 17. 16.

⁵⁸ Beregi Benjámin: *Cionizmus és kulturmunka Palesztinában és Magyarországon*. Budapest: „Otthon” Kő- és Könyvnyomda, 1908. 4–5.

⁵⁹ Shimoni, Gideon: *The Zionist Ideology*. Hanover – London: University Press of New England, 1995. 103.

⁶⁰ Schönfeld József: A „galicianismus”. *Magyarországi Cionista Szervezet*, 1910/11. 3.

milyen (bevallhatatlan) motivációkból fakadhatott. A bevándorlás tárgyában a magyarországi cionisták alapvetően azt az egy gondolatot ismételték minduntalan, hogy a magyar társadalom számára terhet jelentő problémára, amelyet ekképpen maguk is valósnak ismertek el, egyedül a cionizmus nyújt megoldást. Ahogy a Magyarországi Cionista Szervezet nevében annak elnöke, Beregi Ármin és titkára, Schönfeld József fogalmazott abban az 1913. november 16-án kelt felterjesztésben, amelyet a belügyminiszterhez, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intéztek a cionista szervezet alapszabályainak jóváhagyása érdekében: „Az oroszországi, romániai és galíciai vándorlás érinti és érdekli a magyar zsidóságot, sőt a magyar államot is, mert végeredményben a nagyszámú vándor zsidók hazánkba is eljutnak és itt csak szaporítják a zsidó és nem zsidó proletariátus amúgy is tekintélyes tömegét. És ezt a beözönlést akarja a cionista mozgalom megelőzni azzal, hogy ezeket a hontalanul bolyongó és hazát kereső zsidókat biztos centrum felé irányítja, ahonnan nem fognak többé vándorlásra kényszerítetni.”⁶¹

Konklúzió

Amiként az integrációs törekvés sem járt a többségi társadalom elvárásaihoz való feltétlen igazodással, úgy e törekvés akár teljes hiánya sem vezetett magától értetődően a velük szembeni kritikus magatartáshoz. Ahogy a cionisták esetében sem ez történt, azon egyszerű okból, hogy az 1903-ban létrejött Magyarországi Cionista Szervezet az ortodox zsidókhoz képest jóval inkább ki volt szolgáltatva annak a politikai hatalomnak, amelytől 1927-ig hiába várta alapszabályai elismerését, vagyis működése formális jóváhagyását.⁶² A dualizmus kori zsidóság identitásának kutatása során érdemes tehát szem előtt tartani, hogy a különféle irányzatokhoz tartozó csoportok önazonoságára utaló nézetek nyilvános kifejezése nem függetleníthető a politikai kontextustól, illetve a politikai hatalomtól való függésük pillanatnyi mértékétől.

⁶¹ *A Magyarországi Cionista Szervezet országos bizottságának felterjesztése a M. Kir. Belügyminiszter és a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi miniszter urakhoz alapszabályainak jóváhagyása tárgyában.* Budapest: Merkantil Nyomda, 1913. 6–7. A gondolat már Herzl Tivadarnak a modern politikai cionizmust megalapító röpiratában is megjelent, bár ott a hangsúly inkább azon volt, hogy a cionizmus az asszimilált zsidókat szabadítaná meg a kelet-európai zsidók beözönlésének terhe alól. Herzl Tivadar: *A zsidó-állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete.* Ford. Schönfeld József. Budapest: A „Jövőnk” Kiadása, 1919. 14.

⁶² Alapszabályuk jóváhagyása híján, és hogy mégis rendelkezzen valamilyen hivatalos státusszal, a cionisták szervezetüket 1911-ben a Kereskedelemügyi Minisztériumnál jegyeztették be, mint korlátolt felelősségű szövetkezetet. Társas czégek. *Központi Értesítő*, 1911. április 6. 762.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XXXII–23–h 192–193. d. 46/e.

A budapesti orth. izr. hitközségi főrabbi. *Zsidó Híradó*, 1891. június 11. 9.

A kazár-kérdés. *Egyenlőség*, 1911. január 29. 1–3.

A Magyarországi Cionista Szervezet országos bizottságának felterjesztése a M. Kir. Belügyminiszter és a M. Kir. Vallás- és Közoktatástügyi miniszter urakhoz alapszabályainak jóváhagyása tárgyában. Budapest: Merkantil Nyomda, 1913.

A sionizmus. *Budapesti Hírlap*, 1905. március 19. 13.

A szilas-balhási rabbi. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 9.

A zsidóság tragédiája. *Világ*, 1914. február 17. 16.

Adakozzunk. *Egyenlőség*, 1891. június 26. 1–2.

Alsó-Kubintról. *Zsidó Híradó*, 1891. július 2. 10.

Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VI. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1882.

Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. [Budapest]: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1886.

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVII. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1894.

Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXVI. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1900.

Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Budapest: Athenaeum, 1902.

Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. X. Budapest: Athenaeum, 1902 [helyesen: 1903].

Az éber határrendőrség. *Magyar Zsidó*, 1909. szeptember 28. 12.

Az orosz zsidók. *Zsidó Híradó*, 1891. május 28. 10.

Az orthodox zsidó segélybizottság. *Zsidó Híradó*, 1891. november 19. 2–3.

Bartha Miklós: *Kazár földön.* Kolozsvár: Ellenzék Könyvnyomda, 1901.

Beregi Benjámin: *Cionizmus és kulturmunka Palesztinában és Magyarországon.* Budapest: „Otthon” Kő- és Könyvnyomda, 1908.

Bevándorlás és antisemitizmus. *Budapesti Napló*, 1902. június 3. 2.

Bródy Sándor: A szent rög. In: Uő: *Lyra.* Budapest: Singer és Wolfner, [1911]. 61–65.

Csíki Tamás: Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: Aposztróf, 2013. 27–36.

Debreczenből. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 8–9.

- Egan Ede: *A hegyvidéki földmivelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Darányi Ignác m. kir. Földmivelési miniszter úr Ő Nagyméltóságához.* Budapest: Werbőczy Könyvnyomda, 1900.
- Emlékirat b. Eötvös József vallás és közoktatási miniszterhez. *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 5. 178–180.
- Frankl Adolf: Vallás és nemzetiség. *Zsidó Híradó*, 1891. augusztus [helyesen: szeptember] 3. 2–6.
- Friedman, Armin Harry: *Major Aspects of Yeshivah Education in Hungary, 1848–1948.* Ann Arbor: University Microfilms, 1971.
- Friedmann Illés: Azok a „lengyel zsidók”. *Zsidó Híradó*, 1896. augusztus 6. 1–3.
- (H. L.) [Hartstein Lajos]: A peripheriák zsarnokai! *Magyar Zsidó*, 1909. augusztus 27. 1–3.
- Herzl Tivadar: *A zsidó-állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete.* Ford. Schönfeld József. Budapest: A „Jövők” Kiadása, 1919.
- Kahan Nison: A magyarországi cionista-mozgalom. *Zsidó Szemle*, 1911. február 15. 47–49.
- Katz, Jacob: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry.* New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990. 13–31.
- Katz, Jacob: *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian.* Hanover – London: University Press of New England, 1995.
- Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. [Budapest]: Múlt és Jövő, 1999.
- Katzburg, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times.* Boulder: Westview Press, 1981. 49–55.
- Katzburg, Nathaniel: Central European Jewry Between East and West. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry.* New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990. 33–46.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Ford. Ács Gábor. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1999.
- Két jelentés. *Rendőri Lapok*, 1909. március 1. 1–2.
- Kolozsvárról. *Zsidó Híradó*, 1891. augusztus 13. 9.
- Komáromi Sándor [Haber Samu]: Distinkciók. *Egyenlőség*, 1900. február 25. 1–3.
- Komlós Aladár: Bródy Sándor. In: Uő: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba.* Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2009. 216–233.

- Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem.* I–II. Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- Komoróczy Szonja Ráhel: Nyelvhasználat. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: Aposztróf, 2013. 37–44.
- Konrád, Miklós: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs*, 2009/2. 167–186.
- Konrád Miklós: *Bevándorlás, integráció és antiszemitizmus. A galíciai zsidó bevándorlás és annak mítosza, 1735–1939.* Budapest: ELTE HTK TTI, 2025.
- Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest: Szerző kiadása, 1922.
- Krausz Fülöp: Határrendőrségi hatalmi túlkapások. *Magyar Zsidó*, 1909. augusztus 27. 3–5.
- Krúdy Gyula: *A tegnapok ködlovagjai.* I–II. Békéscsaba: Tevan, 1925.
- Krúdy Gyula: *Bródy Sándor vagy a nap lovagja.* Budapest: Noran, 2004.
- Különfélék. *A Hon*, 1882. május 16. [1–2].
- Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910.* Budapest: Akadémiai, 1977.
- Mendelsohn, Ezra: Zionist Success and Zionist Failure: The Case of East Central Europe between the Wars. In: Kozodoy, Ruth – Sidorsky, David – Sultanik, Kalman (eds.): *Vision Confronts Reality: Historical Perspectives on the Contemporary Jewish Agenda.* Rutherford, N.J.: Fairleigh Dickinson University Press, 1989. 190–209.
- Mendelsohn, Ezra: *On Modern Jewish Politics.* New York – Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Mezei Ernő: „Kazár szolidaritás”. *Egyenlőség*, 1902. április 6. 1–3.
- [Mezey Ferenc?]: Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901/2. 116–117.
- Nagyváradon. *Zsidó Híradó*, 1891. június 18. 11.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon.* Budapest: Múlt és Jövő, 2000.
- Óbudai Freudiger Ábrahám: Apám széferjéből. In: *Szombat-Almanach az 5688. évre (1927/28). Első évfolyam. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral.* Budapest: Somré Sabosz bizottság, 1927. 13–15.
- Ó-budai Freudiger Mózes. *Magyar Zsidó*, 1910. november 18. 9–10.
- Patai József: Látogatás Mezei Ernőnél. *Múlt és Jövő*, 1930/10. 362–364.
- Rajkáról jön a világosság. *Egyenlőség*, 1892. április 29. 8–9.
- Schönfeld József: A „galicianismus”. *Magyarországi Cionista Szervezet*, 1910/11. 1–3.
- Shimoni, Gideon: *The Zionist Ideology.* Hanover – London: University Press of New England, 1995.

- Szabolcsi Miksa: Néhány szó a magam dolgában. *Egyenlőség*, 1892. június 24. 4–5.
- Szabolcsi [Miksa]: Kelepczében. *Egyenlőség*, 1892. július 8. 7–8.
- Szabolcsi Miksa: Kényes kérdés. *Egyenlőség*, 1898. augusztus 7. 1–3.
- Szabolcsi Miksa: A munkácsi riadalom. *Egyenlőség*, 1900. február 18. 1–5.
- Szilágy-Nagy-Faluról. *Zsidó Híradó*, 1891. július 30. 9–10.
- Szilágy-Somlyóról jelentik. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 9.
- Szobráncczról. *Zsidó Híradó*, 1891. június 25. 8.
- Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1908/1. 6–11.
- Társas czégek. *Központi Értesítő*, 1911. április 6. 762.
- Testvéreink, Izrael fiai! *Zsidó Híradó*, 1891. május 21. 1.
- Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: Uő (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest: Pannonica – Habsburg Történeti Intézet, 2005. 11–30.
- Viador [Weisz Dániel]: Az a ruthén-kérdés. *Zsidó Híradó*, 1897. február 18. 1–2.
- Viador [Weisz Dániel]: Lengyel zsidók. *Zsidó Híradó*, 1898. augusztus 11. 3.
- Viador [Weisz Dániel]: Egán úr. *Zsidó Híradó*, 1900. február 15. 1–2.
- Vital, David: *Zionism: The Crucial Phase*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. 145–161.

BODÓ BÉLA*

„Tanulj meg, fiacskám, komédiázni”

A magyar-zsidó humor szerepe a birodalom, a nemzet és a zsidó közösség életében 1848 és 1921 között¹

„Learn to Act, my Boy” The Role of Hungarian-Jewish Humor in the Life of the Empire, the Nation, and the Jewish Community between 1848 and 1921

ABSTRACT: This short essay examines the social and political functions of Hungarian-Jewish humor between 1848 and 1921. It argues that Hungarian-Jewish humor was able to fulfill, with varying success, three important functions in this period: it helped to keep the Monarchy together, sped up the process of modernization and nation-building, and, last but not least, protected individual Jews and the Jewish community as a whole.

KEYWORDS: Hungarian-Jewish humor, Borsszem Jankó, Kikeriki, Viennese humor, anti-semitism

A történettudományban az 1970-es évektől észlelhető kulturális fordulat az utóbbi bő tíz évben a népi és populáris kultúra felé terelte a nacionalizmussal és a Habsburg Birodalom történetével foglalkozó kutatók figyelmét. Jakub S. Beneš szerint a cseh munkások az I. világháború előtt már éppúgy a nemzet részének vallották magukat, mint a polgári társadalom tagjai. A szocialista munkások mindennapi nacionalizmusa azonban különbözött a polgárság ideológiájától: érzelmi és kulturális gyökerei a népi (paraszti) kultúráig és a populáris katolicizmusig nyúltak vissza. A szociáldemokraták a politikát *Gesamtkunstswerkenek*, összművészeti alkotásnak képelték el: az érzelmekre apelláló dalok, versek, tüzes szónoklatok és az összetartozás érzését erősítő tömegfelvonulások ugyanúgy részét képezték a szocialista arzenálnak és kultúrának, mint Marx és Kautsky szövegei. A századforduló cseh munkásai már nem láttak ellentétet nacionalizmus, demokrácia és szocializmus

* A szerző a bonni Friedrich Wilhelm Egyetem Kelet-Európai Tanszékének egyetemi tanára. E-mail: bbodo@uni-bonn.de; ORCID: 0000-0002-7076-7982

¹ A cím utalás Zerkovits Béla zsidó származású színigazgató és szonon- és operettszerző ismert slágerére.

között: a szocialista társadalmat egy demokratikus nemzetállam keretében képzeltek el, és így is próbálták megvalósítani.²

A populáris kultúrát nemcsak a nemzetállam, hanem a soknemzetiségű Monarchia érdekében is hadrendbe lehetett állítani. Jászi nyomdokait követve Hanák Péter³ *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye* című, a kilencvenes évek végén publikált tanulmányában az operettet szintén egy ilyen, a Monarchiát összetartó erőként mutatta be.⁴ Philipp Ther tavaly megjelent könyvében egy lépéssel továbbment: az osztrák történész szerint a Monarchiában nemcsak az operettek, a slágerek és a katonaindulók, hanem a komolyzene is kitapintható politikai érdekeket szolgált. A két vagy több nyelvet beszélő zeneszerzők és szövegírók a transznacionális értelmiségi hálózat részét képezték: a korai „globalisták” egyformán otthon érezték magukat Bécsben, Budapesten, Prágában és Lembergben. A szerzők a birodalmi piacra termeltek: szövegeiket könnyű volt lefordítani, vagy dalaikat eleve két nyelven írták. A közös ízlés és formanyelv az ügyes reklámozás mellett a gyakran közepes vagy éppen a gyenge minőségű operettek számára is biztosította a sikert. Tartalmukat tekintve a slágerek és az operettszövegek vagy apolitikusak voltak, vagy nyíltan támogatták az uralkodóházat, a dualista berendezkedést és a fennálló társadalmi rendet. A populáris kultúrának – és ezen belül a könnyűzenének – a dinasztia és a Monarchia egységét védő és a liberális rendszert támogató funkciója különösen a háború alatt vált mindenki számára nyilvánvalóvá.⁵

Beneš és Ther könyvéhez és Hanák esszéjéhez hasonlóan e rövid tanulmány is a populáris kultúrának, azon belül a magyar-zsidó humornak a politikai életben betöltött szerepével foglalkozik. Úgy vélem, a zsidó humor a Monarchiában – és azon belül Magyarországon – három fontos funkciót töltött be: *összetartotta* a többnemzetiségű birodalmat, *építette* a nemzetet, és *védte* a zsidó egyént és közösséget. Bár korszakunkban a humor harmadik, az egyént és közösséget védő szerepe mindvégig jelen volt, csak a háború után, a két forradalom és az ellenforradalom idején vált igazán hangsúlyossá. Az 1867 és 1890 közötti időszakban a magyar-zsidó humornak a birodalmat összetartó funkciója és a nemzetet építő és erősítő szerepe inkább kiegészítették és erősítették, mintsem gyengítették egymást. Az I. világháborút megelőző két és fél évtizedben viszont a mérleg nyelve kezdett elmozdulni a második szerep, a nacionalizmus és a nemzetépítés irányába – bár a magyar-zsidó humor, amint azt a *Borsszem Jankó* vicclap esetében látni fogjuk,

² Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 53–98.

³ A zsidó származású Hanák Péter kalandos életéről és politikai pályafutásairól ld. Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Budapest: Napvilág, 2023.

⁴ Hanák Péter: *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. Budapesti Negyed*, 1997/16–17. 9–30.

⁵ Ther, Philipp: *Der Klang der Monarchie. Eine musikalische Geschichte des Habsburgerreiches*. Berlin: Surkamp, 2025. 367–405.

még a háborút megelőző évtizedekben is hűséges maradt a dinasztiahoz, és továbbra is elfogadta a dualista berendezkedést.

A zsidó humor mint birodalmi tényező

Az utóbbi két évtizedben népszerű „sokarcú modernitásról” (*multiple modernity*) folytatott tudományos diszkurzus résztvevői többek között arról vitatkoznak, hogy a modernizáció folyamán az addig jobbra külön életet élő zsidó kultúrát, ágenseivel együtt, egyszerűen felszívta-e a befogadó nemzetek kultúrája, vagy pedig a jövevények a megszüntetve-megőrizve elvét követve gyökeresen átalakították és a maguk képeire formálták-e azt. A vita arról szól, hogy Bécs, Budapest, Prága, Pozsony, Krakkó és Lemberg kultúráját nemzeti teljesítményként, vagy egy, a zsidó – nem zsidó szimbiózis bázisán létrejött transznacionális kultúraként érdemes-e értelmezni.⁶

Az I. világháború előtt a zsidó, és azon belül a magyar-zsidó humor szerves része volt ennek az egybeolvadt, birodalmi kötődésű és transznacionális kultúrának. A zsidók midig is nyitottak voltak a szomszéd népek kultúrája iránt. A témával foglalkozó kutatók azt vitatják, hogy a nyitottság és a külső hatások ellenére a zsidó humor mennyiben volt képes megőrizni eredeti arculatát. Desanka Schwara svájci történész szerint a 19. századi kelet-európai zsidó humor, az átfedések és kölcsönhatások ellenére, tartalmában továbbra is különbözött a környező népek humorától.⁷ A nyelvészek és a valláskutatók viszont a formai sajátosságokra és a stílusjegyek másságára hívják fel a figyelmet.⁸ Raphael Patai magyarországi születésű

⁶ Beller, Steven: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 211–220.

⁷ Desanka Schwara svájci történész szerint a kelet-európai viccek és anekdoták szerzői és terjesztői zsidók vagy olyan személyek, akik képesek voltak megérteni a vallási utalásokat. A viccek alanyai szoros kisközségekben éltek, jiddis volt az anyanyelvük, nagyjából azonos volt a társadalmi státuszuk, és hasonló problémákkal szembesültek a mindennapi életükben. A klasszikus zsidó viccek hősei kivétel nélkül zsidók: bölcs rabbiak, ravasz talmudi diákok, ügyes koldusok és eszes házasságszerzők. A viccek fontos társadalmi funkciót láttak el: szabályozták a külvilági kapcsolatokat, segítettek levezetni a közösségeken belüli feszültséget. Tanácsot adtak, gúnyt űztek, mind a merev étkezési szokásokból, mind pedig azok megsértéséből, felhívták a figyelmet a kényszerházasság és a gyorsan szerzett vagyon okozta lelki torzulásokra. Schwara szerint a zsidó humor felfedte a kelet-európai zsidó kultúra legfontosabb értékeit: a pacifizmust, az életszeretetet, a család és a közösség iránti elkötelezettséget és az absztrakcióra való hajlamot. Ld.: Schwara, Desanka: *Humor und Toleranz. Ostjüdische Anekdoten als historische Quelle*. Köln: Böhlau Verlag, 1996. 2–5.

⁸ A zsidó viccekben például gyakoriak az idegen nevek, a jiddis szavak és szófordulatok; a zsidó humorra jellemző a kérdésre kérdéssel való válaszadás, a hamis pátosz és a furcsa, első pillanatra érthetetlen asszociációk. A zsidó szerzők előszeretettel bontják le a szavakat szótagokra, hogy különálló állapotukban más értelmet kölcsönözzenek nekik. Írásaikban a többjelentésű

izraeli történész és antropológus a zsidó humort egy, a földrajzi és időhatárokat átívelő „zsidó „ész” és kultúra termékeként értékeli.⁹ Hernádi Miklós író és műfordító pedig a zsidó viccel kapcsolatban egy sajátosan zsidó világképről beszél. Szerinte a zsidó humor legfontosabb jellemzője a rációba vetett hit, a pacifizmus, a nemzetköziség, az egyenlőség dicsérete és a kritikus szellemiség. A legjobb zsidó viccek és anekdoták ontológiai kérdésekkel (a világ lényegéről és az emberi lét értelméről) foglalkoznak, és zsidóság bajai mellett az egész emberiség problémáira is megpróbálják megtalálni a megoldást.¹⁰

A magyar-zsidó humor egy nagy kiterjedésű és soknemzetiségű államban, a magát a korábbi impériumok utódjának tekintő Habsburg Birodalomban született. Mind a budapesti, mind pedig a bécsi zsidó humor felemelkedése szorosan összefüggött a birodalmi kereten belül lezajlott gazdasági, társadalmi és demográfiai változásokkal – különösen a zsidó bevándorlással, valamint a zsidóság magyar és osztrák-német lakosságon belüli súlyának és kulturális jelentőségének a növekedésével. A 19. század első felében a zsidók száma a Magyar Királyság területén több mint két és félszeresére nőtt. Egyidejűleg megindult egy óriási belső zsidó migráció a falvakból a városokba és az északkeleti peremvidékekről az ország belseje felé. Budapest zsidó lakossága 1825 és 1869 között 10 266 főről 70 879 főre, a városi népességen belüli aránya pedig 9,8 százalékról 19,7 százalékra növekedett.¹¹ A háború előestéjén, 1910-ben már 203 697 zsidó élt a magyar fővárosban, az össznépesség 23,1%-a. A budapesti zsidóknak a városi népességen belüli aránya meghaladta a bécsit, és magasan túlszárnyalta a prágai adatokat.¹²

Az először nyugati (morva, cseh és német), majd keleti (elsősorban galíciai) bevándorlásnak köszönhetően az addig alig ismert zsidó humor az 1840-es évekre

szavakat részesítik előnyben, gyakran ugyanazt a szót kissé módosított formában kétszer használják, vagy olyan szavakra támaszkodnak, amelyek ugyanabból a törzsből származnak, és hasonló hangzásúak, de más jelentéssel bírnak, stb. A zsidó humorra jellemző stílus és a formai jegyek vallási eredetéről ld.. Telushkin, Joseph: *Jewish Humor: What the Best Jewish Jokes Say About the Jews*. New York: William Morrow and Company, 1992. 18.

⁹ Patai, Raphael: Introduction: Jewish Humor – A Survey and Program. In: Ziv, Avner – Zaidman, Anat (eds.): *Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor*. Westport–Connecticut–London: Greenwood Press, 1993. XII.

¹⁰ Hernádi Miklós: *A zsidó vicc világképe*. Budapest: Gondolat, 2015. 17., 281–282.

¹¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest: Osiris, 2001. 63–64.

¹² Bécs lakossága kb. 400 000 főt számlált 1848-ban. Az emancipáció előtt az illegálisan a városban tartózkodó zsidók száma nem haladta meg a 6-800 főt (az összlakosság kb 1–1,5 %-át) 1910-re Bécs lakossága meghaladta a 2 milliót, a zsidók száma pedig 175 318-ra növekedett (8,6 %-ra). Prága zsidó lakossága a 19. század első felében lényegében stagnált (kb. 7000 fő). 1910-re elérte 29 103 főt, az összlakosság 6,3%-át. McCagg Jr O., William: *The Jewish Position in Central Europe: A Structural Study of Jewry at Vienna, Budapest and Prague*. In: Don, Yehuda and Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990. 47–81.

bizonyos szintű népszerűsége tette szert. A bevándorlással párhuzamosan a zsidók szerepe a kulturális élet egészében is megnőtt a Magyar Királyságban. Az 1848-as forradalmat megelőző évtizedben egyre több zsidó származású személy szerzett magának nevet mint satirikus, laptulajdonos, szerkesztő, szalonszervező, író és zeneszerző.¹³ A legismertebb zsidó satirikus, a Magyar Királyság területén született Moritz Gottlieb Saphir csak gyenge szálakkal kötődött a nemzethez: németül írt, és Habsburg-befolyás alatt álló Közép-Európában futott be karriert mint író, lapszerkesztő és színházrendező.¹⁴

A Habsburg humor, és ezen belül a bécsi és budapesti vicc a német-zsidó és a magyar-zsidó kulturális szimbiózis mentén jött létre. A bécsi humor gazdagabb múlttal büszkélkedett, mint pesti társa: a bécsi és osztrák humor gyökerei a közép- és kora újkorban népszerű vallásos színjátékok, az ún. moralitásjátékokig (*morality plays*), a 18. századi francia és olasz bohózatokig, és az azokra épülő, de a kölcsönzött minta művészi színvonalát messze túlszárnyaló bécsi színdarabokig, illetve a korai operettekig nyúltak vissza. A modern bécsi szellemesség első reprezentánsa, a biedermeier kori énekes, színész és író, a politikai satíra atyjaként is számon tartott Johann Nepomuk Nestroy volt, akinek a negyvenes és ötvenes

¹³ A korai és nemzeti elkötelezettségű zeneszerzők közül elég Rózsavölgyi Márkot és Reményi Edét kiemelni. Rózsavölgyiről ld. Mohácsi Jenő: *Hegedű és koldusbot. Rózsavölgyi Márk életének regénye*. Budapest: Múlt és Jövő, 2024. A zsidók szerepéről a reformkor irodalmában és kultúrájában ld. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest: Múlt és Jövő, 1997. 55–70.

¹⁴ Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Lovasberényben született hitű ortodox családban. A gazdag kereskedő édesapa üzletembert akart nevelni a fiából. Az ifjú Moritz azonban alaposan áthúzta az apa számítását. Pozsonyban és Prágában zsidó iskolákba járt, majd 1820-as évek elején újságírói pályára lépett. A bajkeverő hírébe keveredett Saphirt mind Pesten, mind pedig Bécsben elbocsátották az állásából (sőt, 1825-ben kitiltották az osztrák fővárosból). Saphir Berlinbe költözött, de 1829-ben kiutasították a porosz fővárosból is. Ekkor Münchenben telepedett le, ahol újságszerkesztőként próbálta megkeresni a kenyerét. Hamarosan azonban innen is menekülni kényszerült. A nyugtalan Saphir párizsi éve alatt barátságot kötött Heinrich Heinével és a híres német költővel és publicistával, Ludwig Börnével. Heine tanácsát követve Saphir 1832-ben, nem sokkal Münchenbe való visszatérése után, áttért a lutheránus hitre. A kitérés egyengette útját a helyi színház felügyelőjének a székébe, emellett az 1830-as években a bajor fővárosban több bulvárlapot is alapított. Bár Saphir több nyelven beszélt, a magyar nyelvet soha nem sajátította el teljesen. A magyarországi zsidó vallási vezetők mégis felforgatónak tartották, ezért próbálták – sikerrel – megakadályozni a legismertebb satíráinak kiadását: *Der falsche Kaschtan. E Schnoke in zwei Akten* és *Die falsche Catalani* (mindkettő 1848 előtt íródott de csak 1900-ban jelent meg). Ld.. Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció* Budapest: Corvina, 2010, 47–48.; 57–58. Körner András: Moritz Gottlieb Saphir. A Modern Zsidó Humor Úttörője. *Szombat*, 2024. Augusztus 17. <https://www.szombat.org/tortenelem/moritz-gottlieb-saphir-a-modern-zsidó-humor-uttoroje> (Utolsó letöltés ideje: 2026.június 21.).

években a bécsi kispolgárokról és munkásoktól kölcsönzött szavak, szófordulatok és gesztusok segítségével sikerült létrehoznia a modern bécsi humor nyelvét.¹⁵

Az első bécsi élelapok megteremtése viszont már egy közös, német és zsidó erőfeszítés eredménye volt. Az osztrák értelmiségi családban született (és anyai ágon magyar és nemesi származású) Ottokar Franz Ebersberg (1833–1886) és a zsidó (később római katolikus) háttérű és győri születésű Franz Ignaz von Singer (1828–1886) bábáskodott a bölcsőjükénél. Az eredetileg aranyműves Singer figyelme az 1848 forradalom idején fordult az újságírás felé. Az ötvenes évek elején egyike volt a *Morgenpost* és a *Friedenszeitung* című modern napilapok alapítóinak. Ő forradalmasította az újságterjesztést: a nevéhez fűződött, többek között, az újságárusításnak a dohányboltokban történő megszervezése. 1861-ben Singer Ebersberggel együtt megalapította a *Kikeriki* című vicclapot, amely rövid időn belül Bécs legnépszerűbb satirikus élelapjává nőtte ki magát. 1872-ben a két barát életre hívta a *Illustriertes Wiener Extrablatt*ot. Az első illusztrált napilap többnyire helyi eseményekről tudósított – a bécsi humor nyelvén. A lap pár éven belül – kiterjedt hirdetési szekciójának köszönhetően – a császárváros legnagyobb példányszámú és legjövedelmezőbb újságjává vált.¹⁶

Az Ebersberg–Singer transznacionális pároshoz hasonló szerepet játszott a magyar újságírás és élelapok történetében a református vallású, kisnemesi származású romantikus író, Jókai Mór (1825–1904) és Ágai Adolf (1836–1916) barátsága. A zsidó származású Ágai életútja és karrierje sokban hasonlít Ignaz Singerére.¹⁷ A már több vicclap alapításával próbálkozó Jókai 1858-ban alapította meg a hamarosan a köznemesség vicclapjának számító *Üstököst*, amelyben hazatérése után Ágai is rendszeresen publikált. Ugyanebben az évben alapította – osztrák mintára – a soproni német Frankfurter Adolf a *Bolond Miksa Naptárát*, amelynek szerkesztőgárdájához Ágai is csatlakozott. Nyugati példaképek, elsősorban a német

¹⁵ Janik, Allan – Toulmin, Stephen: *Wittgensteins Wien*. München–Zürich: Serie Piper, 1987. 110–114.

¹⁶ Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage. Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950, 12 kötet, 2004, 294. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Singer_Franz-Ignaz_1828_1886.xml (Utolsó letöltés: 2026 május 12.)

¹⁷ Ágai Adolf Jánosalmán született galíciai zsidó bevándorló családban. Apja, aki orvos volt, gyakran változtatta lakóhelyét. Adolf a horvátországi Orahovicában töltötte a gyermekéveit: a család otthon a jiddis mellett horvátul beszélt. Az apa ezután Pécelre, Nagyabonyba és Budapestre költözött. Adolf pesti evangélikus gimnáziumba, majd a nagykőrösi gimnáziumba járt iskolába. Nagykőrösön a híres költőtől, Arany Jánostól tanult magyar irodalmat. 1850-ben Ágai beiratkozott a bécsi egyetemen orvosi szakára. Miután 1862-ben visszatért Budapestre, szakmát váltott, és ettől kezdve az újságírásnak és az irodalomnak szentelte az életét. Az 1850-es és 1860-as években több újságnak és kulturális folyóiratnak dolgozott. 1868-ban életre hívta a *Borsszem Jankót*. 1871-től szerkesztette az első gyermeklapot, a *Kis Lapot*, és Napraforgó bácsi néven gyermekmeséket is írt. Ld. Komlós Aladár: Ágai Adolf zsidósága. Egy magyar zsidó a múlt században. In: Ágai Adolf: *Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862–1906)*. Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2010. 221–228.

Kladderadatsch, *Fliegende Blätter* és a brit *Punch* lebegtek Ágai szeme előtt, amikor 1868-ban létrehozta a zsidó kis- és középpolgárság vicclapjaként számontartott *Borsszem Jankót*.¹⁸ De a Monarchia keleti felén élők feladata nem merült ki a nyugati minták szolgai másolásában: a kulturális transzfer mindkét irányban működött. Az 1868-ban Ebersberg–Singer páros által életre hívott *Floh* élclap például részben annak is köszönhetette a fellendülését, hogy az osztrákoknak sikerült a következő évben szerződtenni az addig jobbára a *Borsszem Jankónak* dolgozó híres grafikust és karikaturistát, a cseh származású Karel Klíčet.

Az I. világháború előtt a birodalmi és a nemzetépítő projekt párhuzamos vágányon futott. A *Borsszem Jankó* stábjá kettős kötődésű volt, tagjai egyszerre voltak otthon a magyar és a német (közép-európai) kultúrában. A bécsi egyetemet végzett Ágai munkatársa volt a német humoros hetilapnak, a *Fliegende Blätter*nek is. Kollegáját, Hevesi Lajost a bécsi szecesszió egyik legfontosabb kritikusaként tartja számon ma is a szakirodalom.¹⁹ A szintén zsidó származású népszerű költő és operettszerző Dóczy Lajos Deák Ferenc tanácsadójaként, később gróf Andrássy Gyula sajtófőnökeként futott be karriert. Molnár Jenő, aki a *Borsszem Jankó*, a *Vásárnapi Újság*, az *Ország-Világ*, a *Pesti Napló* és a *Hét* mellett a neológ *Egyenlőség*ben is rendszeresen publikált, több osztrák és német újságban és élclapban közölt verseket és humoreszkeket. Egyik bohózatát még a bécsi Residenz-Theaterben is színre vitték. A bécsi és a pesti humor elválaszthatatlanul összefonódott a színházak, az orfeumok és kabarék világával. Az írók többsége mindkét fővárosban a színpadnak is dolgozott: nem kevesen közülük rendezőként, színház- vagy kabarétulajdonosként, sőt, előadóként is nevet szereztek maguknak.

A korai zsidó humorra jellemző volt a kritika és az önkritika, a szabadságba, az emberi természet tökéletesítésébe és a társadalmi haladásba vetett hit. A zsidó humor kritikus hozzáállása a világ dolgaihoz visszatetszést szült, mintegy kiprovokálva mind a birodalmi adminisztráció, mind pedig a helyi hivatalnokok és konzervatív polgárok reakcióját.²⁰ Az 1860-as évekre a zsidó humor már sokat veszített korábbi rebellis jellegéből. A kiegyezés után a birodalmi adminisztráció nemcsak elfogadta, de egyre jobban értékelte és néha busásan meg is jutalmazta a konstruktív kritikát és a rendszer iránt mutatott hűséget. Singer például az ötvenes és hatvanas

¹⁸ Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikaturák a XIX. század második felében*. Budapest: Corvina Kiadó, 1983. 6.

¹⁹ Gluck, Mary: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 111–113.; Sármany-Parsons Ilona: *Bécs művészeti élete Ferenc József korában, ahogy Hevesi Lajos látta*. Budapest: Balassi, 2019.

²⁰ Saphirt az 1820-as években publikált *Kis rendőrségi és cenzúratörténetek* címen kiadott elbeszélése miatt feljelentették polgártársai. Az író be is idézték a pesti városházára, ahol egy illetékes hivatalnok közölte vele: „Pest városának nincs szüksége viccekre, és ha ilyen igény jelentkezik, akkor majd találunk helyieket. Ön pedig uram székesfehérvári, úgyhogy kérem, ne viccelődjön itt.” Ld.. Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina, 2010. 47–48., 57–58.

években egyre több politikai tisztséget vállalt, 1870 és 1885 között pedig a bécsi városi tanács tagja lett. 1879-ben Ferenc József politikai és társadalmi érdemeinek elismeréseként a volt aranyművesnek nemesi címet adományozott. Nagyjából egy időben Magyarországon Jókai akadémikus lett, Ágait pedig beválasztották rendes tagként a konzervatív Kisfaludy Társaságba. Ágai hasonlóan a liberális újságok és bulvárlapok (*Pester Lloyd*, *Pesti Napló*, *Budapesti Napló*, *Az Est*) zsidó származású szerkesztőihez (Falk Miksa, Vészi József, Hevesi József, Miklós Andor stb.), csatlakozott a kulturális *establishment*hez.

A dualista berendezkedés és az uralkodó iránti hűség korántsem jelentette a me-rev hierarchia, a társadalmi egyenlőtlenség és a feudális mentalitás kritikátlan elfogadását. A századfordulón egyre több zsidó származású író és satirikus szakított az előző generáció konzervatív liberalizmusával. Az új generáció radikalizmusát az 1902-ben Karl Kraus által (a legfontosabb liberális bécsi újság, a *Neue Freie Presse* ellenlábasaként) alapított satirikus lap, a *Die Fackel* testesítette meg legjobban. Lapjában Kraus hadat üzent kora művészetének és kultúrájának. Az 1902 és 1908 között publikált írásaiban leginkább a középosztály szexuális szokásait, a polgári házasságot, a burzsoá kétszínűséget, a prostitúciót és az annak falazó városi hatóságokat és rendőri szerveket ostromozta. Kraus és a *Die Fackel* háborút viselt a felületesnek, kiszámíthatónak és a véleménye szerint minden kulturális és morális értéket nélkülöző, csak üzleti érdekeket szolgáló művészeti irányzatok (az impresszionizmusnak és a naturalizmusnak), valamint a wagneri opera, a revük, az új típusú, Kálmán Imre és Léhár Ferenc nevével fémjelzett „magyar” operettek, illetve Sigmund Freud és a freudizmus ellen is. Legfőbb ellensége azonban mindvégig a *mainstream press* és legismertebb képviselője, a Közép-Európa *New York Times*-aként számontartott *Neue Freie Presse* volt. Évtizedekkel Theodor Adorno és Max Horkheimer, illetve több mint fél évszázaddal Noam Chomsky előtt Kraus az olvasók megvezetésével, a tőkés csoportok érdekeinek védelmével, az állam, a politikai és a katonai elit kiszolgálásával, valamint háborúpártisággal vádolta az objektív tömegtájékoztatás mintaképének tekintett liberális orgánomot.²¹

A pesti zsidó kis- és középpolgárság élclapjának számít *Borsszem Jankó* rendszerkritikája messze elmaradt a *Die Fackel*é mögött. A vicclap alapításától kezdve a dualista berendezkedés egyik legfontosabb támogatójának számított Magyarországon. Bár a zsidó- és magyarellenos osztrák keresztényszocialista mozgalom felemelkedésével az élclap lelkesedése az osztrák szövetség iránt a század utolsó évtizedeiben megcsappant, a *Borsszem Jankó* továbbra is híve maradt a Habsburg-dinasztiának és komolyan továbbra sem kérdőjelezte meg a kiegyezést. Támogatta a Monarchia külpolitikáját és érdekeit: amíg a szerkesztők Bismarck-fóbiája sok ponton érintkezett az osztrákok poroszellenességével,

²¹ Janik–Toulmin, 1987. 93–109.

a lap kibékíthetetlenek tűnő oroszgyűlölete és erős törökbarátsága magán viselte a magyar nacionalizmus jegyeit is.²²

A vicclap mellett a kabarék és a színházak voltak a pesti zsidó humor legfontosabb forrásai. A francia eredetű kabaré a századfordulón bajor és osztrák közvetítéssel került Budapestre. Az alapítók, tulajdonosok, igazgatók és bemondók, illetve a színészek többsége, pár kivételtől eltekintve, zsidó származású volt. A kabarétréfák írói színházaknak és vicclapoknak is dolgoztak. A közönséget pesti aranyifjúk, félvilági karakterek, politikusok, arisztokraták mellett külföldi turisták, osztrák és cseh hivatalnokok és katonatisztek alkották. A darabok többsége apolitikus bohózat volt, de a bemondók néha politikai eseményeket is kommentáltak, vagy társadalmi és kulturális trendekről osztották meg a nagyérdeművel a véleményüket. Kritikájuk jobbára megmaradt a liberális keretek között.²³ Az I. világháború előtti berlini kabaréhoz hasonlóan tehát a pesti kabaré is a fennálló rendszert, beleértve a birodalmi struktúráját védte és szolgálta ki.²⁴

A magyar-zsidó humor a nemzetépítés szolgálatában

A magyar-zsidó humor sorsa korán összefonódott az emancipáció ügyével és a nemesség és a zsidó elit közt formálódó szövetséggel. Míg a köznemesek változó intenzitással (az 1830-as években és a 40-es évek elején határozottan, 1844 után viszont egyre kevésbé) helyeselték a zsidó emancipációt, a birodalmi kötődésű német polgárok hajlamosak voltak a kezdetektől elutasítani.²⁵ A helyi zsidó közösségeknek az 1848-as forradalomban játszott pozitív szerepe, a nemzeti ügy nyílt felkarolása nagyban emelte a zsidók presztízsét. Jutalomként a forradalmi kormány 1849 júliusában deklarálta a zsidók egyenjogúsítását (a törvény végrehajtására a katonai vereség miatt viszont már nem került sor). A vereség és az azt követő, a zsidókat különösen érintő megtorlás erősítette a magyar köznemesség és az emancipációban érdekelt és a reformok iránt nyitott zsidó középosztály között meglévő érdekközösséget és együttműködést, ami fokozatosan kiterjedt a kultúra területére is. Az ötvenes és a hatvanas években alapított és népszerű humoros hetilapok, mint például az *Üstökös*, már több zsidó származású író és karikaturistát

²² Buzinkay, 1983, 40, 70.

²³ Bános Tibor: *A pesti kabaré száz éve*. Budapest: Vince Kiadó, 2008. 11–49.

²⁴ Nagy Endre: *Egy város regénye. A kabaré regénye*. Budapest: Magvető Kiadó, 1958. 146–149., 197–199. 234–254.; Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*, Cambridge, MI: Harvard University Press, 1996.

²⁵ Köszönöm Konrád Miklósnak ezt a finomító megjegyzését. A nemzetgyűlés emancipációs vitáiról lásd Gyurgyák, 2001. 38–50. A német polgárság konzervativizmusáról lásd Silber, Michael K.: The entrance of Jews into Hungarian society in Vormärz: the case of the “Casinos”. In: Frankel, Jonathan – Zipperstein, Steven J. (eds.): *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 282–323.

alkalmaztak. Az élclapok viccek és karikatúrák segítségével próbálták ébren tartani az ellenállás lángját, és ugyan közvetve és gyakran virágnyelven, de elutasították a megtorlást, az abszolutizmust és az önkényuralmat.²⁶

A magyar liberális elit és az asszimilációban érdekelt zsidó középosztály között formálódó szövetséget a kor legismertebb vicclapjának, az 1868-ban alapított *Borsszem Jankónak* a színre lépése pecsételte meg.²⁷ A vicclap a kiegyezés propagálását és az új politikai berendezkedés védelmét tekintette fő feladatának. De a birodalmi érdekek mellett, sőt, ha kellett, azok ellenére, a nemzeti érdekeket is védte. Szerepet vállalt a magyar állam- és nemzetépítésben és a liberális elvek mentén végrehajtott modernizációban. Különösen szívügyének tekintette a magyar nyelv terjesztését, nemcsak elsőszámú olvasói, a pesti zsidó polgárok, hanem az őslakosnak számító németek és a nemrég bevándorolt szláv és román munkások között is.²⁸ A nemzeti ügy iránti elkötelezettségében Ágai és a *Borsszem Jankó* nem jelentett kivételt a zsidók között: az 1830-as évekre visszanyúló magyarosodási folyamat kisebb megtorpanásokkal ugyan, de az ötvenes évek végén újra felgyorsult. A nyelvváltást (különböző időpontban, céllal és mértékig) mind a neológ, mind pedig az ortodox közösségek támogatták.²⁹ A folyamat önkéntes volt, gyorsításában a kívülről, az állam és a többségi társadalom felől érkező asszimilációs kényszer, úgy tűnik, alárendelt szerepet játszott csupán.³⁰ Ugyanez elmondható a város német lakóiról: amíg Budapesten, Pozsonyban és Kassán a németek átvették a magyar nyelvet, Prágában a németiség a cseh nemzetbe asszimilált.³¹ Az 1910-es évekre már csak jobbára a német zsidók maradtak hűek Goethe és Schiller nyelvéhez és kultúrájához.³²

A zsidó értelmiség nemcsak magáévá tette a magyar nemzetállam gondolatát, hanem a peremvidékeken, sok városban, az erőltetett asszimiláció eszközeként és magyar nacionalizmus előhírnökének a szerepét is vállalta. Feltételezhető, hogy a központtól távol eső régiókban a *Borsszem Jankó* és vele együtt a pesti zsidó vicc (az operetthez és a magyar nótához hasonlóan a centripetális erő szerepét töltötte be: erősítette a magyarok, különösen a kispolgári magyar zsidók nemzeti identitását, és

²⁶ Buzinkay, 1983. 7–33.

²⁷ Uo. 34–36.

²⁸ Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) kalandos életéről és irodalmi tevékenységéről ld. Fenyes 2010. 47–48., 57–58.

²⁹ Katzburg, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, CO.: Westview Press, 1981. 49–55.; Katz, Jacob: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ.: Translation Publishers, 1990. 13–31.

³⁰ Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014. 75–78.

³¹ Nemes, Robert: *Once and Future Budapest*. DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2005.

³² Gary, Cohen: *The Politics of Ethnic Survival: The Germans in Prague*. Purdue University Press, 2000. 65–103.

az sem kizárt, hogy a vicc – kis mértékben ugyan, de – segített felgyorsítani a két-vagy többnyelvű nem magyar származású helyi elit asszimilációját.

A *Borsszem Jankó* szorgalmazta a vasútépítést, támogatta a városi infrastruktúra korszerűsítését, harcolt a korrupció ellen, mérsékelt választási reformokat hirdetett és felkarolta a társadalmi reform gondolatát. Elutasította a szocializmust és a külpolitikában a német orientációt. Az élclap ugyanakkor a magyar nacionalizmus eszméit is csak ritkán kérdőjelezte meg. 1880 után egyre ellenségesebben viszonyult a szlovákokhoz, a szerbekhez és a románokhoz, de a sovinizmusban messze elmaradt más nacionalista lapok, például a vidéki protestáns kisnemesség vicclapjának számító *Ludas Matyi* mögött.³³ Paradox módon a *Borsszem Jankó* legfontosabb konkurensei, a katolikus és antiszemita *Herkó* Páter és az ultramontán és konzervatív *Mátyás Diák*, több megértéssel viszonyultak a szlovákokhoz, miközben démonizálták a zsidókat.³⁴

A zsidó vicc, legalábbis társadalmi helyzetét és funkcióit tekintve, a nemzetépítést szolgálta. Azt, hogy milyen hatással bírt a zsidó és nem zsidó társadalomra és mennyire befolyásolta a nemzeti diskurzust, megbízható adatok hiányában nehéz megítélni. Az 1870-es évek elején a *Borsszem Jankó*ra évente 735 ember fizetett elő. Az előfizetők száma a kilencvenes évek elejére megháromszorozódott, a háború előtti két évtizedben viszont már stagnált.³⁵ Bár a vicceket, mivel egy részük szájról szájra járt, biztosan sokkal többen ismerték, az élclap befolyását a korban hiba lenne eltúlozni. Ugyanez mondható el a kabarétréfékről. Továbbá a zsidó vicc nemcsak egyesítette, hanem meg is osztotta a zsidó közösséget és a nemzetet. Az itt vizsgált zsidó vicc jobbára a neológ és a városi zsidók közt volt ismert és népszerű, az ortodoxok és a jiddisül beszélő haszid lakosság nem járatta a *Borsszem Jankó*t, és valószínűleg meg sem értette, vagy ha igen, eltérő nézeteik és értékeik miatt nem értékelte a pesti viccet. A *Borsszem Jankó*, különösen a tiszzaeszlári per után, különös hangsúlyt fektetett az antiszemitizmus elleni küzdelemre. Buzinkay szerint a viccek és karikatúrák szerzői hajlamosak voltak közéleti személyiségeket a zsidóvédelem szemüvegén keresztül megítélni. Néha, inkább tévedésből, mint rosszindulatból, a vicclap a zsidó emancipáció iránt közömbös politikusokat is antiszemita színben tüntetett fel, vagy egész társadalmi csoportokat, például a német városi kispolgárságot, ellenségként deklarálta. Előítéletektől sarkalva a nem zsidó társadalom ugyanakkor hajlamos volt a *Borsszem Jankó*t és a zsidó vicc által megfogalmazott kritikát mint az idegen és partikuláris érdekek megtestesítőit viselkedésből elutasítani.³⁶

³³ Buzinkay, 1983. 70.

³⁴ Uo. 36–42. A vicclapok viszonyát a nem magyar nemzetiségűekhez ld. Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben*. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony: Kalligram, 2014. 85–90. 122–123.

³⁵ Buzinkay, 1983. 66.

³⁶ Buzinkay, 1983. 70.

Az egyén és a zsidó közösség védelme

Karl Kraus bécsinek, kulturálisan németnek és európainak vallotta önmagát. 1911-ben kikeresztelkedett, de a húszas évek elején a klérus által nemcsak tolerált, de aktívan is támogatott antiszemita hecckampánytól felháborodva megszakította a kapcsolatát a katolikus egyházzal. Távol állt tőle bármiféle „identitáspolitiká”, bár zsidó származását soha nem tagadta. A *Die Fackel* küzdött a vallási fanatizmus, a nagynémet nacionalizmus, a vallási gyűlölet és a diszkrimináció ellen. Kraus védte a jogegyenlőséget és az emancipáció vívmányait, de nem tekintette magát zsidó írónak, a *Die Fackel*t pedig felekezeti lapnak. Határozottan elutasította a cionizmust, mint a nacionalizmus egyik formáját. Lapja valóságos hadjáratot indított az új mozgalom és az általa Sion Királyának is csúfolt vezére, Herzl Tivadar ellen.³⁷

A *Die Fackel*hez hasonlóan a *Borsszem Jankó* viszonya a zsidósághoz nem volt egyértelmű. A kortársak az élcslapot a zsidó közép- és alsóközéposztály szócsöveként tartották számon, bár más társadalmi csoportok, köztük a köztisztviselők, a nem zsidó liberális értelmiségiek és a pesti kézművesek és boltosok körében is népszerűségnek örvendett. A megjelent viccek és karikatúrák többsége nem volt a zsidósághoz köthető. A felekezetinek számító témák (az antiszemita erőszak és az asszimiláció) csak időként, jobbra válságos időszakokban kaptak nagyobb teret – de soha nem határozták meg a lap arculatát. A *Die Fackel*hez hasonlóan a *Borsszem Jankó* is hitet tett a jogegyenlőség mellett, hadat üzent az antiszemitizmusnak és az antiszemitáknak, védte az emancipáció vívmányait és a zsidó közösségek jó hírnevét. Ugyanakkor a zsidóság minden rétegétől elvárta, hogy támogassa a nemzeti ügyet, és a német nyelvet és kultúrát magyarra cserélje fel. Mint Kraus a *Neue Freie Presse* esetében, Ágai és munkatársai idegenkedtek a zsidó nagypolgárság lapjának számító, német nyelvű *Pester Lloyd*tól és a Falk Miksa nevével fémjelzett zsidó nagypolgári (a *Borsszem Jankó* írói és szerkesztői szemében németnek és kozmopolitának) tekintett kulturális irányzattól. Ugyanakkor a vicclap elutasította mind a zsidó hagyományhoz mereven ragaszkodó ortodoxiát, mind pedig pesti zsidóságra leginkább jellemző címkórságot, a nemességhez való dörgölőzést és kikeresztelkedési lázat.³⁸ Ellenséget látott a politikai cionizmusban is – bár az ortodox- és haszidellenes karikatúrák és anekdoták száma mindig túlszárnyalta az anticionista viccekét. Ugyanakkor több megértést mutatott a kulturális cionizmus vezére, Patai József és az új mozgalom szócsöve, a *Múlt és Jövő* folyóirat iránt.³⁹

A *Borsszem Jankó* nem csak védte a zsidókat: a zsidó humor egyik legrégebbi és legszebb hagyományát követve önkritikát is gyakorolt. Vörös Kati szerint

³⁷ Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers – Das goldene Zeitalter der Sicherheit*. München: Anaconda, 2024. 144–154.

³⁸ Buzinkay, 1983. 38.

³⁹ Kőbányai János: *Szétszalázás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest: Osiris, 2014. 185–226., 267–402.

a zsidó szerzők és karikaturisták öniróniája, különösen, ami a „zsidó test” kifigurázását illeti, túllépett a jó ízlés határán.⁴⁰ Vitatott, hogy mennyire voltak ezek az ábrázolások zsidóellenesek. Peter Gay szerint a zsidó gúnyrajzok a korban még kevés embert háborítottak fel, és még kevesebben fogták fel az ábrázolásokat nyílt fenyegetésként. A gúnyrajzok nem az antiszemitizmus erősödéséről, hanem ellenkezőleg, a fizikai fenyegetés csökkenéséről, az emancipáció és a kulturális asszimiláció sikeréről árulkodnak, és a kortársak durva humorévről mesélnek csupán.⁴¹ Mary Gluck szerint Ágai kevert, úgynevezett *Mauschel* nyelven beszélő figurái politikai és népnevelői feladatot töltöttek be. Nem lealacsonyítani és megalázni, hanem megismertetni (és a megismerésen keresztül normalizálni) akarták a zsidókat a többségi társadalommal: nem falakat emelni, hanem áttörni azokat a lelki és kulturális gátakat, amelyek a két csoportot továbbra is elválasztották.⁴²

Ugyanakkor valóban nehéz, mai szemmel nézve különösen, megkülönböztetni a jóindulatú ugratást az antiszemita hecctől. Amint azt a *Kikeriki* története is bizonyítja, a választóvonal az önkritikus zsidó humor és az antiszemita gyűlölet között gyakran elmosódott. A népszerű osztrák vicclap 1886-ben tulajdonost váltott: az addig liberális és demokrata, a zsidó emancipációt támogató lap Karl Lueger antiszemita és keresztényszocialista pártjának a szócsövénév vált. A vicclap jobbratulódása a háború után is folytatódott: az 1920-as években már az osztrák nemzetiszocialisták mellett tette le a voksát. Bár a *Kikeriki* politikai profilja 1886 után drasztikus változásokon ment keresztül, a lapban publikált zsidó gúnyrajzokban ma sem nehéz felfedezni a folytonosságot.

Az alapítást követő első években, az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején csak egy visszatérő zsidó karakter szerepelt a *Borsszem Jankó*-ban: Itzig Spitzig, az „üsmertesch hazaphi és tscholádapa”. Spitzig figurája egyszerre testesítette meg és gúnyolta ki a még nem teljesen asszimilált zsidó kispolgárt és a többségi társadalom elvárásainak mindenáron megfelelni vágyó neofitát. Itzig tört magyarsággal mutatkozott be 1868-ban a *Borsszem Jankó* olvasóinak: „Én, kérem, vagyok egy zsidó, egy magyar izraelita és én erre büszke vagyok, mert ha nem vagyok büszke, mégis vagyok egy zsidó.”⁴³ A második zsidó karakter 1878-ban jelent meg: Spitzig sógora, Salamon Seiffensteiner, a „terézvárosi, Három Dob utcai boltos”, aki később, a tiszaszlári vérvádper és a politikai antiszemitizmus erősödése miatt Szappankövyre változtatta a családnevét (elsőszülött fiát pedig az ősmagyarok vezéréről Spitzényi Árpádnak nevezte el). Ezek a szeretetre méltó

⁴⁰ Vörös Kati: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003/1. 19–43.

⁴¹ Gay, Peter: *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. New York: Oxford University Press, 1979.

⁴² Gluck, 2017. 127–130.

⁴³ Buzinkay, 1983. 35–37.

figurák következetesen támogatták mind a neológiát, mind pedig az állam- és nemzetépítés liberális projektét.

A század utolsó évtizedeiben megszorodtak és összetettebbé váltak az élc-lapban feltűnő zsidó karakterek. Az új szereplők – Tojáss Dániel jószágigazgató, Vöröshegyi Dávid gazdag zsidó földbirtokos, Gyári Áron iparos vállalkozó, Börzeviczy W. Mór bróker, Kóbi Blau, a szélhámos ügyvéd, Lipótvárosi Reneé sznob úrihölgy és korai feminista, valamint az antiszemita Keresztényszocialista Párt zsidó képviselője, Minden Áron – megjelenése a lapban a modernizáció, a politikai emancipáció és a zsidó társadalmi diverzifikáció nagyjából pozitív eredményeiről árulkodtak. Ugyanakkor a lapban megjelenő új sztereotípiák a zsidók vélt vagy valós hibáira és az asszimiláció és a siker visszasságaira voltak hivatva felhívni a figyelmet – egyben önkritikára és korrekcióra ösztönözve az olvasókat.⁴⁴

Nagy idő után.

— Há — nadjon örvendem, hogy megint látom! Minyár
ismertem rá, herr von Aranykövy!
— Mitaker?... mit beszél?... én nem vadlok az Aranykövy,
én vadlok Grünspan!..
— Merkwedig!... Még a neve is megváltozott!..

1. karikatúra.⁴⁵

Fontos szerepet játszott mind a *Borszem Jankó*ban publikált, mind pedig az utcán terjesztett és az élc-lapokhoz ma már nem köthető zsidó viccekben a görösös megfelelési kényszer és a történelmi osztályok, elsősorban az arisztokráciához való dörgölözés kifaragása (1–2. vicc). Az élc-lapok másik része a kulturális és vallási asszimiláció (névváltozás, kikeresztelkedés) okozta lelki torzulásokat és traumákat vette göröső alá (1. karikatúra és 3–4. vicc). A karikatúrák és anekdoták harmadik

⁴⁴ Buzinkay, 1994. 234–237.

⁴⁵ Ágai Adolf: *Abrincs! 150 jordány viccz*. Budapest: Atheneum, 1879. 102.

része a zsidó közösség konfliktusaiból és kölcsönös ellenérzéseiből faragott viccet (5. vico).

1. Az orvos, akit a szülni készülő, kikeresztelkedett bárónőhöz hívtak, kijelenti, hogy még nem érkezett el az a bizonyos perc, és azt javasolja a bárónak, addig is üljenek le a szomszéd szobában egy kártyapartira. Kisvártatva a bárónő fájdalmas kiáltása üti meg a fülüket: – *Ah, mon Dieu, que je souffre!* – A férj felpattan, de az orvos megnyugtatta: – Semmi ez még, üljön csak vissza, és játszunk tovább! – Kis idő múltán újra hallják a vajúdó asszonyt: – Istenem, istenem, minő fájdalom! – Nem megy be hozzá, profesz-szor úr? – kérdezi a báró. – Nem, nem, még nincs itt az ideje. – Végre félreismerhetetlen jajveszékélés hallatszik a szomszéd szobából: – Ojvé, ojvé, jaj nekem! – Erre az orvos ledobja a kártyát, és ezt mondja: – Na, látja, most van itt az ideje.⁴⁶

2. Veszélyes viszonyok – Mondja, Weisz úr, miért olyan bánatos? – Jaj, ne is kérdezzél! A feleségem összeszűrte a levelet egy gróffal. – Hm, sajnálom magát. – Én viszont elcsábítottam a grófnét. – De akkor jó, akkor ne bánkódjon, hiszen kvittek lettek. – Már hogy lettünk volna kvittek? Ezen a bolton csak én veszíthetek, mert nálunk születhet egy buta *goj*, a gróféknál meg egy okos zsidó.⁴⁷

3. A renegát. Két zsidó találkozik szombaton a Korzón. – Mondd, Mendel, igaz, hogy te elárultad hitünket? – Igaz. – Nem hiszel többé Istenünkben. – Hagyjuk ezt, Weisz. – Másnap ismét találkoznak. – Mendel, nem tudok bele nyugodni a történetekbe. Mondd, hiszel még Istenben? – Nem! – Na, ezt megmondhattad volna tegnap is. – Megbolondultál? Szombaton?⁴⁸

4. Hitehagyott. Kohn kikeresztelkedett – áttért a református hitre. Ismerősei azt kérdik, hogy miért nem lett katolikus? Mire Kohn: – Mert azok közt nagyon sok a zsidó.⁴⁹

5. Egy máramarosi zsidó felutazott Pestre, hogy ott próbáljon szerencsét. A felesége egyre várt levelet vagy pénzt, de a férfi egy sor írást sem küldött, teljesen nyoma veszett. A felesége sokat kesergett, és nem tudta megérteni, hogy mi történhetett az urával. – Biztosan neológ lett – mondta egyszer nagy keservesen sírás közepette. – Nem kell mindjárt a legrosszabbra gondolni – rémülködik a sógora –, lehet, hogy csak a Dunába fült.⁵⁰

⁴⁶ Hernádi, 2015. 221.

⁴⁷ Köves József: *A zsidó humor aranykönyve*. Budapest: K.u.K Kiadó, 2003. 347.

⁴⁸ Uo. 341.

⁴⁹ Uo. 342.

⁵⁰ Csillag Máté: *Zsidó anekdoták kincsháza*. Budapest: Orpheusz Könyvek, 1991. 143.

Zsidó humor a háború és forradalmak korában, 1914–1921

A zsidó humor az I. világháború alatt és után sem adta fel a nemzet és a nemzetépítés szolgálatát. A vicclapokban leggyakrabban publikált szerzők, köztük a legnépszerűbb írók és kabaretisták, mint Molnár Ferenc és Nagy Endre, háborús riporterként öregbítették hírnevüket. A zsidó szerzők megtalálhatók voltak úgy a háborút támogatók, mint az azt ellenzők táborában. A háború éve alatt a kabaréjelenetek mind a hatalom túlkapásait, mind a cenzúrát és a háború alatt egyre inkább elharpódzó korrupciót kritizálták.⁵¹

A háború utolsó szakaszában és az 1918 és 1921 közötti időszakban (különösen a viláégést követő másfél évben, az 1919-es vörös- és fehérterror idején), először a *Borsszem Jankó*ban, majd pedig Nagy Imre frissen alapított élclapjában, *Az Ojság*ban, gyakorivá vált a fekete humor kategóriájába tartozó karikatúra, anekdota és vicc. A fekete humor fontos szellemi és lelki szükségleteket elégített ki. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című munkájában Sigmund Freud épp az erőszak elleni védelmet tekintette a zsidó humor egyik legfontosabb feladatának.⁵² Freud óta könyvtárnyi irodalom jelent meg erről a témáról.⁵³ Az inkább kelet-európainak számító zsidó „akasztófahumor” nem volt teljesen ismeretlen a háború előtti Magyarországon. De egy rövid időszakot, az 1883-as tiszzaeszlári pert követő pár évet leszámítva, inkább kivételnek számított.⁵⁴ Az akasztófahumor újbóli megjelenése a budapesti vicclapokban azt mutatja, hogy fél évszázados hiátus után a magyar zsidók egy része újra felfedezte és relevánsnak ítélte a Kelet-Európában felhalmozott történelmi tapasztalatot. A viccek és karikatúrák tükröt állítottak a valóságnak, és közvetve kritikát fogalmaztak meg a politikai elitnek és az állam irányában, felhívva a figyelmet az államhatalom képviselőinek az antiszemita zavargásokban betöltött szerepére (1–9. vicc).

1. Ami a legborzasztóbb. Rémes, amit most láttam. Egy tejesasszonyt halálra gázolt a villamos. Szerit isten! ... És a tej is kiömlött?⁵⁵

2. Zuhan a frank. Frank Adolf leesett a harmadik emeletről és meghalt.⁵⁶

⁵¹ Bános, 2008. 49–65.; Bodó, 2025. 22–34.

⁵² Freud szerint a zsidó viccekben a szuperegő azt mondja az egónak: „Nézd, nincs mitől félned. Ez nem igazán komoly, sőt, nevetséges.” Idézi: Telushkin, 1992. 17. Ld. még: Schwara, 1996. 37.; Ziv, Avner: *Psycho-social Aspects of Jewish Humor in Israel and in the Diaspora*. In: *Ibid* (ed.): *Jewish Humor: Classics in Communication and Mass Culture*. New Jersey: Transaction Publishers, 1997. 54.

⁵³ Bodó, 2025. 85–101.

⁵⁴ Gluck, 2017. 137.

⁵⁵ *Borsszem Jankó*, 1921. március 28.

⁵⁶ *Az Ojság*, 1921. szeptember 3.

3. Öngyilkosjelöltek! A margitszigeti strandfürdő nyitva egész nap. Ruhák és végrendeletek házhoz lesznek szállítva. Család kíméletesen lesz értesítve.⁵⁷

4. Fölkérem azt az orvosnövendék-kollégámat, aki tegnap délben bal szememet kiütötte, jelentkezze, mihelyt megtanulja, hogyan kell tudományosan szemet kioperálni. Választ „Hús év nem a világ” jeligére kérek. *Rosenzweig Aladár*.⁵⁸

5. Smoncák laskával. Azelőtt, ha nem tetszett az orra valakinek, nem néztünk rá, ma: leütjük az orrát.⁵⁹

6. POFOCAIN. A kávézóban kapott pofonok ellen használja a legmegbízhatóbb fájdalomcsillapítót, a POFOCAIN-t. Használat előtt néhányszor rázza fel a pasit.⁶⁰

7. A Club Kávéházban valódi Dréher sör. Naponta friss csépelés.⁶¹

8. Erger Mór, Berger Izidor és Schossberger Izrael, a három jó barátok, hazafelé igyekeztek este a nagykörúton. mennek-mendegélnek. Egy vidám társaság jön velük szemben és torkaszakadtából fújja a divatos Erger-Berger-Schossberger-t. Hirtelen megáll a kompánia és megálljt vezényel a három jámbornak. – Igazolják magukat! Mi a nevük? – Erger, rebegi Erger. – Berger, remegi Berger. – Schossberger, rezgi be Schossberger. – Ezek aztán a nagyszerű fickók! – kiált fel a leglármásabb. – Derék, jó magyarok, akik ugratni akarnak minket. Az ördög nyúl hozzátok! Csak a rossz viccért kapjátok ezt a pofont. Szervusztok.⁶²

9. Vallatás közben megtört szívvel jelentjük, hogy drága gyermekünk, Felelőtlen Elemér élete tavaszán a Britannia-szállóban hirtelen elhunyt. Temetése az ügyészség fogházából lesz. Csendes részvét kéretik. Fehér Térike, Gummy Botond, Bíkacsekonics, Tóth Schléger.⁶³

A viccek gyakorlati tanácsokkal látták el az erőszak potenciális áldozatait – példát adva, hogy kényszerhelyzetben hogyan viselkedjenek, hogyan őrizze meg nyugalmaikat és emberi méltóságukat, hogyan dolgozzák fel a testi fájdalmat és

⁵⁷ *Az Ojság*, 1920. július 1.

⁵⁸ *Az Ojság*, 1922. október 28.

⁵⁹ *Az Ojság*, 1922. szeptember 30.

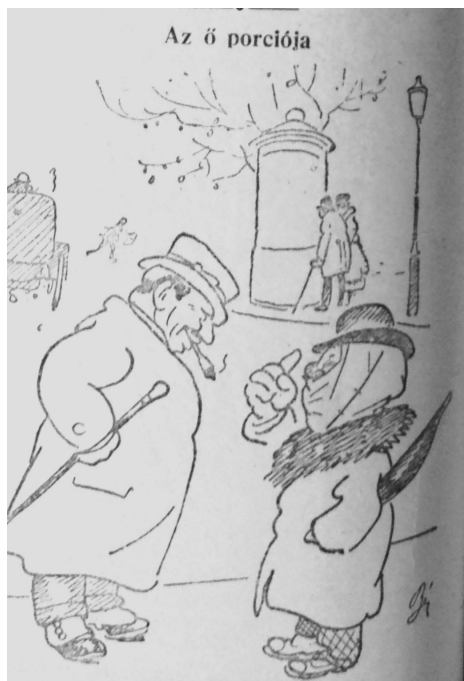
⁶⁰ *Az Ojság*, 1921. március 20.

⁶¹ Az ellenforradalom alatt a Vígyszínház közelében fekvő Club kávéház többször volt antiszemita zaklatások és erőszak színhelye. *Az Ojság*, 1920. augusztus 15.

⁶² *Borsszem Jankó*, 1920. április 4. A dalocska így szól: „Erger, Berger, Schlossberger / Minden zsidó gazember / Akár bankár, akár más / Kenyere a család.” Lásd: Romsics Ignác: *Magyarország a huszadik században*. Budapest: Osiris, 2010. 111.

⁶³ *Borsszem Jankó*, 1920. november 21.

az elszenvedett megalázást (1–5. vicc). A háború utáni zsidó humor tipikus főszereplője a középkorú, egyszerű külsejű civil, aki szeret panaszkodni, és az emberi gyarlóságon és a világ bajain hosszan elmerengeni (2. karikatúra). Nem hős a szó hagyományos értelmében, noha ugyanakkor nem gyáva. Ritkán üt vissza: fő gondja a védekezés, hogy túlélje a támadást. Célja az, hogy a veszély pillanatában se veszítse el a lélekjelenlétét és a humorérzékét. A fekete humor protagonistája szembement a többségi társadalom és a kor filmekből és népszerű regényekből ismert férfiideáljával, a snájdig katonatiszttel és az elegáns aranyifjúval. A zsidó humor funkciója tehát nem korlátozódott a védekezésre: közvetve ugyan, de alternatív értékrendet, sőt új ember- és férfiideált is kínált.⁶⁴

2. karikatúra.⁶⁵

1. Liebe Az Ojság! Bekötött fejvel jön be Braun Samu az Orczy kávéházba. Betörték a fejemet, mondja. – És mért törték be? – Mert igazat mondtam. – Hát mit mondtál? – Hogy zsidó vagyok.⁶⁶

⁶⁴ Bővebben a zsidó humor anti-hőseről ld. Bodó, 2025. 124–137.

⁶⁵ *Borsszem Jankó*, 1919. november 17.

⁶⁶ *Az Ojság*, 1922. október 28.

2. Bomba-illetlan. Hogyan viselkedjünk a bomba közelében. Saját bombaesztétikusunktól. A rendőrség, mint a lapok jelentik, tekintettel a gyakori bombatalálatokra, már tudniillik vagy a bomba talált el embereket, elhatározta, hogy a közönséget kioktatja a bombával való helyes viselkedésre. Miután a hites bombaszakértő ez idő szerint szabadságon van, az útmutatást mi sietve megadjuk: 1.) Egyáltalán a leghelyesebb, ha olyan vidéken nem jársz, ahol bomba található. 2.) Ha mégis bomba közelébe kerülsz, úgy feltétlen őrizd meg a hideg eleganciádat. 3.) A bombát ne ingereld, ne csiklandozd, sőt a falhoz se kocogtasd. Minden esetre tartóztasd le és szólítsd fel, hogy a kanócát oltsa el. Ha a bomba szót sem fogad, rendőrt hívsz, aki a bombát felírja. 4.) A Dohány utcába ne járkálj. 5.) Ha a fentiek figyelembevételére dacára mégis bomba közelébe érsz, pláne akkor, mikor az éppen felrobban, figyeld a füst színét, vagy figyelmezz a szagra, hogy megállapíthasd, miszerint ekrazit, tutól vagy dinamit volt-e a bombában: 6. Mindenesetre, mielőtt még a bomba közelébe érsz, végrendelkezzél. 7. A többit bízd nyugodtan a rendőrségre.⁶⁷

3. Megoldás/Név. – Neve? – Rozenduft Izidor. – Vallása? – Tudja mit? Én vicces ember vagyok. Egyezünk ki tízezer koronában.⁶⁸

4. Egy hitsorsos éjszaka hazafelé siet a körúton, mikor négy fiatalember toppan elé. – Igazold magad, zsidó! – A hitsorsos megszeppen, de nem vesztí el a fejét. – Ha már az urak tudják, hogy zsidó vagyok, akkor mit igazoljak én?⁶⁹

A háború után publikált viccek és karikatúrák másik legfontosabb feladata a zsidó közösség becsületének a védelme volt. A viccek az alaptalan vádak és rágalmak ellen a zsidó közösség jó hírnevét voltak hivatva megőrizni. Különös veszélyt jelentettek a közösségre a háború utolsó éveiben és a viláégés után szárnyra kapott új rémhírek és előítéletek. A három legfontosabb új antiszemita sztereotípiák közül az első a zsidókat a halál kufárjaiként ábrázolta; a második azt szuggerálta, hogy a zsidó férfiak kibújtak a katonai szolgálat alól, a harmadik, és talán a legveszélyesebb előítélet pedig egyenlőséget tett zsidók és kommunisták közé – rátolva a zsidókra a felelősséget a vörösterorért és a rövid ideig tartó Tanácsköztársaság összes bűnéért.⁷⁰

A Tanácsköztársaság bukását követő két évben a kommunista zsidó toposza dominálta a liberális és jobboldali politikai röpiratokat, és gyakran bukkant

⁶⁷ *Az Ojság*, 1922. szeptember 2.

⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1920. július 11.

⁶⁹ Nagy Imre: *A bölcs rabbi tréfái*. Idézi Kertész Imre: *Gittli néni tésztája – avagy elmélkedés zsidó viccekről*. New York: Canon Books, 1993. 103.

⁷⁰ Bodó, Béla: *The White Terror, Newspapers and the Evolution of Hungarian Anti-Semitism after WWI. Yad Vashem Studies*, 2006/34. 45–85.; Hanebrink, Paul A.: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*. Harvard: Belknap Press, 2018.

fel a *mainstream* újságok vezércikkeiben is.⁷¹ Kérdéses, hogy a kommunizmust a zsidókkal kritikátlanul összerosó viccek és anekdoták többsége zsidó szerzők tollából származott-e; a tény viszont, hogy ezek a viccek a *Borsszem Jankó*-ban és *Az Ojság*-ban megjelenhettek, sokat elárul a kor hangulatáról és az új előítélet népszerűségéről.⁷² Az antiszemita viccek valószínűleg túlságosan sikeresek voltak ahhoz, hogy elkerüljék a zsidó vagy zsidóbarát vicclapok szerkesztőinek a figyelmét (1–2. vicc).

1. Miért van Garbai a kormányzótanácsban? – Hogy legyen valaki, aki szombaton is aláír.⁷³
2. Ismertető jelek. A dömsödi országúton hatalmas túraautó robog végig. Az útkeresztezésnél megáll az autó és egy fiatalember ugrik ki a kocsiból. Az országút szélén, a gyalogúton éppen egy dömsödi magyar lépeget szemközt. A fiatalember megszólítja: – Mondja csak, barátom, melyik út vezet itt Budapest felé? – Ez lá, tekintetes népbiztos úr! – feleli a magyar, pipáját szája bal szögletéből a jobb szögletbe vágva. A fiatalember meghökkenve néz a gazdára. – Hát ismer maga engem? – Nem én! – Hát akkor honnan tudja, hogy népbiztos vagyok? – A magyar erre mán kiveszi szájából a pipát. Egy célirányos köpést engedve ki nagy hegyesen szájából, tempósan így felel: – Hát kérem, a tekintetős úr automobilon utazik, fiatal is, taknyos is, zsidó is, hát csak népbiztos lehet!⁷⁴

A zsidó kötődésű vicclapok is elszántan küzdöttek az új sztereotípiá terjedése ellen. Elismerték, hogy a diktatúra vezetőinek jó része zsidó családból származott. De tagadták, hogy az elkövetők zsidók voltak: véleményük szerint a kommunizmus eszméje és a kommunista pártok politikai gyakorlata éles ellentétben álltak a judaizmus tanításaival és a zsidó tradícióval, szokásokkal és életmóddal (1–5. vicc).

⁷¹ Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalomban*. Budapest: Napvilág, 2019. 157–164. A napilapok kommunizmusképeréről ld. Bodó, 2006.

⁷² A kéthetente megjelenő *Az Ojság* szorosan kötődött a kabarészínházak világához. A lapot Nagy Imre szerkesztette. A szerzők listáján olyan, a szórakoztató ipar és színház világából és az irodalmi és politikai modernitás fellegvárának számító *Nyugatban* és *Világban* is publikáló személyek is szerepeltek, mint Karinthy Frigyes, Lovász Károly, Cholnoky László, Paulini Béla, Nagy Andor, Nagy Lajos, Erdős Dezső vagy Gosztonyi Ádám. A rendszeres szerzők jó kétharmada zsidó származású volt. Bár a jelek szerint kevesen ápoltak szoros kapcsolatot zsidó felekezeti szervezetekkel, és néhányan ki is tértek, zsidó származásukat a többség nemcsak hogy nem titkolta el, hanem arra büszke is volt. Ld.: Bodó, 2025.

⁷³ A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.

⁷⁴ Viccek a *Borsszem Jankó* 1919/1928–1935 és a *Színházi Élet* 1919/1933–1934 lapokból. Lásd Vörös Boldizsár: „A rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz.” Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919-es viccekben. *Szombat*, 2009/3. 16–19.

1. Hallotta, hogy tegnap a szovjetházban nagy ünnep volt? – Miért? – Egy népbiztos bátyja „barmicve” lett. (Bár miévé – izraelita ünnep, melyet akkor tartanak, ha a fiúgyermek 13 éves.)⁷⁵
2. Mikor a diktatúra első napjaiban a templomokat be akarták zárni, egy zsidó küldöttség ment föl Kun Bélához. A rabbi volt a szónok: – Kérem, népbiztos úr, ne zárja be a mi imaházunkat – mondta a rabbi. – Miért? – kérdezte Kun Béla. – Mert akkor hol fogunk magáért „kádist” mondani? (Kádis = a halottakért mondandó ima.)⁷⁶
3. Egy vidéki városban két jámbor zsidó azon tanakodott, vajjon zsidó vallású-e Pogány József, a nagyszájú népbiztos. Nem tudták eldönteni a vitát, hát elmentek a rabbihoz. Rövid gondolkodás után ezt a szentenciát mondta ki a tudós férfiú: – A népbiztosok közt nincs se zsidó, se keresztény, mert az mind – pogány.⁷⁷
4. Nem vagyok azonos. Ezennel kijelentem, hogy dr. Kommunista Csillag nevű távoli rokonommal nem vagyok azonos, amit az is bizonyít, hogy az ő ötágú családfájával szemben nekem már évezredek óta hat ágam van. Dr. Mögen Dávid, köz és váltó Csillag.⁷⁸
5. Ez még a kommunizmus elején történt, mikor a „Vacak nicht halten” szállóige mindennapi köszöntése volt a székesfőváros polgárainak. Két zsidó találkozik a Király kávéház előtt. A kézfogásokból, az ajkuk mozgásából is látható volt, hogy mit mondanak. De talán még el se kezdték, megáll egy autó, kiszáll belőle egy idegen, a vállukra üt és mosolyogva mondja: – Vacak halten! – Rémülten tekintenek rá és megismerik Kun Bélát.⁷⁹

A zsidó humor a háború utáni zűrzavarban sem adta fel a közösség életében betöltött korábbi funkcióit: példát mutatott, szabályozni igyekezett az egyén és a közösség kapcsolatát és levezetni a különböző társadalmi csoportok és vallási irányzatok között meglevő feszültséget. Próbált közös álláspontot kialakítani a legégetőbb kérdésekben: hogyan reagáljanak a zsidóság vezetői az antiszemita törvényekre, a többségi társadalom irányából érkező gyűlöletre és az emancipációs folyamatban tapasztalt megtorpanásra és reverzióra. A viccek segítették levezetni az ortodox és neológ közösségek közt továbbra is fennálló feszültségeket, szűkíteni a városi kontra vidéki, a szegény kontra gazdag, a magyar patrióta kontra cionista zsidók között tátongó szakadékot. A viccek nemcsak régi bajokat szellőztettek

⁷⁵ *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.

⁷⁶ *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31.

⁷⁷ *Borsszem Jankó*, 1919. szeptember 21.

⁷⁸ *Az Ojság*, 1920 július 31.

⁷⁹ Vörös 2009.

tovább, hanem új és égető problémákra is ráirányították a figyelmet, mint például a háború utáni vegyes házasságok és a kitérések számának drasztikus emelkedése (3. karikatúra, 1–6. vicc).

Mánistánu. — Tata, mibe különbözik ez az éjszaka a többi éjszakáktól?

3. karikatúra.⁸⁰

1. Tömegesen térnek ki a zsidók. Hol van Budavár? Saját kitértünkől. Az utóbbi időben egyre nagyobb méreteket ölt a zsidók kitérése, amely – mondanunk se kell – igen nagy kárára van az országnak. Úton-útfelén látható, hogy a zsidók a kocsúton átkelve, autók, villamosok előtt kitérnek és Budavárnak mégsem jutna az eszébe rendeletet hozatni ennek a megakadályozására, holott az lenne a magyarországi zsidókérdés leggyorsabb megoldása, ha a zsidók sem a kocsik, sem a villamosok előtt nem térhetnének ki.⁸¹
2. Kinőszülnék izr. házból, melybe sajnos benőszültem.⁸²
3. Előkelő zsidók legkedveltebb parfümjé az Eau de Goj. Eltűntet minden keleti szagot.⁸³

⁸⁰ *Az Ojság*, 1920. december 25. (Ma Nishtana הַנִּשְׁתָּנָה). A peszáchi széder egyik legikonikusabb pillanata a Ma Nistáná, vagyis a Négy kérdés elhangzása, amelyet hagyományosan az asztalnál ülő legfiatalabb személy mond el. Ez a Maggid rész egyik kiemelt eleme, amely az Egyiptomból való kivonulás történetét meséli el.

⁸¹ *Az Ojság*, 1921. október 1.

⁸² *Az Ojság*, 1922. október 28.

⁸³ *Az Ojság*, 1921. március 20.

4. Liebe Az Ojság! Egyik barátomnak a fia elhagyta ősei vallását. Találkoztam a minap az apával: – Póru! jártam vele. Azt hitte, hogy ha kitér, majd keresztény modora lesz és zsidó esze. – És mi lett? – Zsidó modora lett, és keresztény esze.⁸⁴
5. Budapest nevezetességei. Bazilika. A Lipótváros büszkesége. Már a mostani zsidók ősei is idejártak kikeresztelkedni. Azért is építették olyan közel a Dohány-utcai zsinagóghoz.⁸⁵
6. Vegyes. ELCSERÉLNÉM karácsonyfa ellenébe ősi izraelita családfámat.⁸⁶

Összefoglaló és kitekintés

Ez a tanulmány a magyar-zsidó humornak a Monarchia, a magyar nemzet és a zsidó közösség életében betöltött funkcióit elemezte. A magyar-zsidó humor a vizsgált időszakban három fontos szerepet látott el: erősítette a Monarchiát, építette a nemzetet és védte a zsidó közösséget. A zsidó humor sajátossága épp az volt, hogy három különböző és egymással gyakran konfliktusban álló érdeket próbált egyszerre kiszolgálni. A birodalmi és a nemzeti projekt csak egy bizonyos pontig volt egymással kompatibilis. A zsidó érdekeknek jobban megfelelt a soknemzetiségű Monarchia, mint a független magyar nemzetállam. De az antiszemitizmus felerősödése a Monarchia nyugati felében gyengítette a magyar zsidók Bécs iránti elkötelezettségét. A politikai antiszemitizmus térnyerése Magyarországon a század utolsó évtizedeiben ugyanakkor több zsidó értelmiségit, különösen a fiatal generációi tagjait idegenítette el a nemzeti gondolattól. A szekularizáció korában ennek az egyre inkább utat vesztett fiatal generációnak egyes tagjai a szocializmusban, 1918 után pedig a kommunizmusban és kis számban a cionizmusban találták meg az elhivatásukat.

A magyar-zsidó humor regisztrálta ezeket a folyamatokat, de nem volt képes megfelelő választ találni a kor dilemmáira, sem pedig a zsidó közösséget érintő legfontosabb kérdésekre. A Monarchia felbomlásával, a Magyar Királyság feldarabolásával a zsidó humor elvesztette politikai funkcióit. A nem magyar anyanyelvű tömegek asszimilációjára épült nagy magyar nemzet álma kártyavárként omlott össze. A nagyjából homogén nemzetállamban a zsidók és szavazataik már nem tudták betölteni a mérleg nyelve szerepét. A háború nemcsak a többnemzetiségű Monarchiának és Magyar Királyságnak vetett véget, hanem a világégés és az azt követő vörös- és fehérterror aláásta a liberális elvekre (a jogi egyenlőségre és a szabad véleménynyilvánításra) épült politikai rendszert is. A zsidó humorban a nemzetépítés 1918-ig egybefonódott a liberális rend védelmével. A már teljesen

⁸⁴ *Az Ojság*, 1922. november 11.

⁸⁵ *Az Ojság*, 1922. január 7.

⁸⁶ *Az Ojság*, 1921. december 10.

ideológiai alapon álló ellenforradalmi rendszer 1921 után viszont súlyos dilemma elé állította a zsidó humoristákat.

A döntés előtt, és védve saját életüket, sokan – köztük a magyar-zsidó humor élvonalához tartozó írók, költők, karikaturisták (például Gábor Andor) – emigráltak. A háború előtti időszak jelentős költője, Szép Ernő viszont rövid távollét után hazatért: 1925 után sanzonjaival és kabaréjeleneteivel tovább szórakoztatta a közönséget. Molnár Ferenc a két világháború idejében Amerikában telepedett le és futott be karriert. A magyar kabaré atyja, Nagy Endre és a *Borsszem Jankó* lelke, Molnár Jenő itthon vészelté át a fehérterrort.

A politikai konszolidáció beálltával a magyar-zsidó humor is virágzásnak indult. A Roboz testvérek (Aladár és Imre), Nagy Endre és Salamon Béla kabaré- és színházigazgatók vezetése alatt a könnyű műfaj újra virágzásnak indult. A szakma nagy öregje, Nagy Endre mellett feltűnt mint bemondó Békeffi László, Kellér Dezső, Karinthy Frigyes és Salamon Béla. A már jól ismert kabarészerzők csoportjához csatlakozott Karinthy Frigyes, Rejtő Jenő és a Hacsek és Sajó-jelenetek megalkotója, Vadnai László. A nagydíjazott a harmincas években olyan fiatal színészek szórakoztatták, mint Kabos Gyula, Gózon Gyula, Komlós Vilmos, Peti Sándor, Kis Manyi és Vaszary Piri. Az operett vesztett népszerűségéből, de az újdonságnak számító film és rádió sok zsidó származású rendezőnek, írónak, művésznek és komikusnak adott új lehetőséget.⁸⁷ A Monarchia felbomlásával, a birodalmi piac megszűnésével Budapest és a pesti populáris kultúra kétségkívül vesztett jelentőségéből. De a transznacionális szálak és hálózatok nem tűntek el nyomtalanul: tehetségük mellett a kapcsolati tőkéjüknek is köszönhető több magyar-zsidó színész (Lugosi Béla), filmrendező (Kertész Mihály) és művész Nyugaton a sikereit.⁸⁸ A Berlinben és más német egyetemeken tanuló zsidó származású magyar fiatalok szintén támaszkodhattak honfitársaik és a helyi zsidó közösségek segítségére. Többen közülük, például Teller Ede és Szilárd Leó, később Amerikában futottak be karriert.⁸⁹

A vészorszak idején a zsidó humor (a lengyel és orosz területeken legalábbis) sietett ellátni korábbi funkcióit: a viccek erőt adtak, valamint segítettek úrrá lenni a félelmen, legyőzni a szorongást és felülemelkedni a gyilkosok iránt érzett kisebbségi komplexuson. A szerzők a humor segítségével próbálták ébren tartani a reményt, elűzni a magányt és erősíteni az összetartozás érzését – a közösségi szálakat.⁹⁰ A holokausztkori magyar-zsidó humor még nem találta meg a króni-

⁸⁷ Bános, 2008. 107–134.

⁸⁸ A legenda szerint Hollivoodban tábla hirdette, hogy „nem elég magyarnak lenni, tehetségesnek is kell lenned”.

⁸⁹ Miller, Michael L.: *Numerus clausus* exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Karady, Victor – Nagy, Peter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2012. 206–218

⁹⁰ Lipman, Steve: *Laughter in Hell: The Use of Humor during the Holocaust*. Northvale, NJ.: Jason Aronson, 1993. Atlani, Aviva: *The Ha–Ha Holocaust: Exploring Levity Amidst the Ruins*

kását. Az viszont már elmondható, hogy a magyar-zsidó humor kivéreztetése már a német megszállás előtt megkezdődött. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején kiadott zsidótörvények és rendeletek a színházigazgatók, szerzők és színészek százait (többek között Roboz Imrét, Kabos Gyulát, Boross Gézőt, Herczeg Jenőt, Komlós Vilmost, Keleti Lászlót, Radó Sándort, Salamon Bélát, Vidor Ferikét és Szenes Ernőt) fosztották meg a megélhetéstől. Azon kevesek, akiknek sikerült megtartani az állásukat, mint például Békeffy László, pálcát törtek a sajtószabadság mellett és – elbocsátásukig – nyíltan tovább kritizálták a rendszert. Több zsidó származású színész, köztük Harmath Imre, Gárdonyi Lajos, Radó Sándor munkaszolgálatosként vesztették el az életüket.⁹¹

A háború után a borzalmas veszteségek ellenére a zsidó humor hamarosan újjáéledt, és a hatvanas évektől kezdve a színházakban, rádiókabarékban és filmekben megint fontos szerepet kezdett játszani.⁹² Azt, hogy a haláltáborokból visszatértek nem veszítették el a humorérzéküket, a Palesztinába, majd Izraelbe kivándorolt magyar zsidók munkássága is bizonyítja. Az izraeli humor, beleértve intézményi keretét (színházakat, kabarékat, vicclapokat és könyveket) ugyanis sokat köszönhet a magyar kivándorlóknak.⁹³ A zsidó humor újra nyelvet váltott: a jiddis, a német és a magyar nyelv után héberül vagy angolul szólalt meg, megszüntetve-megőrizve ezzel a nemzetépítésben játszott szerepét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágai Adolf. *Abrincs! 150 jordány viccz*. Budapest: Atheneum, 1879.

Atlani, Aviva: *The Ha-Ha Holocaust: Exploring Levity Amidst the Ruins and Beyond in Testimony, Literature and Film Beyond in Testimony, Literature and Film*. Ph. D. Dissertation, University of Western Ontario, 2014.

Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Beller, Steven B.: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Bodó, Béla: The White Terror, Newspapers and the Evolution of Hungarian Anti-Semitism after WWI. *Yad Vashem Studies*, 2006/34. 45–85.

and Beyond in Testimony, Literature and Film. PhD diss., University of Western Ontario, 2014. 21. A humor szerepe a magyar zsidók túlélésében további kutatást igényel.

⁹¹ Bános, 2008. 130–133.

⁹² Uo. 135–211.

⁹³ Szalai, Anna: *Entertaining between Worlds: Béla Pásztor and his Era*. Tel Aviv: Pastor Publishing LTD., 2018.

- Bodó Béla: *Fekete humor és a fehér terror. Erőszak, antiszemitizmus és politikai humor az első világháború utáni Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2025.
- Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: Magyar élcikkek és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest: Corvina Kiadó, 1983.
- Buzinkay, Géza: Budapest Jokes and Comic Weeklies as Mirrors of Cultural Assimilation. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (eds.): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. New York: Russell Sage Foundation, 1994. 224–247.
- Cohen, Gary: *The Politics of Ethnic Survival: The Germans in Prague*. Purdue University Press, 2000.
- Csicseri Bors [Ágai Adolf]: *Ha' szólják!... Dombszögi és bugaci Mokány Berci viselt dolgai mind a kilenc világrészben és a hozzájuk kapcsolt vármegyékben*. I–II. Gyoma: Kner Izidor Nyomdája, 1910.
- Csillag Máté: *Zsidó anekdoták kincsháza*. Budapest: Orpheusz Könyvek, 1991.
- Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. *A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalomában*. Budapest: Napvilág, 2019.
- Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történet. Hanák Péter pályaképe*. Budapest: Napvilág, 2023.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina, 2010.
- Gay, Peter: *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. New York: Oxford University Press, 1979.
- Gluck, Mary: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest: Osiris, 2001.
- Hanák Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed*, 1997/16–17. 9–30.
- Hanebrink, Paul A.: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*. Harvard: Belknap Press, 2018.
- Hernádi Miklós: *A zsidó vicc világképe*. Budapest: Gondolat, 2015.
- Janik, Allan – Toulmin, Stephen: *Wittgensteins Wien*. München–Zürich: Serie Piper, 1978.
- Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*, Cambridge, MI: Harvard University Press, 1996.
- Katz, Jacob: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Don, Yehuda – Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ.: Translation Publishers, 1990. 13–31.
- Katzburg, Nathaniel: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Vago, Bela (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, CO.: Westview Press, 1981. 49–55.

- Kertész István: *Gitli néni téstája – avagy elmélkedés zsidó viccekről*. New York: Ganon Books, 1993.
- Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX században*. Budapest: Múlt és Jövő, 1997.
- Komlós Aladár: Ágai Adolf zsidósága. Egy magyar zsidó a múlt században. In: Ágai Adolf: *Az örök zsidó. Régi naplók, életképek (1862–1906)*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2010. 221–228.
- Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014.
- Körner, András: Moritz Gottlieb Saphir. A Modern Zsidó Humor Úttörője. *Szombat*, 2024. augusztus 17. <https://www.szombat.org/tortenelem/moritz-gottlieb-saphir-a-modern-zsido-humor> (Utolsó letöltés: 2026.junius 21.)
- Köves József: *A zsidó humor aranykönyve*. Budapest: K.u.K Kiadó, 2003.
- Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest: Múlt és Jövő, 2012.
- Kőbányai János: *Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest: Osiris, 2014.
- Lipman, Steve: *Laughter in Hell: The Use of Humor during the Holocaust*. Northvale, NJ.: Jason Aronson, 1993.
- McCagg Jr O., William: The Jewish Position in Central Europe: A Structural Study of Jewry at Vienna, Budapest and Prague. In: Don, Yehuda and Karady, Victor (eds.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990. 47–81.
- Miller, Michael L. *Numerus clausus* exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Karady, Victor and Nagy, Peter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2012.206-218
- Mindess, Harvey: *Laughter & Liberation*. New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2011.
- Mohácsi Jenő: *Hegedű és koldusbot. Rózsavölgyi Márk életének regénye*. Budapest: Múlt és Jövő, 2024.
- Nagy Endre: *Egy város regénye. A kabaré regénye*. Budapest: Magvető Kiadó, 1958.
- Nemes, Robert: *Once and Future Budapest*. DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2005.
- Patai, Raphael: Introduction: Jewish Humor – A Survey and Program, In: Ziv, Avner – Zaidman, Anat (eds.): *Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor*. Westport, Connecticut – London: Greenwood Press, 1993. XIII–XIX.
- Romsics Ignác: *Magyarország a huszadik században*. Budapest: Osiris, 2010.

- Schwara, Desanka: *Humor und Toleranz. Ostjüdische Anekdoten als historische Quelle*. Köln: Böhlau Verlag, 1996.
- Silber, Michael K.: The entrance of Jews into Hungarian society in in Vormärz: the case of the “Casinos”. In: Frankel, Jonathan – Zipperstein, Steven J. (eds.): *Assimilation and Community: The Jews in nineteenth-century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 282–323.
- Szalai, Anna: *Entertaining between Worlds: Béla Pásztor and his Era*. Tel Aviv: Pastor Publishing LTD, 2018.
- Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2014.
- Telushkin, Joseph: *Jewish Humor: What the Best Jewish Jokes Say About the Jews*. New York: William Morrow and Company, 1992.
- Ther, Philipp: *Der Klang der Monarchie: Eine musikalische Geschichte des Habsburgerreiches*. Berlin: Surkamp, 2025.
- Vörös Boldizsár: „A rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz.” Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919-es viccekben. *Szombat*, 2009/3. 16–19.
- Vörös Kati: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003/1. 19–43.
- Ziv, Avner: Psycho-social Aspects of Jewish Humor in Israel and in the Diaspora. In: Id. (ed.): *Jewish Humor: Classics in Communication and Mass Culture*. New Jersey: Transaction Publishers, 1997. 47–71.
- Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers – Das goldene Zeitalter der Sicherheit*. München: Anaconda, 2024.

FROJIMOVICS KINGA* – HORVÁTH RITA**

Kolumbusz Kristóf és Amerika felfedezése egy holokausz-túlélő olvasatában

*Simon Wiesenthal gondolatai a 15. századi spanyol zsidók identitásáról és útkereséséről****

Christopher Columbus and the Discovery of America as Interpreted by a Holocaust Survivor: Simon Wiesenthal's Thoughts on the Identity and Search for a Path of 15th-Century Spanish Jews

ABSTRACT: This study analyses Simon Wiesenthal's work *Segel der Hoffnung: Die geheime Mission des Christoph Columbus* (Bonn, 1972) in the context of Holocaust literature and the construction of post-Holocaust Jewish identity. The authors seek to answer the question of how Wiesenthal connects Christopher Columbus's voyage of discovery with the 15th-century persecutions of Jews in Spain, and how he interprets these events as historical precursors of the Holocaust. The study demonstrates that Wiesenthal's work is not primarily a historical reconstruction, but rather a philosophical reflection on history rooted in the trauma of the Holocaust, which attributes a decisive role to the experience and memory of persecution in the formation of Jewish identity.

KEYWORDS: Simon Wiesenthal; Post-Holocaust Jewish identity; Holocaust literature; Christopher Columbus; Spain in the 15th-century

Békésebb, többé-kevésbé nyugalmas történelmi korszakokban bonyolultan fonnódnak össze az egyének és egész közösségek zsidó identitásának kialakításában meghatározó szerepet játszó külső és belső tényezők. Határhelyzetekben s utánuk,

* Frojimovics Kinga történész, levéltáros, Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien: kinga.frojimovics@vwi.ac.at; ORCID: 0000-0002-4459-9815

** Horváth Rita irodalmár és történész, független kutató, e-mail: ritakatahorvath@gmail.com; ORCID: 0009-0007-9490-9264

*** A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig című „OTKA” projekt keretében készült.

különösen a holokausztraumájának következményeként azonban a zsidó identitást kialakító külső és belső hatások alapellentéte szűnik meg, s a veszély, az üldöztetés külső meghatározottsága válik lényegessé, mintegy belső kényszerré is. Sokak számára az üldöztetés és következményei válnak tehát a legfőbb identitásteremtő erővé, több nemzedék számára megszüntetve a korábbi dichotómiát, illetve más kettősséggel váltva fel azt.

Ezt a jelenséget holokauszttúlélők, valamint másod- és harmadgenerációs túlélők által létrehozott irodalmi alkotások elemzésével lehet behatóan vizsgálni. Eltelt már annyi idő, hogy megállapíthassuk, Simon Wiesenthal műveinek egy része, például a megbocsátás lehetőségességgel vagy lehetetlenségével teológiai és személyes szempontok alapján foglalkozó *Die Sonnenblume* című memoárregénye és a tanúságtétel árára és hatáiraira fókuszáló *Max und Helen*, illetve más önéletrajzi elemekre és túlélők tanúvallomásaira épülő írásai is egyértelműen a holokausztirodalom fősodrába tartozó művek.

A Segel der Hoffnung: Die geheime Mission des Christoph Columbus című, magyarra sajnos még le nem fordított könyve is elsősorban irodalmi műnek tekinthető. Bár Wiesenthal nem annak szánta, kutatási módszertanát tekintve és a Kolumbusz, mint főhős személyiségére irányuló figyelem miatt, egy önmaga keletkezését is regisztráló történelmi regényként határozhatjuk meg. Wiesenthal kutatási eszköztára, amely kiterjedt levéltári kutatásokra és történeti monográfiák feldolgozására is, lényegileg megegyezik azzal, amiről Spiró György és Vámos Miklós számolnak be interjúikban történelmi regényeikkel, például a *Padmaly*-jal vagy az *Apák* könyvével kapcsolatban.¹

A zsidó múlt fontos történeti szakaszairól szóló, de a holokausztraumájának megértésére fókuszáló történeti regény műfaja a holokausztirodalom egyik meghatározó műfajává vált mind a világirodalomban, mind pedig a magyar zsidó irodalomban. Ezek a regények különböző hangsúlyokkal ugyan, de mind az áldozatok és az elkövetők viselkedésének okait és mintázatait akarják feltárni a zsidóüldözések idején, mindenekelőtt a közelmúlt alapvető történelmi traumájának megértése érdekében.

A holokausztirodalom körébe tartozó, a műfaj szempontjából kissé rendhagyó történeti regények közé tartozik tehát Wiesenthal Kolumbuszról szóló regénye is, amelyben szokatlanul nagy hangsúlyt fektet a zsidóüldözés eszközeinek megértésére. A többi holokauszttal foglalkozó történeti regényben általában nagyobb hangsúlyt kapnak az üldözöttek reakciói, s azoknak ismétlődő mintázatai.

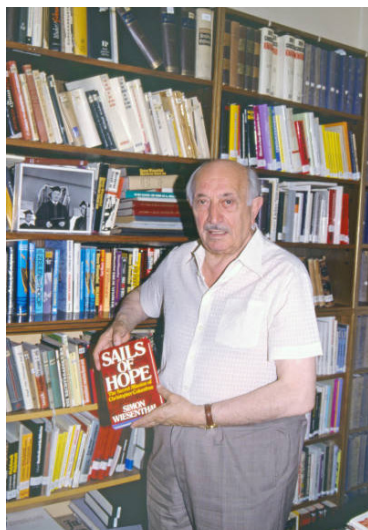
¹ Ld. pl. Partizán: A reformkorban is olyan volt a politika, mint ma? Spiró Györgyöt kérdezzük új regényéről. 2025. szeptember 3. <https://www.youtube.com/watch?v=aGNIHHPVA> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.), és FUGA745_online: Spiró György: Padmaly – kötetbemutató beszélgetés. 2025. június 11. <https://www.youtube.com/watch?v=OFA8xbGMMsg> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.), valamint Vámos Miklós: Én csak sima zsidó vagyok. 2025. november 16. <https://www.youtube.com/watch?v=PNG2bNzJxos> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.).

E regények legnagyobb csoportját az ebbe a műfajba illeszkedő önéletrajzi elemekkel kevert családregegyek vagy nemzedékregegyek alkotják.² Azért érdemes a családregegyek kontextusában elemezni Wiesenthal Kolumbuszsal foglalkozó regényét, mert számos holokauszt-családregegy is központi helyen tárgyalja a spanyol inkvizíció zsidóüldözését, ami mutatja, hogy Wiesenthal is a holokauszt-irodalom főtémáit vetette fel. Jellemző példák erre Nádas Pétertől az *Egy családregegy vége*, Vámos Miklóstól az *Apák könyve* és André Schwarz-Barttól az *Igazak ivadéka*.

A *Segel der Hoffnung* fontos önéletrajzi meghatározottsága az, hogy egyes szám első személyű narrátora a könyv anyagát kutató, saját holokauszt- és holokauszt utáni emlékeiről is beszámoló Wiesenthallal azonosítható, ami szintén a holokausztregények egyik fő jellemzője.

Wiesenthal (1908–2005) az Osztrák-Magyar Monarchiában, Buczaczbán született. 1936-ban építészeti irodát nyitott Lvovban (Lemberg, ma Lviv), melyet 1939-ben – miután a város a Szovjetunióhoz került – a hatóságok államosítottak. Wiesenthalt 1941 júliusában tartóztatták le a németek. A következő évek során több börtönt és koncentrációs tábor megjárta, míg végül 1945 májusában az amerikai hadsereg szabadította fel Mauthausenben. Felesége, Cyla Müller is túlélte a háborút, 1945-ben találkoztak újra egy linzi hontalan táborban. Mindkettőjük nagy családja, Wiesenthal anyját is beleértve, több mint 80 ember, nem élte túl a holokausztot.³

Wiesenthal Linzben eleinte az amerikai katonai hatóságoknak dolgozott, háborús bűnösökkel gyanúsítottakat hallgatott ki. 1947 elején alapította meg a Jüdische Historische Dokumentation (JHD) elnevezésű szervezetet, melynek elsődleges feladata alapszabálya szerint „a zsidóság ausztriai történetére vonatkozó dokumentumok, különösen a náci megszállás idejéből, valamint a többi megszállt országban

1. kép. Simon Wiesenthal irodájában a *Sails of Hope: The Secret Mission of Christopher Columbus* című könyvével a kezében, 1980 körül (VWI-SWA,V, X.a.F.1-3.)

² A műfajok jelentőségének elemzését lásd Horváth Rita: Családregegyek és „anti-családregegyek” a magyar holokauszt-irodalomban. In: Judit Molnár (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 687–700.

³ A Simon Wiesenthal életére és az általa alapított szervezetek működésére vonatkozóan ld.: *Wiesenthal in Linz: A Virtual Exhibition*. <https://wiesenthal-in-linz.vwi.ac.at/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)

a zsidóság megsemmisítéséről szóló tanúvallomások” gyűjtése volt. A JHD tehát egy tipikus háború utáni zsidó túlélő szervezet volt, melyhez hasonló több is működött Ausztria, Németország és Olaszország nemzetközi zónáinak hontalan táborokban.

A JHD 1954-ig működött. A hontalan táborok fokozatos bezárása, a túlélő zsidók túlnyomó többségének kivándorlása részben feleslegessé tette, részben ellehetetlenítette a szervezet munkáját. A hontalan táborokat elhagyó zsidók közül sokan újra családot alapítottak, és Európán kívül új életet kezdve egy darabig nem a holokausztra, vagy a még mindig bújkáló, menekülő háborús bűnösökre koncentráltak. A túlélő zsidók tömeges kivándorlása, valamint a kezdődő hidegháború ugyanakkor a helyi osztrák hatóságok és az egykori szövetségesek náci múltához és a háborús bűnösökhöz való hozzáállását is alapvetően megváltoztatta. Az elkövetők felkutatása, de leginkább bíróság elé állítása egyre több akadályba ütközött. Ausztriában 1948 után évről-évre kevesebb háborús bűnösök elleni per folyt. Wiesenthal az 1950-es évek első felében már egyenesen úgy gondolta, az osztrák bíróságok tudatosan késleltetik a perek megkezdését, arra várva, hogy a hontalan táborokban élő potenciális tanúk kivándoroljanak.

A JHD bezárása után Wiesenthal családjával (lánya 1946-ban született) együtt Linzben maradt, ahol különböző zsidó szervezeteknek dolgozott. Egyrészt a linzi zsidó hitközség alelnöke lett, másrészt az ötvenes években Kelet-Európából érkező menekültek, köztük a zsidó menekültek számára újra megnyíló Linz környéki menekülttáborokban dolgozott az AJDC-nek (Joint) és az ORT-nak.

Wiesenthal 1961-ben költözött Bécsbe, ahol kihasználva azt a hírnevet, melyet Adolf Eichmann elfogásában játszott szerepe miatt szerzett világszerte, újra a háborús bűnösök felkutatására és bíróság elé állításukra koncentrált. Ekkor nyitotta meg bécsi dokumentációs központját (*Dokumentationszentrum des Bundes Jüdischer Verfolgter des Naziregimes*), melyet haláláig vezetett. 2005-ben bekövetkezett halálakor a szervezet irattára több mint 5000 háborús bűnös, náci és kollaboráns aktáját őrizte. A gyűjtemény ma a Vienna Wiesenthal Institute levéltárában kutatható.

Eichmann elfogását követően, az 1960-as évektől kezdve Wiesenthal világszerte egyre ismertebb lett, legfőképpen mint „náci vadász”. Ismertségéhez a náci bűnök dokumentálásával kapcsolatos könyvei is nagyban hozzájárultak: a *KZ Mauthausen. Bild und Wort* (Linz/Bécs, 1946), *Ich jagte Eichmann: Tatsachenbericht* (Gütersloh, 1961), *Verjährung? 200 Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens sagen Nein. Eine Dokumentation* (Frankfurt/Main, 1965), illetve talán leginkább *Doch die Mörder leben* (München/Zürich 1967; angolul *The Murderers Among Us*, 1967). Utóbbi kötet megjelenését követően évekig tartott előadókörutakat az Egyesült Államokban és Nyugat-Németországban.

1969-ben aztán egy teljesen más jellegű, bár szintén a holokauszttal és a náci bűnökkel foglalkozó kötettel jelentkezett. Ekkor jelent meg (a magyarra azóta sem lefordított) *Die Sonnenblume* című könyve franciául, dánul, norvégul és hollandul,

majd 1970-ben angolul, németül, olaszul és svédül is. A mai napig összesen 16 nyelven adták ki. E műben a narrátor visszavisz minket az 1940-es évek elejére, amikor Wiesenthal Lvovban, a janowskai koncentrációs táborban volt fogoly. Egy alkalommal a táboron kívüli munkavégzés során egy német katonai kórházban egy ápolónő lépett oda hozzá, és egy haldokló beteg ágyához vezette. A férfi elmondta, hogy ő egy fiatal német SS-katona, aki a Szovjetunióban zsidók legyilkolásában vett részt, később a fronton súlyosan megsebesült, és halálos ágyán egy zsidó koncentrációs tábori fogoly, Simon Wiesenthal bocsánatát kéri. Wiesenthal meghallgatja, majd távozik a kórteremből, anélkül, hogy egyetlen szót is szólna a haldoklóhoz. A kötetben e történet leírását követően írók, politikusok, keresztény teológusok és zsidó rabbik, egykori politikai ellenállók és mások hozzászólását olvashatjuk. A felkért hozzászólóknak arra a kérdésre kellett válaszolniuk: mit tettek volna, ha azon az 1943-as napon Wiesenthal helyében lettek volna.⁴

A *Die Sonnenblume* nyitotta meg tehát azoknak a műveknek a sorát, amelyeket Wiesenthal a holokausz által felvetett alapvető filozófiai kérdéseknek szentelt. Ezek között azután különleges helyet foglalt el az 1972-ben megjelent *Segel der Hoffnung*, amely elsősorban a zsidó és a többségi társadalmak kapcsolatával foglalkozott történelemfilozófiai szempontból. Ez Wiesenthal első olyan könyve, amely első pillantásra nem közvetlenül a holokauszttal foglalkozott.⁵ A mű német nyelven írt kézírata az *Operation Neue Welt: Judenverfolgung und Columbus-Reise* [Újvilág akció: zsidóüldözés és Kolumbusz útja] címet viselte.⁶ Már a cím is jelzi, hogy Wiesenthal eredeti elgondolása szerint ez a könyv alapvetően a zsidók inkvizíció általi spanyolországi üldözésével és az arra adott válaszkísérlettel foglalkozott. Ezzel azonban megnyitotta a holokausz történeti mechanizmusainak megértése felé vezető utat.

A kézirat előszavában, amely aztán valamiért egyetlen kiadásba sem került be, Wiesenthal egyértelműen összekötötte a mű születését mind a holokausz alatti, mind pedig a holokausz utáni emlékeivel. A mű keletkezéséről a következőket írta: 1944 őszén egy SS-barakk takarítására rendelték ki több koncentrációs táborbeli fogolytársával együtt. A barakk asztalán egy újság hevert, és mivel hónapok óta nem látott nyomtatott betűt, önkéntelenül is olvasni kezdte. Az újság a *Der Stürmer* egyik példánya volt, mely egy rituális gyilkosság ábrázolását tartalmazta: szakállas

⁴ A könyvről és fennmaradt levéltári forrásairól ld.: *The Sunflower. History and Reception of a Literary Holocaust Testimony*. <https://the-sunflower.ehri-project.eu/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.).

⁵ Wiesenthal, Simon: *Segel der Hoffnung: Die geheime Mission des Christoph Columbus*. Bonn: Walter, 1972. Francia és angol kiadása 1973-ban jelent meg: *La voile de l'espoir: La mission secrète de Christophe Colomb*. Paris: Éditions Stock, 1973; *Sails of Hope: The Secret Mission of Christopher Columbus*. New York: Macmillan, 1973.

⁶ A kéziratot a Vienna Wiesenthal Institute levéltára őrzi: Wiesenthal, Simon: *Operation Neue Welt: Judenverfolgung und Columbus-Reise*. VWI.SWA.II.1.A-II.8.9 (a továbbiakban: Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat).

zsidók ölnek meg késsel egy gyereket, vérét egy tálba gyűjtik össze. A lap megadta annak a templomnak a nevét, ahol a kép található. „Az őrség számára a »Der Stürmer« teljesen aktuális volt. Ez az ábra pedig különösen fontossá tette. Hiszen éppen arról volt szó, hogy »megfizessék a zsidóknak ezeket a szörnyűségeket«”⁷ – írta Wiesenthal.

Majd azzal folytatta, hogy a háború után, amikor egyre több adatra derült fény a holokausztal kapcsolatban, sokat gondolkodott azon, hogy alapvetően keresztény nevelést kapott emberek hogyan működtethették láthatóan mindenfajta lelki ismeretfurdalás nélkül a tömeggyilkos gépezetet, beleértve a gázkamrákat. 1948-ban aztán Wiesenthal meglátogatta a tiroli Judenstein in Rinn templomát, ahol egy állítólagos vérvád során meggyilkolt kisfiú tiszteletére körmenetet tartottak gyerekeknek. A legenda szerint 1462-ben zsidó kereskedők megöltek egy hároméves keresztény kisfiút, akit Andreasnak vagy Anderlenek hívtak, hogy vérét rituális célokra használják fel.⁸ A körmenet során a gyerekek felkeresték a templomban azt a követ, mely az egyház szerint a rituális gyilkosság színhelye volt (Judenstein e körül kapta a nevét), sőt, a gyilkos kést is kiállították a templomban.

Wiesenthal képtelen volt végig ott maradni a körmeneten, s kiment a templomból. A látogatás után levelet írt Paulus Rusch innsbrucki püspöknek a rituális gyilkosság legendájával és továbbélésével kapcsolatban, aki többek között ezt válaszolta: „Ami persze a történelmi hitelességet illeti, az nem mentes minden kétségtől; másrészt viszont a zsidó írások is túlságosan messzire mennek, amikor azt állítják, hogy a zsidók soha nem tettek ilyen dolgokat...”⁹

„Auschwitz után egy rituális gyilkosság ábrázolásnak még van helye egy templomban?” – kérdezte könyve előszavában Wiesenthal, majd azzal folytatta, hogy minél tovább kutatta a zsidógyűlölet gyökereit, annál világosabb lett számára a kereszténység szerepe benne.¹⁰ Így jutott el a középkori Spanyolország és az inkvizíció tanulmányozásához. Úgy látta, hogy a nagyhatalommá váló Spanyolország ugyanúgy egy zsidók nélküli világot képzelt el, ahogy évszázadokkal később a náciok is. A bevezető elbeszélése szerint Wiesenthal gondolatmenete ezen pontján jutott arra a következtetésre, hogy Kolumbusz felfedezőútjának alapvető szerepe

⁷ “Für das Bewachungspersonal war »Der Stürmer« immer aktuell. Durch diese Zeichnung wurde er es ganz besonders. Ging es doch gerade darum, »den Juden diese Greuel heimzuzahlen«”. Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat, 4.

⁸ A helyi templomban látható vérvád freskó képét ld.: *The history of Jewish life in the Tyrol and Vorarlberg region*. <https://ikg-innsbruck.at/en/history/jewish-life-in-tyrol-and-vbg/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)

⁹ “Was freilich die Historizität betrifft, so sit diese nicht über jeden Zweifel erhaben; aber andererseits geht auch das jüdische Schreiben viel zu weit, wenn es meint, feststellen zu können, daß Juden solche Dinge überhaupt nie getan hätten...”. Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat, 6.

¹⁰ “Gab es nach Auschwitz in einer Kirche für ein Ritualmordbild noch Platz?”. Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat, 6.

volt a zsidók spanyolországi történetében. Úgy látta ugyanis, hogy ha az inkvizíció zsidóüldözése nem lett volna annyira szélsőséges, ha a spanyol udvarban magas hivatalokba jutó, kényszerből kikeresztelkedett zsidók nem finanszírozták volna az utat abban a reményben, hogy Kolumbusz Indiában megtalálja az elveszett törzseket, a szabadon élő és egyes források szerint önálló államot alkotó zsidókat.¹¹

A (publikálatlan) előszó záróbekezdésében aztán Wiesenthal teljesen egyértelműen megfogalmazta, hogy könyve témája a spanyol zsidóüldözés, mely szerinte a holokauszt előképe: „Megpróbáltam a spanyolországi helyzetet a náci korszak szemszögéből szemlélni és leírni. Az olvasó szeme láttára szeretném felidézni azt az időszakot, amikor az egyház olyan lépéseket tett, amelyek Hitler követői számára példaként, és nem figyelmeztetésként szolgáltak.”¹²

A *Segel der Hoffnung* fő mondanivalója az, hogy Kolumbusz, aki Wiesenthal szerint elképzelhetően maga is rendelkezett converso, azaz kitért zsidó felmenőkkel, több zsidó és marranó¹³ udvari ember támogatásával az új földrajzi felfedezéssel a fenyegetett zsidóságot szándékozott biztonságos otthonhoz juttatni. Wiesenthal tehát összefüggést látott a zsidóság kiűzetésének szándéka és Kolumbusz expedíciójának megszervezése között.¹⁴ Továbbá nagyon szoros párhuzamokat látott a (zsidó vallású és kitért) zsidók spanyolországi üldöztetése és a Harmadik Birodalom zsidóüldözése között. Ezt már a Wiesenthal által a műnek adott eredeti cím is mutatja: *Újvilág akció: zsidóüldözés és Kolumbusz útja*, amit a kiadó kérésére változtattak csak meg. Wiesenthal tehát a náci zsidóüldözésre rutinszerűen használt szót (Judenverfolgung) alkalmazza a 15. századi eseményekre. A két zsidóüldözés között lényegi egyezéseket látott, több jelenséget is felismert, s a regényben párhuzamba állított. Ilyenek például a zsidóüldözés okai és ürügyei, az egyház zsidóellenességének kulcsszerepe, a vagyonok „árjásítása,” a kitérések valódiságának kétségbevonása, a zsidók tömeges menekülésének nehézsége, a besúgók hálózata és a szabadság feltételezett földjének hite. Wiesenthal hangsúlyozta azt is, hogy a tiszta faj koncepciója is Spanyolországban jelent meg a 15.

¹¹ Az Indiában élő elveszett törzs teóriához ld. még: Simon Wiesenthal előadása egy 1973. február elsején tartott könyvbemutatón (n.p.), VWI.SWA.II.1.A-III.3.13.

¹² „Die gesamte Situation in Spanien habe ich aus der Perspektive der Nazizeit zu sehen und zu schildern versucht. Vor den Augen des Lesers soll jene Zeit erstehen, in der die Kirche Handlungen setzte, die den Jüngern Hitlers so sehr Vorbild waren und so wenig Mahnung.” Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat, 10-11.

¹³ A marranók olyan kényszer hatására a katolikus hitre áttért zsidók voltak a középkori Spanyolországban és Portugáliában, akik titokban továbbra is gyakorolták a zsidó vallást.

¹⁴ A zsidók spanyolországi kiűzéséről, annak okairól és következményeiről ld.: Hacker, Joszi: A zsidók kiűzése Spanyolországból. *Múlt és Jövő*, 1992/3. 17–20.; valamint Roth, Norman: *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. Madison: University of Wisconsin Press, 2002.

század utolsó évtizedeiben, ami már akkor együtt járt a tiszta vér („limpieza de sangre”) leszármazási vonalakon keresztüli dokumentumokkal való bizonyításának kényszerével.¹⁵

A mű lényege azonban abban rejlik, hogy Wiesenthal párhuzamot látott a csapdába esett zsidóság számára adott megoldási ajánlatok között is. A csapda földrajzi természetét a regényben a következő viccel érzékeltette:

„Miközben a tizenharmadik századi térképészekről gyűjtöttem adatokat, eszembe jutott egy 1938-as zsidó vicc. Az Anschluss után egy zsidó bemegy egy bécsi utazási irodába, és a kivándorlási lehetőségekről érdeklődik. A hivatalnok előtt egy földgömb van, és újjával országról országra mutatva mondja: 'Palesztinába nem lehet. Az amerikai kvóta már betelt. Angliába vízum, az nagyon nehéz. Kína, Paraguay, Uruguay és Brazília pénzügyi garanciákat követel. Lengyelország még a lengyel zsidóknak sem engedi meg a visszatérést.' Miután körbeért a földgömbön, megállapítja: „Azt hiszem, ennyi az egész.” A zsidó beletörődően a földgömb felé int, és megkérdezi: 'Ez az egyetlen, amiye van?'”

Ezután Wiesenthal feltette a költői kérdést: „A zsidóság történelme során vajon hányszor kellett a zsidóknak egy térkép fölé hajolva vagy egy földgömb előtt állva ugyanazt a kérdést feltenniük, mint az anekdotában szereplő férfinak?”¹⁶

Wiesenthal tehát azzal, hogy összeköti Kolumbusz útját a zsidók tömegeinek megmentésével, az új glóbuszadással, a cionizmus archetípus voltát mutatja fel. A csapdát pedig olyan módon fogalmazta meg, hogy hallani lehet mögötte a meg tapasztalt kétségbeesést:

A zsidók és a marranók sorsa az inkvizíció kezdetével megpecsételődött. Csak idő kérdése volt a teljes katasztrófa [...] Sokan nem voltak hajlandók elismerni ezt, és hamis biztonságérzetbe ringatták magukat hasonló üldöztetésekre emlékezve a múltból, amelyek végül elmúltak. [...] Az óvatosabbak azonban, nehéz szívvel bár, de elkezdték

¹⁵ Wiesenthal, *Operation Neue Welt*, kézirat, 34.

¹⁶ A cikk megírásához a könyv 1973-as, amerikai kiadását használtuk: Wiesenthal, Simon: *Sails of Hope: The Secret Mission of Christopher Columbus*. New York: Macmillan, 1973. „As I began to look for some material about the thirteenth-century cartographers, I recalled a Jewish joke dating from 1938. After Hitler's invasion of Austria a Jew goes to a travel bureau in Vienna and inquires about the possibilities for emigration. The clerk has a globe in front of her and runs her finger from country to country, saying: 'Emigration to Palestine is blocked. American quota is already filled. Visa for England, very tough. China, Paraguay, Uruguay, and Brazil want financial guarantees. Poland will not permit even Polish Jews to reenter.' When she has completed the circuit of the globe with her finger, she concludes, 'I guess that's all.'” Resignedly, the Jew gestures toward the globe and asks, 'Is this the only one you've got?'” How often in Jewish history must Jews have stood over a map or before a globe and asked the same question as the man in the anecdote?” (Wiesenthal, *Sails of Hope*, 54.)

megtenni az előkészületeket az indulásra. [...] Ez azonban csak néhány egyén sorsán segíthetett; a zsidók tömegei számára nem volt megoldás. A zsidó vallású és a kitért zsidók ekkor egyaránt megtapasztalták a tipikus zsidó élethelyzetet, az állandó fenyegetés árnyékában való létezést. Így újra feléledtek a régi zsidó álmok és vágyak egy olyan föld után, ahol háborítatlanul élhetnek.¹⁷

A könyv történelemfelfogásában az üldöztetés külső determináltságát finoman színezi belső zsidó hagyományokból fakadó elemek, mint például az, hogy Kolumbusz küldetésének legfontosabb célja, a biztonságos menekülő út létesítése mellett megjelenik belső elemként az elveszett törzs felkutatásának célja is.

Egy 1973-as könyvbemutatón Wieselthall egészen egyértelműen fogalmazott: szerinte a Kolumbusz útját finanszírozó spanyolországi zsidók és marránók számára „a tíz törzs országai akkoriban ugyanazt jelentették volna a zsidók számára, mint amit ma Izrael Állam jelent számukra”.¹⁸

Zárásgondolatok

Wieselthall elsősorban azért írta a *Segel der Hoffnung* című könyvét, mert meg akarta érteni, hogy a holokauszt miért volt lehetséges, és mik a gyökerei. Utóbbi a spanyol inkvizícióban találta meg, s könyvében bemutatja, hogy ez az intézmény milyen módszerekkel szakított ki egy a helyi társadalom szövetébe szervesen beilleszkedett csoportot. Azt fogalmazza meg, hogy a spanyol inkvizíció már

¹⁷ „The fate of the Jews and the Marranos had been sealed since the beginning of the Inquisition. Total disaster was only a question of time [...] Many who were threatened refused to admit the truth; they lulled themselves with a false sense of security and recollected similar persecutions in the past that had eventually simmered down.” (Wieselthall, *Sails of Hope*, 51.) „With heavy hearts, the more prudent began making preparations for departure. [...] But such shifts could do no more than soften the fate of individuals; there was no solution for the masses of the Jews. The unconverted and converted alike were now experiencing that typical Jewish situation: living under constant menace. And now old Jewish dreams and longings for a land where they could live unmolested began to reawaken.” (Wieselthall, *Sails of Hope*, 52.)

¹⁸ “The countries of the 10 tribes would have meant at that time the same for the Jews what the State of Israel means for them today”. Ld: Simon Wieselthall előadása egy 1973. február elsején tartott könyvbemutatón (n.p.), VWI.SWA.II.1.A-III.3.13, p. 12. Az „Izrael tíz elveszett törzse” kifejezés az ókori észak-izraeli királyságot alkotó tíz héber törzsről utal. Az Asszír Birodalom i.e. 722-ben meghódította a királyságot, és lakosait kitelepítette. A szétszórott törzsek fokozatosan beolvadtak a környező népek közé. Ennek ellenére időről-időre újabb és újabb elméletek születtek arról, hol is élhetnek a mai napig az elveszett törzsek kései leszármazottai. Ilyen az India északkeleti részén élő Bné Manasse nevű zsidó közösség, amelynek tagjai magukat a bibliai Manasse törzs – Izrael „elveszett törzsei” egyike – leszármazottaként tartják számon (1951 óta). Napjainkban nagyjából 10 ezren lehetnek. Az ún. elveszett törzsekről ld. Parfitt, Tudor: *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2002.

létrehozta a kirekesztés minden eszközét, s az egyetlen különbséget abban látta Spanyolország és a náci Németország zsidóellenes politikája között, hogy míg az előbbi helyen a zsidók kikeresztelkedhettek, a Harmadik Birodalomban ez a kiút nem létezett.

Bár Wiesenthal abban tévedett, hogy a középkori Spanyolországban és a modern Németországban éltek a zsidók leginkább szimbiozisban a befogadó nemzettel,¹⁹ hiszen máshonnan, például Magyarországról is említhetünk példákat, annak a hangsúlyozása azonban fontos, hogy mind a spanyol zsidóüldözés, mind pedig a holokauszt egy a társadalmi környezetébe sokféleképpen, mélyen beilleszkedett zsidóság jogfosztását és üldözését, továbbá a náci Németország esetében kiirtását szervezte meg.

A mértékadó történeti szakmunkák sem Kolumbusz zsidó származását, sem expedíciójának az üldözött spanyolországi zsidók megmentésére irányuló törekvéseit nem támasztják alá. Wiesenthal művének egy másik alapvető aspektusával kapcsolatban azonban korunk egyik legnevesebb zsidó történésze, Yosef Hayim Yerushalmi nagyon hasonló gondolatokat fogalmazott meg.

Egy 1982-es előadásában Yerushalmi ideológiai hasonlóságokról beszélt a 15. századi spanyol „limpieza de sangre” (a vér tisztasága) koncepció és a 20. századi náci faji alapú antiszemitizmus között. Yerushalmi egyrészt kétségbe vonta azt a régóta fennálló tudományos nézetet, miszerint a premodern vallási előítéletek és a modern fajgyűlölet egymástól teljesen független jelenségek lennének, másrészt, Wiesenthal gondolatmenetéhez hasonlóan úgy látta, a zsidók erőszakos kirekesztése mindig akkor következik be, amikor beilleszkedésük a helyi társadalomba meglehetősen sikeres.²⁰

„A középkorban az egész keresztény Európa számára a zsidókérdés lényegében egyetlen módon jelent meg: az áttérés problémájaként. [A középkori keresztény gondolkodás szerint] a zsidók különálló csoportot alkottak, mert makacsul megtagadták az uralkodó keresztény igazság elfogadását. Ha a zsidók megtérnének, megszűnnének önálló entitásként létezni, és a probléma – definíció szerint – eltűnne. Az összes ország közül Spanyolország jutott el [a középkorban] a legközelebb ahhoz, hogy ezt a páneurópai álmot valóra váltsa. Ironikus módon azonban éppen ekkor kezdte egyre több spanyol sokként érzékelni, hogy a zsidók tömeges áttérése messze nem oldotta meg a problémát, hanem éppen tovább súlyosbította azt. Amíg a zsidók megmaradtak őseik vallásánál, addig korlátozó törvények alkalmazásával jól meghatározott keretek közé lehetett

¹⁹ Az idealizált spanyol zsidó aranykor valójában az iszlám uralom alatt volt, melynek a 19. századtól nagy kultusza volt német területen. Feltehetően ez hatott Wiesenthalra is. Ld. erről: Efron, John M. (ed.): *German Jewry and the Allure of the Sephardic*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016.

²⁰ Yerushalmi, Yosef Hayim: *Assimilation and racial anti-Semitism: The Iberian and the German models*. New York: Leo Baeck Institute, 1982.

őket szorítani. Most viszont, szinte egyik napról a másikra, az egész zsidóellenes jogszabályrendszer már nem volt alkalmazható a hatalmas converszó csoportra. Technikailag és jogilag keresztények lévén azt tehettek, amit akartak, és ez sok spanyol számára elviselhetetlen volt. Kritikus fordulóponthoz érkeztek. A zsidókkal, mint kívülről állókkal szemben érzett hagyományos bizalmatlanság most a conversokkal, mint belső ellenséggel szemben érzett még riasztóbb félelemnek adta át a helyét. [...] Új jogi definíciókra volt szükség, amelyek által kijelölt keretben a conversokat kordában lehetett tartani. E szükséglet kielégítésére jött létre és kristályosodott ki a spanyol «limpieza de sangre», azaz a «vér tisztasága» doktrína.”²¹

Mivel a „tisztá” leszármazást a következő évszázadokban Spanyolországban nemzedékekre visszamenőleg kellett bizonyítani, Yerushalmi a következő konklúzióra jutott: „Már önmagában az a tény, hogy a zsidó származás következményeit, bármilyen távoliak is legyenek a zsidó ősök, oly sokan eltörölhetetlennek, örökkévalónak és *megváltoztathatatatlannak* tartották, elegendő ahhoz, hogy rámutasson a háttérben működő rasszista gondolkodásmódra.”²² Ezután összevetette a középkori spanyol és a modernkori német antiszemitizmust: „Amikor – ahogyan mindkét esetben történt – az asszimiláció elégséges mértékben valósággá vált (a katolikus ortodoxia az Ibériai-félszigeten; az akkulturáció és a zsidó vallási identitás eróziója Németországban), a zsidóság régi vallási meghatározása nyilvánvaló anakronizmussá vált, és egyre inkább háttérbe szorult a faji meghatározás javára.”²³

²¹ “Throughout the Middle Ages the whole of Christian Europe had perceived its Jewish problem essentially in one dimension – as one of conversion. The Jews were a group apart because they stubbornly refused to accept the regnant Christian truth. Should the Jews be converted, they would disappear as a distinct entity, and the problem, by definition, would cease to be. Of all countries, Spain had now come closest to making this pan-European dream a reality. Ironically, only then did a growing number of Spaniards begin to feel, with a sense of shock, that far from having resolved the problem, the mass conversions of Jews had only exacerbated it. So long as the Jews had remained within their ancestral religion they could also be contained within well-defined limits through restrictive laws. Now, overnight as it were, the entire corpus of anti-Jewish legislation was no longer applicable to the huge Converso group. Technically and legally Christians, they could do as they pleased, and for many Spaniards that was intolerable. A critical juncture had been reached. The traditional mistrust of the Jew as outsider now gave a way to an even more alarming fear of the Converso as insider. [...] What was required was a new legal definition within which to curb the Conversos, and it was out of this need that the Spanish doctrine of *limpieza de sangre* – ‘purity of blood’ – emerged and crystalized.” (Yerushalmi, *Assimilation and racial anti-Semitism*, 10–12.)

²² “The very fact that the consequences of Jewish ancestry, however remote, were considered by so many to be indelible, perpetual, and unalterable, is already sufficient to indicate the racist mentality at work.” (Yerushalmi, *Assimilation and racial anti-Semitism*, 15.)

²³ “When, as happened in both cases, assimilation had become a sufficient reality (Catholic orthodoxy in the Iberian Peninsula; acculturation and the erosion of Jewish religious identity in Germany) the old religious definition of Jewry became a palpable anachronism and yielded increasingly to a racial one.” (Yerushalmi, *Assimilation and racial anti-Semitism*, 19.)

A spanyol gyarmati történelem ismert kutatója, María Elena Martínez Yerushalmi gondolatmenetét továbbgondolva azt állítja, hogy a „limpieza de sangre” koncepció nem kizárólag a zsidók tekintetében jelentett egyfajta átmenetet a valósi alapú üldözés és a faji alapú rasszizmus között. Érvelése szerint ami eredetileg, a középkori Spanyolországban a conversok (zsidó áttértek) és a moriscok (muszlim áttértek) valódi megtérésének ellenőrzésére szolgáló adminisztratív lépésként indult, fokozatosan olyan ideológiává fejlődött, amelyben a „tisztá vér” hiányát „szennyeződésnek,” a vérben öröklődő, megváltoztathatatlan hibának tekintették. Ennek pedig máig ható következményei vannak az egykori gyarmati társadalmakra.²⁴

Wiesenthal műve tipikus posztholokauszt mű abban az értelemben, hogy a zsidó identitás legfontosabb kialakítóinak a hatalmas, történelmi-társadalmi méretű üldöztetéseket és az ezekre való emlékezést tartja. Az emlékezést akarja elősegíteni a regénnyel is. Utal azonban arra is, hogy belső elemek szintén alakítják a zsidó identitást, bár általában ezek is kötődnek külső meghatározottságokhoz. A legkarakterisztikusabb belső hagyományokból fakadó identitásformáló faktorként (természetesen ez is a külső meghatározottsághoz kötődik) a csapdából való szabadulást eredményező megoldás módját határozza meg. A spanyol üldöztetés idején ez a megoldás a zsidó hagyományokban szereplő tíz törzs földjére szervezett expedíció, amely főleg zsidó tudósok eredményeire támaszkodott.²⁵ A posztholokauszt időkben pedig a megoldás Wiesenthal véleménye szerint Izrael állam létrehozása és fenntartása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Efron, John M. (ed.): *German Jewry and the Allure of the Sephardic*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016.

FUGA745_online: Spiró György: Padmaly - kötetbemutató beszélgetés. 2025. június 11. <https://www.youtube.com/watch?v=OFA8xbGMMsg> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)

²⁴ Ld. Pl. Martínez, María Elena: *Genealogical Fictions: Limpieza de Sangre, Religion, and Gender in Colonial Mexico*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2008.

²⁵ Kolumbusz expedíciói során több neves zsidó tudós találmányát és felfedezését használta. Például Abraham Zacuto neves spanyol rabbi, csillagász és matematikus *Almanach Perpetuum* című csillagászati táblázatgyűjteményét, amely forradalmasította a csillagászati navigációt. Ld. Miguel, Cirilo Flórez: Zacut: Abraham ben Samuel Zacut. In: Hockey, Thomas et al. (eds.): *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. New York: Springer, 2007. 1255–1256. Emellett használta Jehudá Cresques mallorcai zsidó converso térképész navigációs térképét is. Ld. Kayserling, Meyer: *Christopher Columbus and The Participation of The Jews in The Spanish and Portuguese Discoveries*. New York: Longmans, Green Co., 1894, First Chapter: Naval Contributions of Iberian Jews.

- Hacker, Joszi: A zsidók kiűzése Spanyolországból. *Múlt és Jövő*, 1992/3, 17–20.
- Horváth Rita: Családragények és „anti-családragények” a magyar holokausz-irodalomban. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokausz Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 687–700.
- Kayserling, Meyer: *Christopher Columbus and The Participation of The Jews in The Spanish and Portuguese Discoveries*. New York: Longmans, Green Co., 1894.
- Martínez, María Elena: *Genealogical Fictions: Limpieza de Sangre, Religion, and Gender in Colonial Mexico*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2008.
- Miguel, Cirilo Flórez: Zacut: Abraham ben Samuel Zacut. In: Hockey, Thomas et al. (eds.): *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. New York: Springer, 2007. 1255–1256.
- Parfitt, Tudor: *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2002.
- Partizán: A reformkorban is olyan volt a politika, mint ma? Spiró Györgyöt kérdezzük új regényéről. 2025. szeptember 3. <https://www.youtube.com/watch?v=aIGNIHHPVA> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)
- Roth, Norman: *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. Madison: University of Wisconsin Press, 2002.
- The history of Jewish life in the Tyrol and Vorarlberg region*. <https://ikg-innsbruck.at/en/history/jewish-life-in-tyrol-and-vbg/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)
- The Sunflower: History and Reception of a Literary Holocaust Testimony*. <https://the-sunflower.ehri-project.eu/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)
- Vámos Miklós: Én csak sima zsidó vagyok. 2025. november 16. <https://www.youtube.com/watch?v=PNG2bNzJxos> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)
- Wiesenthal in Linz: A Virtual Exhibition*. <https://wiesenthal-in-linz.vwi.ac.at/> (Utolsó letöltés: 2026. április 2.)
- Wiesenthal, Simon előadása egy 1973. február elsején tartott könyvbemutatón (n.p.). VWI.SWA.II.1.A-III.3.13.
- Wiesenthal, Simon: *La voile de l'espoir: La mission secrète de Christophe Colomb*. Paris: Éditions Stock, 1973.
- Wiesenthal, Simon: *Operation Neue Welt: Judenverfolgung und Columbus-Reise*. VWI.SWA.II.1.A-II.8.9.
- Wiesenthal, Simon: *Sails of Hope: The Secret Mission of Christopher Columbus*. New York: Macmillan, 1973.
- Wiesenthal, Simon: *Segel der Hoffnung: Die geheime Mission des Christoph Columbus*. Bonn: Walter, 1972.
- Yerushalmi, Yosef Hayim: *Assimilation and racial anti-Semitism: The Iberian and the German models*. New York: Leo Baeck Institute, 1982.

ERDÉLYI ROMÁN POLITIKUSOK – MAGYAR VISZONYLATOK

L. BALOGH BÉNI*

Vasile Goldiș és a magyarok – különös tekintettel az aradi iskolaéveire**

Vasile Goldiș and the Hungarians – with Particular Emphasis to his School Years in Arad

ABSTRACT: Vasile Goldiș (1862–1934) was one of the prominent leaders of the Transylvanian Romanian national movement during the era of Dualism, who contributed significantly to the unification of Transylvania with Romania in the autumn of 1918. In my study, I analyze in detail his high school years spent in Arad in a Hungarian environment. I will introduce the main locations of this period of his life and socialization: the city, the grammar school, and his favorite teachers. All of this had a decisive influence on the development of their personality, their subsequent career path, and their attitude towards Hungarians.

KEYWORDS: Vasile Goldiș, Arad, socialisation, attitude to Hungarians, nationality question

Még javában dúlt az I. világháború, amikor 1917. december 20-án Vasile Goldiș, az erdélyi Román Nemzeti Párt egyik vezetője, az aradi ortodox püspökség titkára, újságíró, levelet írt az akkor még ellenzékben lévő Károlyi Mihálynak. Csodálatát fejezte ki iránta, valamint azon meggyőződését, hogy Károlyi „*Magyarországnak második Széchenyi Istvánja*” lesz. Remélte, hogy Károlynak köszönhetően majd

„megszületik Európának második boldog Svájcja, ahol [...] az összes nemzetiségek is közös műveltségben és kölcsönös szabadságban fognak békében és boldogan egymás mellett élni. Abban a pillanatban Magyarországnak tíz milliányi ethnikailag

* A szerző történész, az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: L.Balogh.Beni@tk.hu; ORCID: 0009-0006-2708-7259

** A tanulmány az NKFIH 143767 sz. projekt keretében készült.

nem magyar polgárai Méltóságod zászlájához csatlakoznak és meglesz a független Magyarország”.¹

Jóval később, de már nem sokkal az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának kezdete előtt, 1918. október 4-én is úgy tűnhetett, hogy Goldiș számára még mindig nem jelent reális opciót Erdély Romániához való csatolása. Ezt onnan tudjuk, hogy Zima Tibor és Varjassy Lajos aradi polgári radikális politikusok Jászi Oszkár és Károlyi Mihály megbízásából aznap felkeresték Goldișt. A látogatásról Zima Tibor így számolt be Károlynak címzett levelében: „Meggyőződünk arról, hogy Goldișék becsületesen és őszintén állanak a magyar állam integritásának alapján, és szeparatistikus törekvéseik ebben a tervben egyáltalán nincsenek.”²

Mindez főleg annak fényében igen meglepő,³ hogy néhány nappal később, október 12-én a Román Nemzeti Párt végrehajtó bizottsága nevében ő fogalmazta meg Nagyváradon azt a nyilatkozatot, amelyet 18-án majd Alexandru Vaida-Voevod olvas fel a magyar parlamentben, és amely kimondta a magyarországi románok önrendelkezési jogát, előrevetítve azok elszakadási törekvéseit. Mint látni fogjuk, az ezt követő napok, hetek során is meghatározó szerepet vállalt az Erdély Romániához való csatolásáért vívott harcban, olyannyira, hogy a román történetírás értékelése szerint ő volt „az 1918-as Nagy Egyesülés korifeusa és ideológusa”.⁴

*

Ki volt tehát Vasile Goldiș és pályája során hogyan viszonyult a magyarokhoz, valamint az erdélyi kérdéshez? Tanulmányomban először Goldiș személyének és munkásságának magyar megítélését vizsgálom. Ezt követően igyekszem elhelyezni a dualizmuskori erdélyi román politikusok között, majd nagyon röviden áttekintem életútját, végül részletesen elemzem aradi gimnazista éveit; bemutatom élete

¹ Vasile Goldiș levele Károlyi Mihályhoz. Arad, 1917. december 20. In: Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. 238. sz. irat, 213.

² Zima Tibor levele Károlyi Mihályhoz. Arad, 1918. október 4. In: Litván, 1978. 273. sz. irat, 243.

³ Raffay Ernő véleménye szerint Goldiș „minden bizonnyal csak alakoskodott Károlyi »követek« előtt”. Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok.* Második kiadás. Szeged: JATE Kiadó, 1987. 66. (A kötet új kiadása: Köröstarján–Kápolnásnyék: Kárpátia Stúdió, 2019. 65.) A legvalószínűbb feltételezés valóban az, hogy nem mondott igazat Zimának és Varjassy-nak, hiszen nem életszerű, hogy néhány nap leforgása alatt ilyen radikálisan megváltoztassa a véleményét.

⁴ Ardelean, Aurel: Vasile Goldiș, artizan și ideolog al Marii Uniri din 1918. In: Grec, Marius Ioan – Iovan, Marțian – Boia, Stelean Ioan (coord.): *Vasile Goldiș: 150 de de ani de la naștere (1862–1934). Volum omagial.* București: 2012, 13–14. Az elmúlt évtizedek során Goldișról több román nyelvű monográfia és számos tanulmány, esszé született. Ld. pl. Șora, Gheorghe: *Vasile Goldiș – o viață de om așa cum a fost.* Timișoara: Editura Helicon, 1993; Gagea, Eugen: *Vasile Goldiș (1862–1934). Monografie istorică.* Arad: „Vasile Goldiș” University Press, 2008; Boia, Stelean-Ioan: *Vasile Goldiș – European Thinker and Politician.* Vasile Goldiș – Gânditor și om politic european. *Studii de știință și cultură.* Volumul XIII, nr. 3. Septembrie 2017. 121–126.

ezen időszakának és szocializációjának főbb helyszíneit: a várost, a főgimnáziumot, majd írok a kedvenc tanáiról is. Meggyőződésem szerint ugyanis mindez döntő mértékben befolyásolta személyisége fejlődését és későbbi életútját, illetve a magyarokhoz való viszonyulását.

Személyének és munkásságának magyar megítélése

A rendszerváltás óta eltelt évtizedekben Goldiș neve mintha feledésbe merült volna a magyar köztudatban, ellentétben például az olyan erdélyi román politikusokéval, mint Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod vagy Petru Groza. Ez azért is szembe-tűnő, mivel az 1960-as évek végi, majd az 1970-es évek erdélyi magyar közéleti diskurzusában valóságos reneszánszát élte a Goldiș-kultusz. Újra megjelentették az 1911-ben magyar nyelven írt, majd első ízben 1912-ben publikált elméleti fő művét,⁵ és magyar fordításban közreadták válogatott írásait is.⁶

Az erdélyi magyar nyelvű sajtóban több tanulmány és esszé is megjelent róla ezekben az években, ezek közül csupán hármat említünk meg. Az *Utunk*-ban 1968-ban publikált cikkében Mikó Imre azt emelte ki, hogy Goldiș „román hazafisága megtalálta az összhangot más népek jogainak tiszteletben tartásával”, s „az állami kiteljesedést a társadalmi haladás követelményének tekintette”.⁷ Öt évvel később ugyanott Gáll Ernő közölt egy tanulmányt, amelyben megállapította, hogy 1912-es könyvében Goldiș a történelmi materializmus álláspontjára helyezkedett, és a munkásmozgalom megerősödése, illetve a szocializmus eszméi hatást gyakoroltak rá.⁸ A már említett, Goldiș válogatott írásait közlő magyar nyelvű kötethez is Gáll írta a bevezetőt; ebből többek között megtudhatjuk, hogy

„semmi sem állt távolabb a hajthatatlan nemzetiségi politikustól, mint a sovinizmus. A románok nemzeti célkitűzéseieit oly következetesen küzdő Goldiș nem táplált magyarellenes érzelmeket.”⁹ *Gáll azonban továbbment, és kritikusan azt is megállapította, hogy* „a gyulafehérvári határozatok (akárcsak a wilsoni pontok) jó része papíron maradt. A tőkés-földesúri Románia valósága nem a bennük megjelölt irányban

⁵ Goldiș, Vasile: *A nemzetiségi kérdésről*. Bukarest: Politikai Könyvkiadó, 1976. Román nyelven ugyanebben az évben jelent meg először: Goldiș, Vasile: *Despre problema naționalităților*. București: Editura Politică, 1976. A bevezető tanulmányt mindkét kötethez Hajós József írta.

⁶ Uő: *Válogatott írások*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978.

⁷ Mikó Imre: Emlékezés egy demokratára. *Utunk*, 1968. november 29. 4.

⁸ Gáll Ernő: Nemzetiségfogalom: történet és jelentés. (I.) *Utunk*, 1973. január 26. 7.

⁹ Uő: Goldiș nemzetiségpolitikai koncepciója. In: Goldiș, 1978. 8. Gáll bevezetője, más címmel és minimális változtatással megjelent a *Korunk* c. folyóiratban is. Gáll Ernő: A Darwin-körtől a gyulafehérvári nagygyűlésig. *Korunk*, 1978/9. 719.

alakult. A különböző kormányokban szerzett tapasztalatok kiábrándítóan hatottak Goldișra, aki a húszas évek végén fokozatosan visszavonult a politikai életből.”¹⁰

Mivel magyarázható Goldiș történelmi alakjának ez a viszonylagos népszerűsége? – nem feledve, hogy a romániai egypárti diktatúrában nem létezett szabad nyilvánosság, és a közbeszédet is a bukaresti pártközpontból irányították. Leginkább talán azzal, hogy mivel az 1960-as évektől a román történetírás fokozatosan meghaladta a korábbi internacionalista, moszkovita irányzatát, és elkezdődött a nacionalista historiográfiai hagyomány és a marxista referenciarendszer sajátos összegyúrása, a román történelmi kutatás egyik fő területévé a dualizmus kori erdélyi román nemzeti mozgalom vált. Ebben Goldișnak kiemelkedő szerepet szántak, hiszen 1918 őszén ő volt az erdélyi románok küzdelmének egyik meghatározó alakja, továbbá a román nemzeti mozgalom baloldali szárnyához tartozott, ráadásul egyes írásaiban marxizáló terminológiát használt.

Mindez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a romániai magyar közbeszédben is megjelenítsék személyét, hiszen a nemzetiségi kérdésben mérsékelt nézeteket vallott, nem gyűlölte a magyarokat, és a társadalomról vallott felfogása is demokratikus volt. Meg lehetett tenni a magyar–román közös történelmi múlt egyik jelképes alakjának, a két nép közötti közeledés élharcosának. Nem zárható ki, hogy Mikó Imre, Gáll Ernő és mások Goldiș-sal való példálózása egyfajta áthallásos, kódolt politikai üzenet is volt a Nicolae Ceaușescu-féle román vezetés felé. Azzal ugyanis, hogy kihangsúlyozták Goldiș 1918 előtti, a nemzetiségek egyenjogúsításának szükségességéről vallott nézeteit, valamint a december 1-jei egyesülési nyilatkozatba foglalt széleskörű kisebbségi jogok megadására vonatkozó, be nem teljesült ígéreteket, szembesíthették Bukarestet a kisebbségekkel, így a magyarokkal szembeni egyre elnyomóbb politikájának tarthatatlanságával.

Magyarországon az 1980-as évek második felében bukkan fel többször is Goldiș neve két fontos, Erdély történelmét tárgyaló műben. Az 1986-ban megjelent *Erdély története* harmadik kötetében németországi levéltári kutatásai alapján Szász Zoltán új, addig ismeretlen információt is közölt Goldișról. Eszerint 1914 őszén a Monarchia és Németország bukaresti követi Alexandru Vaida-Voevoddal, Aurel Vladdal és Goldiș-sal megbeszélést folytattak arról, hogy Németország milyen engedményeket követeljen a budapesti kormánytól az erdélyi románok számára. Ezek között szerepelt egy külön román miniszteri tisztség, teljes román iskolahálózat és egy külön egyetem létesítése is. A megbeszélés során a követek meggyőződtek arról, hogy mind a három román vezető „teljesen nyilvánvalóan” császárhű.¹¹

¹⁰ Gáll, 1978. 17–18.

¹¹ Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Uő (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 1692.

Raffay Ernő 1987-ben napvilágot látott könyvében (*Erdély 1918–1919-ben*) is sok, Goldişról szóló megállapítást találunk, amelyek gazdagítják a magyarországi olvasó róla alkotott képét. Így például megtudhatjuk, hogy szociális kérdésekben Goldiş demokratikusabb volt az erdélyi román párt többi vezetőjénél, és „*bár marxistává sohasem vált, egyes írásaiban bizonyos marxista kifejezéseket használt*”.¹²

Helye a dualizmuskori erdélyi román politikusok között

Goldiş a dualizmuskori erdélyi román nemzeti mozgalom vezetőinek középgenerációjához tartozott, Mikó Imre besorolása szerint a dualizmus korának fiatal és az egyesülés korának idősebb nemzedékéhez.¹³ Idősebbek voltak nála például az 1892-es „Memorandum”-mozgalom kezdeményezői és vezetői, mint a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Ioan Raţiu (1828–1902) vagy az 1914-ben Romániába menekült görögkatolikus pap, Vasile Lucaciu (1852–1922), és a már jóval korábban, 1893-ban Romániában letelepedett Eugen Brote (1850–1912). Nála fiatalabb volt viszont a pályafutásuk csúcspontját az 1918 után létrejött Nagy-Romániában elért két neves politikus, Iuliu Maniu (1873–1953) és Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950). Szinte egyidős volt ugyanakkor a Ferenc Ferdinánd trónörökös környezetéhez tartozó, a Monarchia föderalizálását szorgalmazó Aurel C. Popovici-csal (1863–1917), a Nagy-ausztriai Egyesült Államok tervének kidolgozójával.

Vázlatos életút

Goldiş a túlnyomórészt románok lakta kis Arad megyei településen, Bélmocsolyán, apai nagyapja, Teodor Goldiş házában született 1862-ben.¹⁴ Távolabbi felmenői az Erdélyi-szigethegységben aranyásók voltak – valószínűleg innen a neve is.¹⁵ Apja, Isaia Goldiş és nagyapja, a már említett Teodor Goldiş görögkeleti pap volt, akárcsak anyai nagyapja, Ioan Cornea, akinek egyik Fogaras vidékén élt őseit Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1628-ban nemesi rangra emelte.¹⁶

Az első négy osztályt négy különböző iskolában végezte el: a legelsőt a csermői (Cermei – itt volt pap az édesapja) román, a másodikat ugyanazon falu római katolikus magyar iskolájában, míg a harmadikat az újanádi (Pănadu Nou, ma

¹² Raffay, 1987. 10. jegyzet, 315.

¹³ Mikó, 1968. 2.

¹⁴ Bélmocsolya román neve Mocirla volt, később Lunca Teuzului lett, 2002-ben pedig Vasile Goldişról nevezték el, ma is ez a neve.

¹⁵ Gagea, 2008. 49–50.; Hajós József: Vasile Goldiş (1862–1934). Studiu introductiv. In: Goldiş, Vasile: *Despre problema naţionalităţilor*, Bucureşti: Editura Politică, 1976. 16.

¹⁶ Gagea, 2008. 49.

Horia) német, a negyediket pedig egy aradi román tanintézetben.¹⁷ Jóval később, 1926-ban, a néppárti Averescu-kormány kultuszminisztereként a Csermőn tartott választási gyűlésen mondott érzelmes hangú román beszédében elevenítette fel gyerekkori emlékeit:

„Csak nagy erővel tudom elnyomni magamban a meghatottság könnyeit, amelyet ez a nagy-nagy öröm vált ki a lelkemből, hogy a szívemnek annyira drága község népe előtt olyan sok év után ma megjelenhettem. Életem örökké kísértő, bájos emlékei, gyermekkorom évei kötöttek mindörökké e kedves faluhoz...”¹⁸

1873 és 1881 között az Aradi Királyi Főgimnázium tanulója volt, ezzel az időszakkal a tanulmány részletesen foglalkozik majd. 1881–1882 és 1884–1886 között a budapesti egyetem bölcsészeti karára járt, közben a bécsi egyetemen is tanult. Történelem és latin szakos tanári diplomája megszerzését követően a budapesti tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának tanárjelöltje lett, de mivel kinevezése esetén feltétlen hűséggel tartozott volna a magyar államnak, 1886 őszén inkább a karánsebesi görögkeleti papnevelőt és tanítóképzőt választotta. Ez élete egyik sorsfordító döntésének bizonyult: nemet mondott a komoly anyagi megbecsülés-sel és fényes karrierrel kecsegtető budapesti állásajánlatra azért, hogy – amint azt ünnepélyes pátosszal a naplójában feljegyezte – ne árulja el szeretett hazáját és az „ősök törvényét” sem. Nem akart az „idegenek” között maradni, mert úgy vélte, népének „nagy szüksége” van rá.¹⁹

Közben 1887-ben feleségül vette Ányos Viola magyar festőművészt és zongoratanárnőt, Ányos Sándor nyugalmazott lippai járásbíró lányát, aki még ez előtt a római katolikus egyházból átlépett a görögkeletibe. 1902-ben elváltak, és ugyanabban az évben Goldiș feleségül vette a nála jóval fiatalabb pécskai román tanítónőt, Elena Luțait, akivel élete végéig együtt élt.²⁰

¹⁷ Uo. 50.; Șora, 1993. 21.; Uő: Contribuții privitoare la biografia lui Vasile Goldiș. *Crisia*, IX, 1979. 210–211.

¹⁸ Pénez Artur: „Románok öleljétek a kebletekre a magyarokat”. *Aradi Közlöny*, 1926. május 21. 5.

¹⁹ Șora, Gheorghe: Pagini inedite din jurnalul de tinerete al lui Vasile Goldiș. Anexă. Goldiș Vasile, Înmemnări, 1880, clasa a VII-a liceală, 1886. szeptember 6-i naplóbejegyzés. *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, 570. A fiatal Goldiș – amint azt a naplórészletet közlő Gheorghe Șora megjegyzi – 1880-tól 1887-ig vezetett naplót, ennek 1886-ig inkább csak olvasónapló jellege volt. 1886 februárjáig magyar nyelvűek a bejegyzések, majd mintegy fél évig vegyesen magyar és román nyelvűek, ezt követően pedig végig románul írt. Șora Eugenia Pintilescu aradi lakost tüntette fel a napló tulajdonosának. 2025-ös aradi kutatásaim idejéig a dokumentum még nem került a Román Nemzeti Levéltár Arad Megyei Levéltára őrizetébe, így nem állt módomban megtekinteni azt, pedig az eredeti, teljes szöveg fontos adalékkal szolgálhatott volna az ifjú Goldiș magyarokhoz való viszonyának megismeréséhez.

²⁰ Șora szerint azért váltak el, mert Viola „nem alkalmazkodott a román politikai élet légköréhez”, amelyhez pedig Goldiș mindenképpen ragaszkodott. Uo. 71. lábjegyzet, 573. Glück

Karánsebesen három évig tanított, utána pedig 12 évig a brassói görögkeleti román főgimnázium magyar irodalom, történelem és latin nyelvtanára volt. Több román nyelvű tankönyvet írt, kettőt Koós Ferencsel közösen,²¹ emellett kiterjedt publicisztikai tevékenységet fejtett ki.

1901-ben Aradra költözött. Az ortodox püspökség titkári állását töltötte be, közben 1901–1905 között az aradi felsőbb leányiskola tanára és igazgatója volt. Már 1893-ban belépett az erdélyi Román Nemzeti Pártba, és a politikai passzivizmus feladását sürgette. 1906-ban a máriaradnai választókerület jelöltjeként pártja színeiben bekerült a magyar parlamentbe, ahol 1910-ig volt képviselő. Huszonkét alkalommal mondott beszédet a képviselőházban, jelentős részük napi politikai sérelmekkel foglalkozott. 1911-ben a Román Nemzeti Párt újonnan alapított hivatalos lapja, az Aradon megjelenő *Románul* lapigazgatója lett. Alapos elméleti felkészültséggel rendelkezett, és jó kapcsolatokat ápolt Jászi Oszkárral, valamint a *Huszadik Század* polgári radikális körével. A nagyváradi Darwin-kör felkérésére magyarul megírta és 1912-ben Aradon megjelentette *A nemzetiségi kérdésről* című tanulmányát. Az I. világháború idején, 1917 februárjában nem írta alá a Magyarországhoz való hűségnyilatkozatot, amelyhez 176 erdélyi román közéleti személyiség csatlakozott.

Politikai karrierjének legemlékezetesebb időszakának 1918 ősze tekinthető. Joggal állapította meg Mikó, hogy Goldiş volt az erdélyi Román Nemzeti Párt „szócsöve és pennája”.²² 1918. október 12-én Nagyváradon, amint már szó esett róla, ő szerkesztette azt a nyilatkozatot, amelyet hat nappal később a magyar parlamentben Alexandru Vaida-Voevod olvasott föl. Tagja lett az október 31-én Budapesten megalakult Román Nemzeti Tanácsnak; ez az ő javaslatára fogadta el november 9-én azt a Ștefan Cicio-Pop által aláírt memorandumot, amelyben a románlakta vidékek fölötti teljes hatalomátadásra szólították fel a magyar kormányt. Részt vett az aradi magyar–román tárgyalásokon, ahol a román küldöttség többi tagjával együtt elvetette Jászi „Keleti Svájc”-konceptióját. A „világ népeihez” intézett november 18-i kiáltványt is ő írta. Ez leszögezte, hogy az erdélyi románság semmilyen körülmények között nem kíván többé a magyar nemzettel egy állami közösségben élni. Az 1918. december 1-jei román nagygyűlésen a gyulafehérvári Tiszti Kaszinó nagytermében felolvasta az egyesülési határozatot. Ennek első változatát november utolsó napjaiban szerkesztette meg Aradon, de a nagygyűlés

Jenő viszont azt írja, úgy tűnik, hogy a válásuknak „nem volt nemzeti színezete”. Glück, Eugen: Izvoare cu privire la gândirea lui Vasile Goldiş în perioada 1910–1918, privind problema națională. *Convieșuirea*, Anul 3, nr. 4 – Anul 4, nr. 1, 1999–2000, 29.

²¹ Koós Ferenc (1828–1905) református lelkész, emlékiró közel másfél évtizedig, 1855-től 1869-ig Bukarestben működött, majd visszatért Erdélybe. 1881-ben királyi tanfelügyelőként Brassóba került, és nyugdíjazását követően is ott élt. Goldiş-sal együtt a magyar nyelv elsajátítását célzó kétrészes tankönyvet írtak a román népiskolák számára.

²² Mikó Imre: Goldişról – két nyelven. *Korunk*, 1976/12. 888.

előestéjén társai átírták a szöveget. Így a végső változatban a kisebbségeknek adandó „teljes autonóm nemzeti szabadság” megfogalmazásból kikerült az „autonóm” szó, és Erdély Románián belüli autonómiája is „ideiglenes” autonómiává módosult.²³ Beválasztották a 200 tagú Nagy Nemzeti Tanácsba, majd másnap a 15 tagú Kormányzótanácsba is, ahol a kultusz és iskolai szakosztályt vezette, és a nemzetiségi ügyek is hozzá tartoztak. Tagja lett annak az erdélyi román küldöttségnek, amely december 14-én Bukarestben ünnepélyes külsőségek között átadta az egyesülési határozatot I. Ferdinánd királynak.

1918 decemberében Erdély képviselőjében tárca nélküli miniszterré nevezték ki Ion I. C. Brătianu kormányában, és ezt a tisztségét megtartotta a Văitoianu-kabinetben is. 1920 után számottevően csökkent a politikai befolyása. Megromlott a kapcsolata a Nemzeti Párttal, személy szerint Iuliu Maniu pártelnökkel is, ezért kilépett onnan. A Néppárt tagja lett, és 1926–1927-ben a kultuszminiszteri tisztséget töltötte be a párt elnöke, Alexandru Averescu által vezetett kormányban. 1932-től súlyos betegséggel küzdött, két évvel később, 72 éves korában hunyt el Aradon.

Gimnáziumi éveinek helyszíne: Arad

1873-tól 1881-ig, mint említettük, Goldiș az Aradi Királyi Főgimnázium tanulója volt. Lássuk röviden, milyen arculata volt annak a városnak, ahol a magyarokhoz való későbbi viszonyulását döntően meghatározó diákéveit töltötte.

Krenner Miklós (Spectator), a neves közíró, tanár és politikus, aki mintegy huszonöt évig élt a városban, Aradról írt esszéjében „a külső mögött” annak „lelkét”, vagy legalább a „tükröződését” kereste.²⁴

²³ E kérdésről ld. pl. Diaconescu, Marius: A „teljes nemzeti szabadság” az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozatban. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 753–755; Stoica, Sever: *Iuliu Maniu*. Cluj: Institut[ul] de Arte Grafice Tipografia Mayer, 1932. 138–144; Moga, Valer: Națiunea în discursul politic românesc din Transilvania anulul 1918. In: Moga, Valer – Arhire, Sorin (coord.): *Problema Transilvaniei în discursul politic de la sfârșitul Primului Război Mondial*. Cluj-Napoca: Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2009. 55–56.

²⁴ Írásának első változatát az *Erdélyi Helikon* publikálta 1930-ban két részben. Ezt 1994-ben változtatlan formában újraközölte Pomogáts Béla (Krenner Miklós: Arad. In: Pomogáts Béla [sajt. alá rend.]: *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony: Madách-Posonium – Magyarok Világszövetsége, 1994. 220–265.). Az esszé módosított, bővített változatát a budapesti *Városkultura* c. folyóirat közölte az 1937. 1–7. számaiban. A folyóirat kiadója, a Magyar Kulturális Egyesületek Szövetsége még ugyanabban az évben könyv formájában is megjelentette: Spectator: *Arad. Városkép*. Budapest: Magyar Kulturális Egyesületek Szövetsége, 1937. A továbbiakban ez utóbbi változatot, azaz a könyvet idézem.

„Nem erdélyi. Nem bánsági. Nem tiszavidéki – *jellemezte a várost*. A török időktől fogva menedékhely, mint kezdetben a kicsi Róma volt: mindenki számára és minden foglalkozás részére.”²⁵

Az I. világháború előtti években, folytatta Krenner, „*Arad Délkelet-Magyarország legiparibb városa volt, de olyanszerű külvárosi és tanyai parasztsággal, mint amilyen Debrecené meg Szegedé nagyobb kiadásban.*”²⁶

Márki Sándor, a vármegye és a város monográfusa is Arad dinamikus fejlődését emelte ki a Krennerénél jóval korábban, 1895-ben megjelent munkájában: az „országos kedvezések hiányában is évről évre gyarapodva”, Arad a kiegyezés utáni évtizedekben küzdötte fel magát „Magyarország egyik legkiválóbb városává”. Szembeszökő volt a fejlődése és szépülése: „*Külső csinosság és közélet tekintetében Arad ez időben lett a Körös, Tisza és Maros közének legvárosiasabb jellegű helye*” – írta Márki,²⁷ aki maga is közel egy évtizedig lakott a városban. Rendszeresen vezetett naplóján keresztül nemcsak egy vidéki tanárember élete tárul elénk, hanem kirajzolódnak Arad mindennapjai is. Habár Budapest forgatagából került a fővároshoz képest mégiscsak kisvárosba, Márki megszerette Aradot, itt alapított családot is. Egy nagyváradi állásajánlatot például azért utasított vissza, „*mert itt [Aradon] jól találok magamat, B[uda]pesten kívül más helyre nincs okom vágyakozni*”.²⁸

Nemzetiségi szempontból Arad az 1860-as évek első felében, „*amikor a Románok ott nagyok és erősek voltak*”, tehát az ún. provizórium időszakában is elsősorban magyar városnak számított – emlékezett vissza az ott töltött diákéveire Ion Slavici író. „*Igaz, a piacon mindenki románul beszélt, de a boltokban és más nyilvános helyeken az emberek főleg a magyar nyelvet használták.*”²⁹

A kiegyezés után egész Magyarországon, így Aradon is folyamatosan erősödött a magyar nyelv térhódítása.³⁰ Az 1880-as népszámlálás szerint a mintegy 35 ezer főt számláló város lakosságának 56%-a magyar, 18,1%-a román, 15,3%-a német anyanyelvű volt. A németek gyors ütemű asszimilációjával is magyarázható, hogy 1910-re a magyarok aránya 73%-ra emelkedett; a németeké 6,9%-ra, a románoké pedig 16,3%-ra csökkent. A vármegye 255 ezer főnyi összlakosságának anyanyelvi

²⁵ Spectator, 1937. 6.

²⁶ Uo. 7.

²⁷ Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. Második rész. A török-hódítástól napjainkig. Arad: Kiadja a Monographia-Bizottság, 1895. 625.

²⁸ Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói. I. 1873–1892*. Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2015, 1880. március 20-i bejegyzés, 216.

²⁹ Slavici, Ion: *Lumea prin care am trecut. Extras din „Convorbiri literare”*. București: Atelierele Grafice SOCEC & Co., S. A., 1930.; 29., 31. Arad helyzetét a provizórium idején ld: Márki, 1895. 620.

³⁰ Erdélyre vonatkozóan lásd pl. Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010. 291–304.

összetétele viszont már egészen más képet mutatott: 1880-ban csak 16,7% volt a magyar anyanyelvűek aránya, a románoké ellenben 69,2, a németeké 8,2 százalék. Ezek az arányok 1910-re sem módosultak lényegesen: ekkor a magyarok 21,1%-ot, a románok 68,7%-ot, a németek 8,3%-ot tettek ki.³¹ Mindez azt jelentette, hogy a vármegyében csak a megyeszékhelyen és a tőle nyugatra fekvő Magyarapécskai járásban volt abszolút, illetve relatív magyar többség, a másik kilenc járásban a románok alkották a túlnyomó többséget.³²

A gimnazista Goldiș tehát Aradon túlnyomórészt magyar nyelvi közegben szocializálódott, és életre szóló hatást gyakorolt rá a magyar kultúra. Az viszont, hogy a környékbeli falvak, járások és magának a vármegyének a lakossága is többségében román volt, részben magyarázatot nyújt arra, hogy a századfordulóra (amikor is 20 évnyi távollét után, 1901-ben Goldiș ismét Aradra költözött) miért vált a város a román nemzeti mozgalom egyik központjává. Ehhez Arad kedvező földrajzi fekvése és vasúti gócpont jellege mellett nagyban hozzájárult az ott élő románok gazdasági pozícióinak megerősödése, elsősorban az aradi székhelyű Victoria Bank 1886-os megalapítása nyomán. A bank ugyanis anyagilag támogatta a helyi román kulturális kezdeményezéseket, köztük a *Tribuna Poporului* című újság megjelenítését 1897-től, továbbá ösztönözte és finanszírozta a magyar kézben lévő Arad megyei termőföldek románok általi felvásárlását.³³ Fontos szerepet játszott az aradi román értelmiség nemzeti öntudatának megerősödésében az ottani ortodox püspökség és az általa fenntartott román tanítóképző intézet is. Ráadásul Arad 1895-től az erdélyi román nemzeti mozgalom ún. neoaktivista szárnyának központja lett; maga Goldiș is azok közé tartozott, akik a Budapesttel szembeni addigi passzív ellenállás feladását szorgalmazták, tehát azt, hogy a Román Nemzeti Párt céljai elérése érdekében aktívan vegyen részt a magyarországi politikai küzdelmekben.

Mindezek következtében vált Arad a Monarchiában élő románok valóságos „fővárosává”, miután korábban ezt a funkciót Balázsfalva, illetve Nagyszeben töltötték be. Amint azt a *Tribuna Poporului* egyik 1897. januári vezércikke írta: „*Arad az egyetlen város, ahol a Románok szemtől szembe állnak a Magyarokkal*”, mivel Nagyszebenben, Brassóban vagy Balázsfalván „a magyarok messze vannak”.³⁴

³¹ Az adatok forrása: Dr. Kepecs József (szerk.): *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1991. 11–12.; Uő: *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1850–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996. 13–14.; 158–159.

³² Arad vármegye lakosságának 1867 és 1918 közötti etnikai-vallási összetételét, valamint annak az iskolarendszerre gyakorolt hatását elemzi: Oarcea, Felicia Aneta: *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)*. Arad: Gutenberg Univers, 2012. 31–62.

³³ Sinaci, Doru: Aradul, cea de-a treia capitală politică a românilor din Monarhia Habsburgică. *Historia*, an XVIII, nr. 202, noiembrie 2018. 16–17.

³⁴ Uő: *Discursul politic în perioada tribunismului arădean*. Arad: Vasile Goldiș University Press, 2014. 35.

Krenner is a román nemzeti mozgalom egyik „zavartalan” bölcsőjének nevezte Aradot, amely annak „talán Betlehemje” is. A hangsúlyt a magyarok és a románok békés együttélésére, egymás kölcsönös tiszteletére helyezte: „A Mangra Vazulok,³⁵ a Goldis Lászlók,³⁶ a Pop-Csicsók³⁷ nyugodtan és bántatlan küzdöttek céljaikért és anyagilag gyarapodtak; a görögkeleti román püspököt: egy Metianut,³⁸ Goldis Jánost,³⁹ Pap Györgyöt⁴⁰ köztisztelet övezte.”⁴¹

Állítását, legalábbis Iosif Goldiş esetében, Márki naplója is alátámasztja. Márki 1877 és 1886 között az Aradi Királyi Főgimnáziummal összevont Állami Reáliskola tanáraként kollégája volt a főgimnáziumban és a reáliskolában is a román nyelvet tanító későbbi aradi görögkeleti püspökkel, Iosif Goldişnak, Vasile Goldiş nagybátyjának. Iosif Goldiş megbecsült tagja volt a tanári közösségnek: megünnepelelték, amikor 1882-ben a Román Akadémia tagjává választották,⁴² és rendszeresen felköszöntötték névnapja alkalmából. Márki többször is elnökölt Iosif Goldiş román nyelvű vizsgáztatásain. Köszönetképpen Goldiş mindig „megsöröztette”, és görögkeleti papokkal ismertette össze: „*az ő révén – írta Márki – most már egész csomó oláh papot ösmerek*”.⁴³ Iosif Goldiş bemutatta neki George Popa ortodox iskolai referenst is, aki jó benyomást tett Márkira:

³⁵ Vasile Mangra (1850–1918): az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik vezetője, 1875-től 1893-ig az aradi görögkeleti teológiai szeminárium tanára, egyháztörténész, teológus, a Román Akadémia tagja. 1916-tól haláláig erdélyi görögkeleti érsek.

³⁶ Azaz Vasile Goldiş.

³⁷ Ştefan Cicio-Pop (1865–1934): aradi ügyvéd, az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik vezetője, 1905-től 1918 őszéig képviselő a magyar parlamentben. 1918 őszén az aradi Központi Román Tanács vezetője, majd a nagyszebeni Kormányzótanács tagja. Nagy-Romániában több kormányban is miniszter, 1932–1933-ban a Képviselőház elnöke.

³⁸ Ioan Meţianu (1828–1916): 1875 és 1898 között aradi görögkeleti püspök, ezt követően haláláig erdélyi görögkeleti érsek.

³⁹ Iosif Goldiş (1836–1902): születési nevén Ioan Goldiş. Vasile Goldiş nagybátyja, tanár, 1892-től 1899-ig nagyváradi görögkeleti vikárius, majd haláláig aradi görögkeleti püspök. A Román Akadémia levelező tagja. Az Aradi Királyi Főgimnáziumban mindvégig ő tanította Vasile Goldişnak a román nyelvet.

⁴⁰ Nem egyértelmű, hogy Ioan Ignatie Papp (1848–1925) aradi ortodox püspökről van-e szó, aki 1903-tól haláláig töltötte be ezt a tisztséget, vagy pedig George Popa (1841–1897) aradi ortodox iskolai referenstről.

⁴¹ Spectator, 1937. 22.

⁴² Erdész, 2015. 1882. május 5-i bejegyzés, 262. Iosif Goldiş a román nyelv latinságát bizonyító polemikus művéért választották a Román Akadémia tagjává. Az 1880-ban először magyar nyelven megjelent munkából Márkinak is adott egy példányt. Uo. 1881. január 19-i bejegyzés, 231.

⁴³ Erdész, 2015. 1882. június 9-i bejegyzés, 265.

„Képzett ember, ki azonban imakönyvek gyártásával éppúgy foglalkozik, mint komolyabb tud.[ományos] törekvésekkel. Különben igen jól el lehet vele beszélgetni, s megígértük egymásnak, hogy ezentúl gyakrabban találkozunk.”⁴⁴

Iosif Goldiş egyfajta kultúráközvetítő szerepet is betöltött Aradon: lakásán gyakran találkoztak egymással a város magyar és román előkelőségei, vezetői, ugyanakkor őt is szívesen hívták vendégségbe a legelőkelőbb családokhoz is. Unokaöccse visszaemlékezése szerint nem élt benne „harag, gyűlölet, elfogultság sem egyénkel, sem társadalmi, vagy nemzetiségi osztályokkal szemben”.⁴⁵

A soknemzetiségű, de alapvetően mégis magyar jellegű város befogadó szellemi légköre,⁴⁶ valamint nagybátyja toleráns, előítéletektől mentes személyisége nagy és tartós hatást gyakorolt az ifjú Vasile Goldişra.

A főgimnázium

Az Aradi Királyi Főgimnázium 1873-ban nyitotta meg kapuit. Jogelődje a minoriták által a 18. század elején alapított elemi iskola, amelyet később püspöki, majd királyi gimnáziummá fejlesztettek. 1851-től már főgimnázium, továbbra is a minoriták vezetésével.⁴⁷ Az 1873/1874-es tanévtől kerül állami fenntartásba, pont abban az iskolai évben, amikor elsőéves gimnazistaként a tizenegy éves Goldiş odakerül. Ekkor adták át a tanintézmény új, modern épületét, amelyet Trefort Ágoston válás- és közoktatásügyi miniszter páratlannak nevezett az egész hazában,⁴⁸ és amely

⁴⁴ Uo. 1886. január 13-i bejegyzés, 389. Az Észak-Erdélyben, Szolnok-Doboka vármegyében 1872-ben született Alexandru Vaida-Voevod is úgy emlékezett vissza, hogy az 1880-as, 1890-es évekig a magyarok és a románok közötti mindennapi kapcsolatok még nem mérgesedtek úgy el, mint később, az édesapja házáat például nem csak román egyetemisták, hanem azok magyar kollégái is látogatták. Ld. Vaida-Voevod, Alexandru: *Memorii*. Vol. II. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban. Editura Dacia: Cluj-Napoca, 2006. 188. Viszont az is igaz, hogy Vaida-Voevodot a kolozsvári Unitárius Kollégiumban román származása miatt gyakran megalázták, Goldiş esetében ilyenről nem tudunk. Az Arad megyei Világoson (Șiria) töltött gyermekéveire emlékezve Slavici nem tudott felidézni olyan román ünnepséget, amelyen a románokon kívül mások is részt vettek volna. „*A Románok nem együtt, hanem egymás mellett éltek a többiekkel, való igaz, békességben, de nem együtt.*” Slavici, 1930. 9.

⁴⁵ Goldiş József. Az Aradi Közlöny részére elmondotta Goldiş László. *Aradi Közlöny*, 1929. október 26. 4.

⁴⁶ Ligeti Miklós még 1934-ben is úgy látta, hogy a „magyar karakter” letörölhetetlen a városról, ugyanakkor a románság és a magyarság között Aradon „soha társadalmi súrlódások nem voltak, itt minden politikai harc csak huszonnégy óráig tart”. Ligeti Miklós: Ismeretlen Erdély. Arad a szép asszonyok városa – egy határváros élete, tündöklése – és küldetése. *Magyar Hírlap*, 1934. október 14. 3.

⁴⁷ Minderről ld. pl. *Az aradi királyi főgymnasium története*. Közzéteszi Himpfner Béla igazgató. Arad: Gyulai István Könyvnyomdája, 1896, 9–39.

⁴⁸ Uo. 44.

még napjainkban is a város legimpozánsabb iskolaépülete. Ez az ún. líceumi épület minden tekintetben megfelelt a kor igényeinek: mintegy 30 tanterem, egy monumentális csarnok és egy 250 férőhelyes díszterem, kémia- és fizikaszertárak, tornaterem, gazdag könyvtár, numizmatikai és régészeti gyűjtemény, sőt csillagvizsgáló is helyet kapott benne.⁴⁹ A főgimnázium mellett itt nyert elhelyezést már kezdetől fogva a tanítóképző intézet, 1874-től pedig az állami főreáliskola is, amely elsősorban a természettudományok oktatására helyezte a hangsúlyt.⁵⁰

1. táblázat

A diákok megoszlása anyanyelv szerint
az 1873/1874-es tanév végén

<i>Anyanyelv</i>	<i>Tanulók száma (fő)</i>	<i>Százalékos arány (%)</i>
Magyar	203	67,89%
Román	61	20,40%
Német	24	8,02%
Szerb	7	2,35%
Bolgár	2	0,67%
Horvát	1	0,33%
Angol	1	0,33%
<i>Összesen</i>	<i>299</i>	<i>100,00%</i>

Forrás: *Az Aradi Királyi Főgymnasium értesítője az 1873/4. tanévről*

A főgimnázium diákjainak túlnyomó többsége magyar volt, de mellettük jelentős számú román, és kisebb arányban német, sőt néhány szerb, bolgár és horvát tanulója is volt az iskolának. Ha megvizsgáljuk az 1873/1874-es tanévben végzett 299 diák anyanyelvi összetételét, több mint kétharmaduk vallotta magát magyar anyanyelvűnek, egyötödük románnak, nyolc százalék németnek, heten pedig szerbek voltak.⁵¹ Ez az etnikai tarkaság nagy vonalakban leképezte Arad lakosságának

⁴⁹ Lakatos Ottó: *Arad története*. Arad: Szerző saját kiadása, 1881. 224.; Tóthpál Béla: *Az Aradi Csiky Gergely Főgimnázium története*. *Honismeret*, 2016/2. 77–78.; Ujj János: Felújították a főgimnázium épületét. *Heti Új Szó*, 2013. október 18. 15.; Uő: *Arad építészeti emlékei*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság – Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, 2008. 90–91.; Spectator, 1937. 41–43.

⁵⁰ Az épületet 1919 májusában elvette a román állam, napjainkban a román tannyelvű *Colegiul Național „Moise Nicoară”* működik benne. Arad megye ma egyetlen magyar nyelvű közép-fokú tanintézménye a Csiky Gergely Főgimnázium. Ennek közvetlen jogelődje az 1919-ben, a Királyi Főgimnázium megszüntetése után alapított Római Katolikus Főgimnázium; épületét az aradi magyarok közadakozásából 1922–1923-ban húzták fel.

⁵¹ 1876-tal kezdődően az aradi főgimnázium értesítőinek statisztikájában a diákok anyanyelve helyett a „Nyelvi viszonyok” elnevezésű rovat szerepel, ami minden bizonnyal a diákok által beszélt nyelvekre utalt. Az 1875 utáni évek így már nem szolgálhatnak az általunk vizsgált 1873/1874-es tanév összehasonlítási alapjául.

már említett 1880-as etnikai összetételét, ami nyilván nem azt jelenti, hogy minden diák aradi lett volna, hiszen maga Goldiş is vidékről jött.⁵² A vármegye etnikai helyzetével összehasonlítva azonban ez az iskolán belüli magyar–román arány a vármegyei arányoknak pont a fordítottja volt, hiszen, mint láttuk, ott a románok voltak kétharmados többségben, a magyar anyanyelvűek aránya pedig még a 20%-ot sem érte el (1. táblázat).

Ugyanazon iskolai év diákjainak felekezeti hovatartozását vizsgálva szembevető, hogy 39 „mózeshitű”, azaz izraelita vallású tanulója is volt a tanintézetnek, akik feltételezhetően magyar anyanyelvűeknek vallották magukat. Meglepően kevés, mindössze négy reformátust találunk, unitáriust egyet sem, és evangélikust is csak hatot. A magyarok és a németek döntő többsége így katolikus volt. A görögkeletiek hatvankilencen, míg a görögkatolikusok csak hárman voltak. Ha feltételezzük, hogy a hét szerb és a két bolgár görögkeleti volt, akkor ebből az is következik, hogy a hatvanegy román diákból csak egy volt nem ortodox vallású, ő feltehetően görögkatolikus volt. A görögkeletiek, azaz ortodoxok ilyen nagy aránya Dél-Erdélyben nem meglepő, mivel a görögkatolikus románok zöme Észak-Erdélyben élt.

2. táblázat

A diákok megoszlása vallás szerint
az 1873/1874-es tanév végén

Vallás	Tanulók száma (fő)	Százalékos arány (%)
Római katolikus	178	59,53%
Görögkeleti	69	23,08%
Izraelita	39	13,04%
Evangélikus	6	2,00%
Református	4	1,34%
Görögkatolikus	3	1,00%
Összesen	299	100,00%

Forrás: *Az Aradi Királyi Főgymnasium értesítője az 1873/4. tanévről*

Összességében elmondható, hogy a főgimnázium diákságát – a város lakosságához hasonlóan – etnikai és vallási sokszínűség jellemezte: elsősorban magyarok, de románok, németek és szerbek is jártak oda. Ismét Krennert idézve: „Négy nemzetiség dicsekszik az itt iskolázott kiválóságaival”, és ez az iskola „formálta meg az aradi románság szellemét is”.⁵³

⁵² A tanulók származási helyéről nincsenek adataink.

⁵³ Spectator, 1937. 41., 44.

Tanárai

A főgimnázium tanári testületének legnagyobb része fiatal, de később országos híré tanárokból állt, akik friss szellemi légkört és nyitottságot vittek az iskola falai közé. Egy kivételesen ritka, 1928-ban kelt magyar nyelvű, nosztalgikus hangú visszaemlékezésében Goldis több egykori tanárát név szerint is megemlíttette:

„Valahányszor elmegyek a lyceum előtt, mindig eszembe jutnak gyermekéveim. Hiszen abban a sárga nagy épületben töltöttem boldog gyermekésem hosszú nyolc esztendejét. Emlékszem tanáraimra. Malmosi Károlyra, Pirhalára [!], Antolikra, Mangoldra, Vargára, Sváby igazgatóra, Boros Vidára, aki majdnem matematikust csinált belőlem!”⁵⁴

Mit tudunk az említett tanárokról, akikre ennyi évtized múltán is szívesen emlékezett?

A főgimnázium igazgatója 1873-tól 1882-ig, azaz kilenc évig a Szepes vármezei születésű Sváby Pál filológus és tankönyvíró volt. Tanári működését 20 évesen, 1857-ben kezdte meg az ungvári főgimnáziumban. Az 1860/1861-es tanévet tanulmányai kiegészítése végett a bécsi egyetemen töltötte. Ezután egy évig a beszercebányai, majd 1862-től tizenegy évig a pozsonyi királyi katolikus főgimnázium latin-, görög- és némettanára.

Az aradi főgimnázium élén, egyben a főreáliskola megbízott igazgatójaként kifejtett tevékenységét kollégája, Márki Sándor pozitívan értékelte: mint naplójában írta, Sváby úgy vezette a két intézményt, „*hogy a 28 tagból álló tanártestületben nagyobb súrlódások nem fordultak elő*”.⁵⁵ Igaz, egy korábbi bejegyzésében némi malíciával azt is megjegyezte róla, hogy „*szörnyen aggodalmas ember*”.⁵⁶ Igazgatósága mellett 1878-ig Sváby latintanár is volt, de Goldis osztályát nem tanította. Humanizmusáról és nagyfokú szociális érzékenységről tanúskodik, hogy az ő kezdeményezésére alakult meg 1874-ben az Ifjúsági segélyző egyesület, amelynek célja a főgimnázium szegény, de tehetséges tanulóinak anyagi megsegítése volt „vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül”.⁵⁷ Felesége Turtsányi Vince vasúti pénztárnok lánya, a nála jóval fiatalabb Gizella volt, akivel 1882-ben Aradon házasodott össze.⁵⁸

⁵⁴ Goldis László: „Itt születtem én ezen a tájon, az alföldi szép nagy rónaságon...” *Erdélyi Hírlap*, 1928. december 25. 9.

⁵⁵ Erdész, 2015. 1882. június 30-i bejegyzés, 266. Sváby és Márki között több évtizedes jó kapcsolat alakult ki: a pozsonyi főgimnáziumban Sváby görögre és latinra tanította Márkit, majd Aradon öt évig az igazgatója volt, sőt, Márki esküvőjén Sváby volt az egyik násznagy. Sváby Aradról való távozása után is tartották egymással egy ideig a kapcsolatot.

⁵⁶ Uo. 1882. június 5-i bejegyzés, 264.

⁵⁷ *Az aradi királyi főgymnasium története*, 1896. 127.

⁵⁸ Laki László – Terra Rethe: Sváby Pál – gimnáziumi igazgató. <https://www.terra-rethe.com/2025/01/18/svaby-pal-gimnaziumi-igazgato/> (Utolsó letöltés: 2026. május 20.)

Ugyanebben az évben Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter váratlanul Aradról Pécsre helyezte át Svábyt az ottani reáliskola igazgatói posztjára. A döntés ellen a főgimnázium tanári kara és a városi polgárság is élesen tiltakozott, de minden eredmény nélkül.⁵⁹ Svábynak végül annyit sikerült elérnie, hogy Aradról ugyan távoznia kellett, de 1882 végén tanárként, ugyanakkor megtartva igazgatói címét, visszatérhetett korábbi munkahelyére, a pozsonyi királyi katolikus főgimnáziumba. Itt latint és görög nyelvet tanított 1890-ig, amikor is szembetegségére hivatkozva nyugdíjba vonult. Tanártársai kiváló tudományos képzettségét, igazságszeretetét és humanizmusát dicsérve búcsúztatták el. 1899-ben bekövetkezett halálának hírére Márki is megemlékezett róla naplójában. Felelevenítette, hogy Aradon „sokat eltréfáltunk egymással”, majd így értékelte Sváby munkásságát:

„A jobb klassz.-filológusok [klasszika-filológusok] közé tartozott, de az adminisztráció, majd a nyugalmaszást ettől teljesen elvonta. A nyugalomban félig-meddig embergyűlölő lett, s pár év előtt kölcsönös gratulációink is megszűntek, minden érezhető ok nélkül. Nekem jó emberem volt s feleségemmel együtt őszintén sajnálom elhunytát. Nyugodjék békében!”⁶⁰

A Pozsony megyei Réte községben temették el, a szertartáson néhány egykori aradi tanártársa is részt vett, mint például Antolik Károly vagy Pirchala Imre, aki akkor már a Pozsonyi Királyi Tankerület főigazgatója volt.⁶¹

Goldiș első osztályfőnöke, egyben latin-, magyar- és némettanára a fiatal, mindössze 25 éves, Vas vármegyei születésű Malmosi Károly volt. Igaz, csak egy évig, mert 1874-ben áthelyezték a Budapesti Királyi Egyetemi Főgimnáziumba. Pirchala Imre szerint Malmosinak „nyájas, közlékeny, mindenki felé szeretettel közeledő természete” volt; az erélyt és a komolyságot a gyermeki kedéllyel párosítva, „beleélte” magát „a serdülő ifjúság lelkébe”, és ezáltal hatott annak „elméjére és kedélyére egyaránt”.⁶² Goldiș legtöbb aradi tanárához hasonlóan Malmosi is tudós

⁵⁹ Trefort miniszter önkényeskedése. *Ellenzék*, 1882. augusztus 4. 3. Az áthelyezés oka – ha lehet hinni a sajtóértesülésnek – állítólag politikai jellegű volt, és pedig az, hogy a képviselőválasztások alkalmából Sváby nem akart a kormány jelöltjére szavazni. Ld. Mindenfőle. *Ellenzék*, 1882. szeptember 1. 3. Márki azt jegyezte fel naplójában – ami nem zárja ki az előző magyarázatot sem –, miszerint Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter Tabajdy Károly, Arad vármegye és sz. kir. város nagyhatalmú főispánja feljelentései nyomán mentette fel Svábyt, mondván, hogy „*Tabajdy és Sváby egy városban nem élhetnek*”. Erdész, 2015. 1882. augusztus 23-i bejegyzés, 276.

⁶⁰ Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói. II. 1893–1903*. Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2018, 1899. január 9-i bejegyzés, 232.

⁶¹ A rövid tanári életrajzok megírása során az Arcanum adatbázisban fellelhető iskolai értesítőket is felhasználjuk, de csak a legkritikább esetben hivatkozunk rájuk külön.

⁶² Pirchala Imre: Malmosi Károly. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1885–1886/4. 214.

alkat volt, tehetsége ráadásul kivételes munkabírással és szorgalommal párosult. Bár csak 37 évet élt, tudományos és módszertani jellegű tanulmányokat jelentetett meg, és Bartal Antallal együtt számos nagy sikerű, több kiadást megért tankönyvet írt: latin alaktanját, akárcsak latin gyakorlókönyvét például a századfordulóig hétszer adták ki.⁶³ Emellett a társas élettől sem zárkózott el, hanem *„mindig jókedvvel és mindenkit lekötő nyájassággal vett részt mindenben”*.⁶⁴ Aradi tanársága idején házasodott össze Vanicsek Petronellával, Bartal Antal sógornőjével. A Pozsonyi Királyi Katolikus Főgimnázium igazgatójaként hunyt el 1885-ben.

Malmosi Aradról való távozása után a második osztályban Pirchala Imre lett Goldişék osztályfőnöke. Őt Antolik Károly követte harmadikban és negyedikben, ötödiktől nyolcadikig pedig ismét Pirchala volt az osztályfőnökük, aki latint, magyart, görögöt, sőt egyik évben földrajzot is tanított nekik. A Budán, 1847-ben született Pirchala kiemelkedő elméleti és pedagógiai munkásságot hagyott hátra: tanulmányok egész sorát publikálta, ezenkívül nagy hatású latin nyelv-és olvasókönyveket írt, és jelentős oktatásszervezői munkát fejtett ki. Széles látókörrel és nagy nemzetközi tapasztalattal rendelkezett, fiatal korában ugyanis miniszteri megbízásból Vesztfáliában és Hollandiában tanulmányozta az ottani oktatásügyet. Nyolc évig, 1873-tól 1881-ig tanított Aradon, ekkor a budapesti II. kerületi egyetemi katolikus főgimnáziumba helyezték át. Márki sajnálkozva jegyezte fel naplójába: *„Derék kollégát veszünk benne; az utóbbi évben közel jöttünk egymáshoz, s én több jó órát köszönök neki.”*⁶⁵ Budapestről került Malmosi Károly halála után, 1885-ben a Pozsonyi Királyi Katolikus Főgimnázium élére, ezt követően pedig a Pozsonyi Királyi Tankerület főigazgatója lett. 1923-ban hunyt el.

Antolik Károly a fizika, pontosabban az elektromosság és a hangtan terén ért el nemzetközileg is számon tartott kutatási eredményeket. Szepes megyében született 1843-ban, tanulmányait Lőcsén, Eperjesen és Nagyváradon folytatta, tanári képesítését a pesti egyetemen szerezte. Sokoldalúságára jellemző, hogy letette a tornatanítói, sőt a távirótírási vizsgát is, mi több, a budai vincellérképzőbe is járt. Kezdetben Kaposváron, majd Kassán tanároskodott, majd a berlini és a heidelbergi egyetemeken töltött összesen egy évet. 1875-ben került Aradra, ahol természettant tanított Goldişéknak, és mint említettük, két évig osztályfőnökük volt. Jó viszonyt ápolt Márki Sándorral, aki nagyra becsülte tudását és külföldi hírnevét. Megemlítette például, hogy az 1881-es párizsi nemzetközi villanykiállításán Antolik díszoklevelet nyert, és ennek kapcsán némi öniróniával megállapította: *„Mégsem olyan tökfilkó hát az a sok vidéki tanár, mint ahogy odafenn mondogatják.”*⁶⁶ Egy másik alkalommal azt jegyezte fel, hogy *„Antolik bemutatta egy nagyobb társaság előtt*

⁶³ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902. 459–461.

⁶⁴ Pirchala, 1885–1886. 214.

⁶⁵ Erdész, 2015. 1881. szeptember 5-i bejegyzés, 249.

⁶⁶ Uo. 1881. október 30-i bejegyzés, 250.

a messzeszólót (telefon)”.⁶⁷ Több mint másfél évtizedig, 1892-ig tanított Aradon. Távozásakor 138 darab saját kezűleg készített, „természettani készülékből és segédeszközből” álló gyűjteményt ajándékozott az iskola fizikai szertárának, amelyet addig ő kezelte. A pozsonyi állami főreáliskola igazgatójává nevezték ki, az intézményt 1905-ben bekövetkezett haláláig vezette.⁶⁸

Történelemre négy éven át Mangold Lajos, a neves tankönyvíró és bibliográfus tanította Goldist. Mangold 1850-ben született Pozsonyban, az egyetemet Bécsben végezte, és ott szerzett tanári oklevelet 1874-ben. A következő évben, mindössze 25 évesen került Aradra. A tanítás mellett itt írta a középiskolásoknak szánt háromkötetes világtörténelem-tankönyvét, amelyből később összesen öt kiadás jelent meg. Könyvével Márki elismerését is kivívta: „*Határozottan nyeresége irodalmunknak*” – jegyezte fel naplójában az 1878-ban megjelent, az ókort taglaló első kötetről.⁶⁹ Ledoktorált, majd 1880-ban Aradról a budapesti tudományegyetemre került helyettes tanárnak. Mivel azonban a rendes tanári katedrát nem kapta meg, a következő tanévtől a budapesti VI. (később V.) kerületi állami főreáliskola tanára lett, de magántanárként az egyetemen is oktatta az ókori és keleti népek történetét. A Magyar Történelmi Társulatnak választmányi, a berlininek pedig levelező tagja lett. Rendkívül termékeny bibliográfus volt, továbbá számos tanulmányt és könyvismertetőt írt hazai és külföldi folyóiratokba, köteteket szerkesztett, a tankönyvei pedig igen népszerűek voltak. Brassói tanárkodása idején Goldiş is tanított belőlük, a *Magyarország története* címűt pedig románra is lefordította.⁷⁰ 1912-ben hunyt el.⁷¹

Mangold eltávozása után a Vas megyei születésű, mindössze 27 éves Varga Ottó került a helyébe helyettes tanárként, így Goldiséknak ő tanította nyolcadikban a történelmet. A Budapesten végzett lelkes fiatal tanár ezt megelőzően, 1878-ban részt vett Bosznia megszállásában, erről naplót is vezetett.⁷² Aradi évei alatt ő is több történelemtankönyvet készített, és földrajzi, pedagógiai, valamint történelmi tárgyú értekezéseket írt különféle folyóiratokban. Országos hírnévre tett szert az általa szerkesztett *Aradi Vértanúk Albuma* című díszes kiadvánnyal. 1891-ben távozott Aradról, ekkor a budapesti II. kerületi egyetemi katolikus főgimnáziumba került, oda, ahol korábban Pirchala Imre is tanított. Felfelé ívelő tudósi és pedagógusi karrierjét 1899-es méltatlan meghurcolása akasztotta meg: a vádak szerint növendékeiben megrendítette a vallásos érzületet, tiszteletlenül beszélt a dinasztiáról,

⁶⁷ Uo. 1877. december 12-i bejegyzés, 163.

⁶⁸ Életéről és tevékenységéről ld. Morovics Miroslav Tibor: Egy múlt századi kísérletező fizikus, Antolik Károly életművéről. *Fizikai Szemle*, 1984/6. 222–226.

⁶⁹ Erdész, 2015. 1878. február 18-i bejegyzés, 169.

⁷⁰ Hajós, 1976, 21.

⁷¹ Ld. Zuboly: Mangold Lajos meghalt. *Pesti Napló*, 1912. július 16. 5–6.

⁷² Varga Ottó: *Naplóm, 1878*. Szerkesztette: Balla Tibor és Dominkovits Péter. Sopron: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2020.

I. Lipótról pedig állítólag azt mondta, „zsarnok volt, mint a legtöbb Habsburg”.⁷³ Vargát végül tisztázták a vádak alól, de áthelyezték az I. kerületi állami főgimnáziumba. Itt még tizenegy évig tanított, de egyre ritkábban jelentek meg írásai. 1911-ben nyugdíjba ment, és Kolozsváron hunyt el 1917-ben.

Goldiș eddig felsorolt tanárai közül Boros Vida (1842–1914) volt az egyedüli, aki hosszú, közel négy évtizedes tanári pályafutása során mindössze egyetlen évig nem tanított szülővárosában, Aradon. A pesti egyetemen szerzett tanári oklevelet mennyiségtan–természetan (azaz matematika–fizika) szakcsoportból, majd 1872-től egy évig a Pestvárosi Nyilvános Polgári Leányiskolában tanított, ezt követően került Aradra. A főgimnáziumban töltött 18 éve alatt hat éven át tanította Goldișt mennyiségtanra, egyik évben földrajzra is. Miután az ugyanabban az épületben elhelyezett Aradi Állami Főreáliskola és a főgimnázium kettős igazgatása 1891-ben megszűnt, áthelyezték a főreáliskolába, és kinevezték igazgatónak. 1910-ben innen ment nyugdíjba. Krenner Miklós, aki Déváról került át 1904-ben az aradi főreáliskolába, így évekig Boros beosztottja és munkatársa volt, az iskola értesítőjében hosszasan méltatta nyugdíjba vonuló igazgatóját. Kiemelte klasszikus műveltségét, azt, hogy a reáltudományok mellett a nyelvészet és a történelem is élénken foglalkoztatta, egyben a rajzra, énekre, zenére, játéokra, sportra is nagy hangsúlyt fektetett akkor, „mikor ezeknek felkarolása még nagyon korai dolog volt”.⁷⁴

„Tanítványai – 39 aradi nemzedék – rajongással beszélnek arról, mily önálló módon, mily könnyen tanította meg őket a nehéz reáliákra – írta Krenner. – De mindennél többet jelent az a végtelen jóság, mellyel a tanulóifjúságot tanár és igazgató korában egyaránt szívéhez oly közel vonzotta.”⁷⁵

Kimagasló szakmai tudása és pedagógiai érzéke mély emberséggel, derűs, szeretetteljes természettel párosult, így nem csoda, ha Goldișból is, amint már említettük, „majdnem matematikust csinált”.

Áttekintve Goldiș hat tanárának és a főgimnázium igazgatójának életpályáját, szembetűnő, hogy egyazon fiatal generációhoz tartoztak: a legidősebb közülük az 1837-es születésű Sváby volt, míg a legfiatalabb Varga Ottó, aki mindössze kilenc évvel volt idősebb Goldișnál. Mindannyian széles látókörű, lelkes és ambiciózus tudós tanárok, egyben kiváló pedagógusok voltak. Goldiș nekik köszönhetően

⁷³ László Andor: „Ez az árulkodás iskolája, a besúgó-líceum”. Varga Ottó történelemtanár 1899-es ügye. *Napi történelmi forrás*, 2019-12-03. <https://ntf.hu/index.php/2019/12/03/ez-az-arulkodas-iskolaja-a-besugo-liceum-varga-otto-tortenelemtanar-1899-es-ugye/> (Utolsó letöltés: 2026. május 20.)

⁷⁴ Krenner Miklós: Boros Vida. In: *Az Aradi m. kir. Állami Főreáliskolának Értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. Közli: Jancsovics Ferenc, igazgató. Arad: Aradi Nyomda Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1912. 5.

⁷⁵ Uo. 4.

sajátította el anyanyelvi szinten a magyar nyelvet, és ismerte meg mélyrehatóan a magyar kultúrát; az ő óráikon alapozta meg klasszikus műveltségét is. Befogadó, nyitott és toleráns személyiségük mély nyomot hagyott benne.

Goldiș, a főgimnázium diákja

Az iskolai értesítők szerint a tanulásban évről évre javuló teljesítményt nyújtott. Elsőben még csak hittanból és román nyelvből kapott egyest, azaz kitűnőt, a többi tantárgyból kettese (jeles), hármasa (jó), szépírásból pedig négyese (elégéses) volt. Ehhez képest negyedikben már csak egy kettese volt németből, a többiből kitűnőt kapott, ötödikben pedig csupa egyes lett a bizonyítványa. A következő három tanévben szinte végig kitűnő tanuló volt, legfeljebb egy-egy gyengébb, kettes osztályzat csúszott be. Ötödikes korától rendszeresen kitűnt az osztályából a szabad fogalmazásaival is. A nyolcadik osztályban a főgimnázium önképzőköriében megdicsérték a Horatiusról írt tanulmánya, valamint az alábbi költeményei miatt: *Népdalok, Hervadt lombok, Szegény legény nótája, Erdő mellett*.⁷⁶ Az Eötvös József halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepen, „díszes közönség jelenlétében” elszavalta alkalmi ódáját. Megjutalmazták az alábbi művéért: *Bucsu N. falutól s népdalok*, ez utóbbiért öt ezüst forintot kapott. Az 1881 júniusában tartott érettségien egyike volt annak a négy tanulóknak, akik kitüntetéssel vizsgáztak. A tanév június 29-én záróünnepéllal és a bizonyítványok kiosztásával ért véget, és ezzel lezárultak Goldiș aradi diákévei is.

Mint már említettük, Goldiș 1928-ban az *Erdélyi Hírlapban* nosztalgikus hangvételű cikket közölt életének erről az időszakáról. Ebből megtudhatjuk, hogy öt éven át minden vakációját Lovrinban, a Temesvár és Nagyszentmiklós között fekvő faluban töltötte. A báró Lipthay családnál lakott, ugyanis a nála három évvel fiatalabb Lipthay Frigyes – azaz „Frici” – „instruktora” volt.⁷⁷ Rövid írásában plasztikusan, szinte filmszerűen elevenedik meg a múlt. Olvashatunk Frici lánytestvéreiről, köztük az „angyalfejű szőke” Magdolnáról is: „Istenem, hogy szerettem azt a kis szőke babát. Persze sohasem mondtam meg neki.”⁷⁸ Elmeséli, hogy majdnem naponta átjártak Lovrinról Pészkára a „hosszú Bajzáth Pistához”, és egyszer lóháton majdnem Perjámosig kísérték a szántóföldeken át „a kis Szapáry

⁷⁶ Visszaemlékezve gimnáziumi éveire, az önképzőkört tartotta legkedvesebb emlékének. Goldiș, 1928. 9.

⁷⁷ A báró Lipthay család egyike a legrégebbi Liptó vármegyei nemesi családoknak, amely hosszú időn át az ország északi részén élt és gazdálkodott, majd a 19. század közepén a bánsági Lovrinban (Lóránfalva) és Kisörszön szerzett birtokot. Lipthay Frigyes báró 1865 és 1917 között élt, fia Lipthay Béla ősbotanikus, muzeológus, a növényvédelmi állattan művelője. Ld. Bozsik András: Lovrintól Szécsényig – emlékezés Lipthay Bélára (1892–1974). *Agrártudományi Közlemények – Acta Agraria Debreceniensis*, 2011/43. Különszám, 21–32.

⁷⁸ Goldiș, 1928. 9.

Vera grófnő” vonatját. „*A szegény vicinális szégyenkezett. Ő a vonat ablakából nézte a gyönyörű galoppot. Máig nem tudom, vajon a hosszú Pistát nézte-e inkább, avagy a kis oláh fiút?*”⁷⁹ Írásából az is kiderül, mi inspirálta a már említett *Szegény legény nótája* című verse megírásában, amiért aztán később – legalábbis emlékezete szerint – megkapta a főgimnázium önképzőkörének nagydíját, az „újdонатúj” körmőci aranyat; versét a zombolyai Csekonics Endre gróf számadó juhászának szerelmi bánatában elkövetett öngyilkossága hatása alatt költötte Lovrinban.⁸⁰

Epilógus

Goldiş tehát az aradi diákéveit túlnyomórészt magyar környezetben élte le: magyar neveltetést kapott és magyar gyereket korrepetált, magyar játszótársai és barátai voltak, magyar kislányba volt szerelmes. Itteni szocializációja tartós nyomot hagyott benne, és alapjaiban határozta meg későbbi politikai habitusát. Petru Grozához vagy Iuliu Maniuhoz hasonlóan ő is a gyermekkorban elsajátított magatartásmintákat követte, még a román nemzeti eszme elkötelezett harcosaként is.⁸¹ Azaz – személyének és politikusi tevékenységének minden ellentmondásossága mellett – az 1920-as évek Nagy-Romániájában is meg szeretett volna honosítani egy olyan közép-európai, leginkább az Osztrák–Magyar Monarchiára jellemző ethoszt, amely fontosnak tartotta a jogrend és a törvényesség tiszteletét. Az iskolai nevelés révén egy új, a korábbinál „boldogabb és civilizáltabb” Románia alapjait szerette volna megteremteni úgy, hogy „a demokrácia és az egyenlőség törvényei otthonra leljenek mindenki lelkében”.⁸²

„Mi a francia forradalom nagy eszméi, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség jelszavait az életben akarjuk megvalósítani” – *jelentette ki 1926-ban kultuszminiszterként.* „Mi elnyomni nem akarunk – *folytatta* –, hanem azt akarjuk, hogy a történelemben legyen beírva, hogy volt egy nemzet, amely nem akarta a másik népet elnyomni és ez a nép a román nép legyen.”⁸³

A magasztos eszmék azonban többnyire papíron maradtak. Hogy miért, arra részben magyarázatot ad egy elkeseredett hangú levele, amelyet az őt ért különféle

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ A jelenségről általános nézőpontból lásd: Berecz Ágoston: Az „oláh fiúk”. Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914). *AETAS*, 36. évf. 2021. 4. sz. 98–99.

⁸² Mindezt a Kormányzótanács kultusz és iskolai szakosztályának vezetőjeként mondta el az erdélyi és bánsági román tanítók 1919. februári nagyszabasi kongresszusán. Congresul învățatorimii. *Patria*, 1919. február 12/25. 3.

⁸³ „Legyen a történelemnek egy nemzete, mely nem nyomott el más népet.” *Erdélyi Hírlap*, 1926. május 21. 3.

kicsinyes pártpolitikai támadások miatt írt az *Adevărul*, című lap újságírójának 1928-ban. A levél egyfajta lelki önelemzés, amelyben a legbelsőbb érzései mellett a magyarokhoz fűződő ellentmondásos viszonyáról is vallott.

„Kénytelen vagyok feltárni előtted egy nagy személyes hibámat – írta újságíró ismerősének. – Azzal a lelki fogyatékossággal születtem, hogy nem tudok gyűlölni. [...] Egész életemben harcoltam – 55 éves voltam, amikor megszületett Nagy-Románia – egy gögös és elnyomó nép ellen, arra törekedve, hogy én is hozzájárulhassak szerény erőmmel nemzetem nemzeti és politikai felszabadításához. De még e néppel szemben sem éreztem soha gyűlöletet.”⁸⁴

A levélből az is kiderül, hogy Goldiș az elvtelen és személyeskedő belpolitikai csatározások miatt mélyen kiábrándult a román közállapotokból.

„Én is részt vettem a román közéletben azzal az olthatatlan vággyal, hogy jót tegyek a hazámnak és a nemzetemnek, erkölcsi és szellemi képességeim határáig. De egyszer csak arra ébredtem, hogy áruló, bandita, tolvaj vagyok, [...] teljesen alaptalanul, semmi bizonyíték nélkül.”⁸⁵

A román társadalom és a vezető politikai osztály „éretlensége” mellett egy vele készült magyar nyelvű interjú tanúsága szerint Goldiș paradox módon a magyar kisebbséget is hibáztatta azért, hogy az „alba-juliai” program (az 1918. december 1-jei gyulafehérvári egyesülési határozat), amely „az emberi civilizáció új evangéliuma”, még nem valósult meg Romániában. Ez ugyanis szerinte egy eszmény, egy ideál, amelynek a megvalósulása elsősorban a kisebbségek magatartásától függ. „Léggört kell teremteni, hogy közeledhessünk ehhez az eszményhez.” Meggyőződése volt, hogy „a romániai kisebbség és speciálisan a magyarság nem akar, vagy nem tud segítséget nyújtani ezen léggör megteremtéséhez. Természetes, hogy ezen léggör megteremtéséhez bizonyos áldozatokra van szükség. A magyarságnak meg kell hozni ezt az áldozatot...”⁸⁶ A riporter azon felvetésére, hogy a magyar többségű Aradon miért nincs magyar (állami) középiskola, Goldiș a saját példáját hozta fel: a Monarchia idején ő is az aradi magyar főgimnáziumba járt, mégsem magyarosodott el. „Ha önök valamennyien szintén az aradi román liceumba járnak – érvelt –, mégsem fognak elrománosodni.”⁸⁷

⁸⁴ Scrutator: O scrisoare a d-lui Vasile Goldiș. *Adevărul*, 1928. január 23. 3.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ M. B. [Major Béla]: Vita Goldiș Lászlóval a kisebbségi jogokról. Alba-Iulia papírrongy? *Erdeleyi Hírlap*, 1930. december 25. 31.

⁸⁷ Uo.

Kisebbségből többségbe kerülve Goldişnak tehát már nem a kisebbségi jog-egyenlőség biztosítása volt fontos, mint 1918 előtt, hanem az erdélyi román szupremácia megteremtése, majd megőrzése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ardelean, Aurel: Vasile Goldiş, artizan și ideolog al Marii Uniri din 1918. In: Grec, Marius Ioan – Iovan, Marțian – Boia, Stelean Ioan (coord.): *Vasile Goldiş: 150 de ani de la naștere (1862–1934). Volum omagial*. București: 2012. 13–14.
- Az aradi királyi főgymnasium története*. Közzéteszi Himpfner Béla igazgató. Arad: Gyulai István Könyvnyomdája, 1896.
- Berecz Ágoston: Az „oláh fiúk”. Román diákok magyar középiskolákban (1867–1914). *AETAS*, 2021/4. 77–99.
- Boia, Stelean-Ioan: Vasile Goldiş – European Thinker and Politician. Vasile Goldiş – Gânditor și om politic european. *Studii de știință și cultură*. Volumul XIII, nr. 3. Septembrie 2017. 121–126.
- Boszik András: Lovrintól Szécsényig – emlékezés Lipthay Bélára (1892–1974). *Agrártudományi Közlemények – Acta Agraria Debreceniensis*, 2011/43. Különszám, 12–23.
- Congresul învățătorimii. *Patria*, 1919. február 12/25. 3.
- Diaconescu, Marius: A „teljes nemzeti szabadság” az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozatban. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 745–762.
- Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói. I. 1873–1892*. Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2015.
- Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói. II. 1893–1903*. Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2018.
- Gagea, Eugen: *Vasile Goldiş (1862–1934). Monografie istorică*. Arad: „Vasile Goldiş” University Press, 2008.
- Gáll Ernő: A Darwin-körtől a gyulafehérvári nagygyűlésig. *Korunk*, 1978/9. 718–723.
- Gáll Ernő: Goldiş nemzetiségpolitikai koncepciója. In: Goldiş, Vasile: *Válogatott írások*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978. 5–19.
- Gáll Ernő: Nemzetiségfogalom: történet és jelentés. (I.) *Utunk*, 1973. január 26. 6–7.
- Glück, Eugen: Izvoare cu privire la gândirea lui Vasile Goldiş în perioada 1910–1918, privind problema națională. *Conviețuirea*, Anul 3, nr. 4 – Anul 4, nr. 1, 1999–2000. 29–38.
- Goldis József. Az Aradi Közlöny részére elmondotta Goldis László. *Aradi Közlöny*, 1929. október 26. 4.

Goldis László: „Itt születtem én ezen a tájon, az alföldi szép nagy rónaságon...”
Erdélyi Hírlap, 1928. december 25. 9.

Goldiș, Vasile: *A nemzetiségi kérdésről*. Bukarest: Politikai Könyvkiadó, 1976.

Goldiș, Vasile: *Despre problema naționalităților*. București: Editura Politică, 1976.

Goldiș, Vasile: *Válogatott írások*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978.

Hajós József: Vasile Goldiș (1862–1934). *Studiu introductiv*. In: Goldiș, Vasile: *Despre problema naționalităților*, București: Editura Politică, 1976. 15–86.

Kepecs József, dr. (szerk.): *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1991.

Kepecs József, dr. (szerk.): *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1850–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

Krenner Miklós: Boros Vida. In: *Az Aradi m. kir. Állami Főreáliskolának Értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. Közli: Jancsovics Ferenc, igazgató. Arad: Aradi Nyomda Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1912. 3–6.

Lakatos Ottó: *Arad története*. Arad: Szerző saját kiadása, 1881.

Laki László – Terra Rethé: Sváby Pál – gimnáziumi igazgató. <https://www.terra-rethe.com/2025/01/18/svaby-pal-gimnaziumi-igazgato/> (Utolsó letöltés: 2026. május 20.)

László Andor: „Ez az árulkodás iskolája, a besúgó-liceum”. Varga Ottó történelemtanár 1899-es ügye. *Napi történelmi forrás*, 2019-12-03. <https://ntf.hu/index.php/2019/12/03/ez-az-arulkodas-iskolaja-a-besugo-liceum-varga-otto-tortenelemtanar-1899-es-ugye/> (Utolsó letöltés: 2026. május 20.)

„Legyen a történelemnek egy nemzete, mely nem nyomott el más népet.” *Erdélyi Hírlap*, 1926. május 21. 3.

Ligeti Miklós: Ismeretlen Erdély. Arad a szép asszonyok városa – egy határváros élete, tündöklése – és küldetése. *Magyar Hírlap*, 1934. október 14. 3–4.

Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

M. B. [Major Béla]: Vita Goldis Lászlóval a kisebbségi jogokról. Alba-Iulia papírrongy? *Erdélyi Hírlap*, 1930. december 25. 31.

Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. Második rész. A török-hódítástól napjainkig. Arad: Kiadja a Monographia-Bizottság, 1895.

Mikó Imre: Emlékezés egy demokratára. *Utunk*, 1968. november 29. 2–4.

Mikó Imre: Goldișról – két nyelven. *Korunk*, 1976/12. 888–890.

Moga, Valer: Națiunea în discursul politic românesc din Transilvania anului 1918. In: Moga, Valer – Arhire, Sorin (coord.): *Problema Transilvaniei în discursul politic de la sfârșitul Primului Război Mondial*. Cluj-Napoca: Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2009. 31–161.

Morovics Miroslav Tibor: Egy múlt századi kísérletező fizikus, Antolik Károly életművéről. *Fizikai Szemle*, 1984/6. 222–226.

- Oarcea, Felicia Aneta: *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)*. Arad: Gutenberg Univers, 2012.
- Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010.
- Pénzes Artur: „Románok öleljétek a kebletekre a magyarokat”. *Aradi Közlöny*, 1926. május 21. 5.
- Pirchala Imre: Malmosi Károly. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1885–1886/4. 211–219.
- Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok*. Második kiadás. Szeged, JATE Kiadó, 1987 (A kötet új kiadása: Köröstárkány – Kápolnásnyék: Kárpátia Stúdió, 2019).
- Scrutator: O scrisoare a d-lui Vasile Goldiș. *Adevărul*, 1928. január 23. 3.
- Sinaci, Doru: Aradul, cea de-a treia capitală politică a românilor din Monarhia Habsburgică. *Historia*, an XVIII, nr. 202, noiembrie 2018. 14–19.
- Sinaci, Doru: *Discursul politic în perioada tribunismului arădean*. Arad: Vasile Goldiș University Press, 2014.
- Slavici, Ion: *Lumea prin care am trecut. Extras din „Convorbiri literare”*. București: Atelierele Grafice SOCEC & Co., S. A., 1930.
- Șora, Gheorghe: Contribuții privitoare la biografia lui Vasile Goldiș. *Crisia*, IX, 1979. 207–269.
- Șora, Gheorghe: Pagini inedite din jurnalul de tinerețe al lui Vasile Goldiș. Anexă. Goldiș Vasile, Însemnări, 1880, clasa a VII-a liceală. *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981. 555–573.
- Șora, Gheorghe: *Vasile Goldiș – o viață de om așa cum a fost*. Timișoara: Editura Helicon, 1993.
- Spectator: *Arad. Városkép*. Budapest: Magyar Kulturális Egyesületek Szövetsége, 1937.
- Stoica, Sever: *Iuliu Maniu*. Cluj: Institut[ul] de Arte Grafice Tipografia Mayer, 1932.
- Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Uő (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 1624–1700.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902.
- Tóthpál Béla: Az Aradi Csiky Gergely Főgimnázium története. *Honismeret*, 2016/2. 77–81.
- Mindenféle. *Ellenzék*, 1882. szeptember 1. 3.
- Trefort miniszter önkényeskedése. *Ellenzék*, 1882. augusztus 4. 3.
- Ujj János: *Arad építészeti emlékei*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság – Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, 2008.

- Ujj János: Felújították a főgimnázium épületét. *Heti Új Szó*, 2013. október 18. 15.
- Vaida-Voevod, Alexandru: *Memorii*. Vol. II. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban. Editura Dacia: Cluj-Napoca, 2006.
- Varga Ottó: *Naplóm, 1878*. Szerkesztette: Balla Tibor és Dominkovits Péter. Sopron: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2020.
- Zuboly: Mangold Lajos meghalt. *Pesti Napló*, 1912. július 16. 5–6.

MARCHUT RÉKA*

Iuliu Maniu és a magyarok 1945 után**

Iuliu Maniu and the Hungarians after 1945

ABSTRACT: The contemporary Hungarian public has either never heard of Iuliu Maniu, or if they do know something about him, they usually think of the massacres committed by the Maniu Guards. We believe that the roots of this distorted image, which persists to this day, are to be found in the period of Maniu's trial and his years in prison.

In this study, I seek to answer how the contemporary press and political public opinion, driven by communist ideology, influenced the image of Maniu held by broader segments of society; how the Romanian and Hungarian political elites created an enemy image out of Maniu, and what fault lines were consequently formed in the Hungarian and Romanian political and social communities.

I demonstrate how ethnic identity became subordinate to political loyalty in the Soviet-type state established after World War II, and what tools were used to construct this enemy image.

My research is based on the contemporary Transylvanian and Hungarian press and archival sources, primarily the documents of the Hungarian Legation in Bucharest and the Peace Preparation Department.

KEYWORDS: Iuliu Maniu, Hungarians in Romania, communist regime, political prosecution, prison

Iuliu Maniuról, mint a „mi Gyulukánkról”¹ ma már senki nem beszél, de a „mi Gróza Péterünk” mint a „legmagyarabb román”² mind a mai napig eleven élmény

* A szerző történész, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.elte.hu; ORCID: 0009-0002-7755-8662

** A tanulmány az NKFIH K 243767. sz. projekt keretében készült.

¹ 1918 előtt a korabeli forrásokban leginkább a Maniu Gyula névformát használták, de az impériumváltás után a magyar források továbbra is gyakran alkalmazták a magyarosított nevet. A „Gyuluka” becenevet nemcsak a családon belül, hanem a baráti és ismerősi körben is használták. Ld. Marchut Réka: *Locuri din viața lui Iuliu Maniu în perioada Monarhiei Austro-Ungare*. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2024. 53–64.

² A „legmagyarabb román” megnevezést nem csak Petru Grozára használták. Gozsdu Manó magyarországi román politikust és mecénást is illették ezzel a megnevezéssel.

az idősebb magyar generáció számára. A történelmi emlékezet különös iróniája, hogy míg a mai magyar közgondolkodás elítéli a kommunista rendszer működtetőit, és a kommunizmus áldozataira együttérzéssel gondol, addig Petru Grozáról még mindig egy pozitív kép él az idősebb magyarok egy részének szemében, míg a máramaroszi börtöncellában meghalt Iuliu Maniuról vagy nem tudnak, vagy negatív kép él róla. Ennek a máig ható torz képnek a gyökerét úgy véljük, hogy Maniu perének és börtönéveinek idejében kell keresnünk.

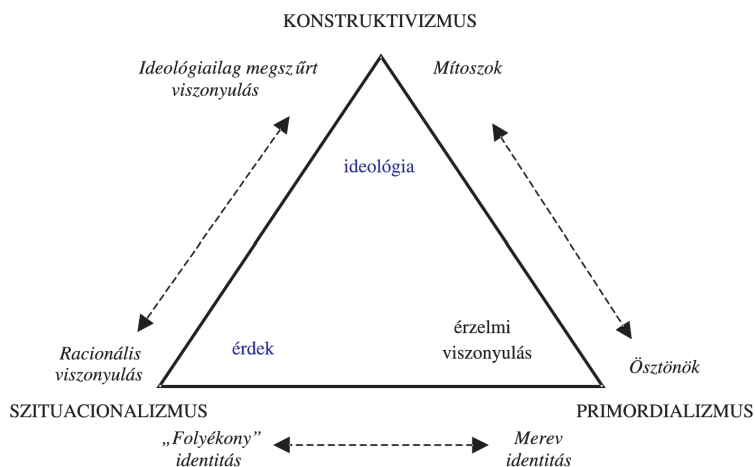
A tanulmányban arra keresem a választ, hogy a korabeli kommunista ideológia által vezérelt sajtó és politikai közvélemény hogyan befolyásolta a szélesebb rétegeknek Maniuról alkotott képét; hogyan kreált a román és a magyar politikai vezetőréteg ellenségképet Maniuból, és milyen törésvonalak alakultak ki ezáltal a magyar és a román politikai és társadalmi közösségekben?

A háborúkat követően lényeges kérdésként merült fel a háborús bűnösség és a felelősségre vonás ügye. Így volt ez a II. világháborút követően is. Önmagában ezzel nem lenne gond, ha egyéni felelősségre vonás lenne valós múltbéli tevékenységek feltárásával. De nem ez történt, hanem kollektív felelősségre vonás alapján bélyegeztek meg etnikai, társadalmi, vallási csoportokat egyrészt bosszúállás, másrészt politikai haszontöke céljából, a kiépülő új, ez esetben szovjet mintájú rendszer stabilizálása érdekében. Ezzel egyidőben működésbe lépett a történelemben (és a jelenben is) oly sokszor jellemző anti-korszakos (az előző időszakot befeketítő, leminősítő) gondolkodás, hogy a régi rendszerrel való leszámolás árán lehet az új rendszert kiépíteni és biztonságosan fenntartani. A kollektív felelősségre vonásnak és az anti-korszakos gondolkodásnak estek áldozatul emberek milliói a II. világháborút követően is, köztük magyarok, románok és Iuliu Maniu is.

Elméleti keret

A tárgyalt téma bemutatásához két elméleti keretet szeretnék használni. Az egyik az etnikai identitás és a politikai lojalitás felől közelíti a témát, a másik pedig az ellenségkép kreálásának hatásmechanizmusát vizsgálja. Előbbi vizsgálatánál David Brown hármas modelljét veszem alapul, mely szerint a nemzeti identitásnak háromféle megközelítési módja van: a primordialista, a szituacionalista és a konstruktivista. A primordialális identitásелеm a közösséghez való érzelmi lojalitáson alapul, melynek fontos összetevői a nyelv, a vallás, a család, a kultúra. Brown szerint ez egy rögzült, fixált, jól körülhatárolható identitás. Ezzel szemben van a szituacionalista identitásелеm, amit az éppen adódó helyzetek alakítanak, és ebben az érdekek a mozgatórugók; de mint ilyen ez egy „folyékony”, állandóan változó identitás. És a harmadik identitásелеm, ami a témánk szempontjából a tárgyalt korszakban erőteljessé és meghatározóvá válik, az a konstruktivista identitás, melynek

az ideológia az alapja, és ebbe beletartoznak a közösség mítoszai is, melyet az ideológiák saját érdekeik alapján alakítanak, újjáteremtnek vagy lerombolnak.³

Esetünkben ez abból a szempontból érdekes, hogy megnézzük a magyar közösségben, hogyan rendelődik alá a primordialista identitáselem a konstruktivistának, vagy más szóval hogyan tevődik át a hangsúly az etnikai identitásról a politikai lojalításra, tehát az etnikai identitást a primordialistával azonosítom, a politikai lojalitást pedig a konstruktivistával, azzal együtt, hogy az etnikai identitásnak nyilván van szituacionalista jellege is. A kérdés pedig az, hogy ez a hangsúlyeltolódás okoz-e törésvonalat a közösségen belül, illetve ez hogyan befolyásolja a Maniuhoz való viszonyulást?

A másik elméleti keret az ellenségkép konstruálásáról szól, ami nem újkeletű jelenség, hanem egy ősi toposz, amelynek lehet identitásképző és -alakító jellege, motiválhat harcba, és erősítheti a saját csoporthoz való lojalitást. Az ellenségkép nem konstans, mindig átírható és újraértelmezhető, sokszor együtt jár a bűnbakképzéssel, ahogy ezt Maniu esetében is megfigyelhetjük. A magyar politikatudományban Szabó Márton foglalkozott részletesen a politikai ellenfél/ellenséggel, vagy ahogy ő mondja, a „politikai idegennel”.⁴ Elmondhatjuk, az ellenség a fogalmak

³ Brown, David: *Contemporary nationalism. Civic, ethnocultural and multicultural politics*. London, New York: Routledge, 2000. 5.; Az ábra magyar nyelvű változata: Salat Levente: *A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásszerkezetek közötti feszültség*. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Tér és terep*. 4. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 27.

⁴ Szabó Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest: L'Harmattan, 2006.

által jön létre, és a diszkurzív térben nyilvánul meg. Ebben a térben helye van a sztereotípiák felállításának, az opposíció megjelölésének, a túláltalánosításnak, a rágalmaknak és az érzelmi ráhatásoknak. Ezen kívül azonban megtörténik a politikai tettek kriminalizálása is, mely által az ellenség cselekedeteit jogosan vagy jogtalanul büntetőjog által üldözendő cselekedetnek állítják be. Az alábbiakban mindennek a gyakorlati megvalósulását fogjuk látni.

Köztörténeti kontextus

Ahhoz, hogy a témát keretezni tudjuk, rá kell mutatnunk a II. világháború utáni magyar és a román belpolitikai helyzet hasonlóságaira és különbségeire. Mindkét ország vesztes államként került ki a II. világháborúból, de míg Románia 1944. augusztus 23-án átállt a szövetségesek oldalára, az 1944. március 19-e óta német megszállás alatt lévő Magyarországon a kormányzó Horthy Miklósnak nem sikerült a kiugrási kísérlet október 15-én. A háború után mindkét ország fegyverszüneti státusban volt, ami azt jelentette, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt álltak. Fontos különbség azonban, hogy míg Romániában a kommunista hatalomátvétel az állami szféra minden terén közvetlenül a háború után megtörtént, addig Magyarországon volt egy rövid időszak, két év 1945–1947 között, amikor koalíciós kormányzás valósult meg, és a legnagyobb felhatalmazást kapott párt, a Független Kisgazdapárt volt kormányon. Ez azt jelentette, hogy a szovjet típusú rendszer kiépítése is később kezdődött el. A háborús bűnösök felelősségre vonása mindkét országban közvetlenül a háború után megkezdődött, de hogy kit tekintettek háborús bűnösnek, az lényegesen különbözött még az első másfél–két évben. A politikai ellenfelekkel való leszámolás Romániában rögtön a háború után megkezdődött, Magyarországon csak 1947-től.

Romániában a kommunista kormány kovácsolta össze a két világháború között még egymással szembenálló politikai erőket, a Maniu vezette Nemzeti Parasztpártot (Partidul Național Țărănesc - PNȚ)⁵ és a Brătianu vezette Liberális Pártot (Partidul Național Liberal – PNL). Több más párttal együtt 1944. június 20-án kinyilvánították közös akaratukat a Nemzeti Demokratikus Blokk megalakítására, amely ki akart lépni a német szövetségi rendszerből. Ezek lesznek az ún. „történelmi” pártok. Egyszerre lesz a rendszer ellensége a konzervatív demokrata Maniu és a liberális demokrata Brătianu, és mindez a magát demokratának valló kommunista diktatúra idején történt. A közbeszédben a történelmi és a demokrata erők álltak egymással szemben.

⁵ 1926-ban alakult meg a Román Nemzeti Párt – amely egy konzervatív, erdélyi regionális politikai csoportosulás volt –, és a főként az Ókirályságban, valamint Besszarábiában berendezkedett Parasztpárt fúziójával.

Maniu és a Magyar Népi Szövetség

A II. világháború utáni időszakban a romániai magyarok egyedüli legális politikai szervezete a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) volt. Eleinte még három irányvonala volt: a jobbszárny (Decsy István, Nagy Géza), a centrum (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Demeter János, Csőgör Lajos) és a balszárny (Bányai László, Czikó Nándor, Csákány Béla, Takács Lajos). 1946-ban azonban a jobbszárny képviselőit marginalizálták,⁶ 1947-ben pedig a centristákat is. Abban a történészek között nincsen egyetértés, hogy a lényegi törésvonalak hol húzódtak,⁷ de 1947-re a szervezet ideológiailag teljesen belesimult a kiépülő új rendszerbe, baloldali szervezet volt, mely kommunista elveket vallott. A „legmagyarabb román”-nak tartott Petru Grozával teljes összhangban tudott működni, és úgy vélte, hogy Románia jövőjét a kiépülő szovjet mintájú hatalmi rendszer fogja biztosítani. Az ideológiai harmóniát etnikai feszültségekkel, konfliktusokkal sem engedték megzavarni. Úgy vélték, hogy a kisebbségi sérelmeket és törekvéseket most háttérbe kell szorítani, mert az elsődleges cél az internacionalizmus kiépítése.⁸ Innen nézve tudjuk megérteni, hogy Iuliu Maniu miért vált az MNSZ egyik legfőbb ellenségévé és fordítva.

A Nemzeti Parasztpárt (PNȚ) a magyar lakosságot az MNSZ-szel azonosította, de ahogy a Román Kommunista Párt (Partidul Comunist Român – PCR) mögött az internacionalizmust és a szovjet érdekeket látták, az MNSZ mögött ezen túl irredenta célokat is, és mivel ez utóbbi kettő szövetkezett, az PNȚ a PCR-t magyarbérencséggel vádolta. Ám a PNȚ sem volt egységes. Ez szintén legalább két részre oszlott. A konzervatív szárny Maniu elnöksége alatt egyesült, támogatói főként Erdélyben voltak. A radikálisabb szárny a kormányban képviseltette magát. A régi parasztpárti tagok többsége a passzív Ion Mihalache és Nicolae Lupu köré tömörült.⁹ Azt is mondhatnánk, hogy a pártnak volt egy erdélyi és egy regáti vezetése,

⁶ A legélesebb ellentét a határkérdésben volt. A jobbszárny még nem akarta elfogadni a kialakult határokat, míg a balszárny elfogadta a status quót. A vezetőségekben is éles ellentétek voltak, de egész megyei és járási tagozatok is kijelentették, hogy nem vállalnak szolidaritást az MNSZ területi kérdésekben elfoglalt álláspontjával, és sok tag jelentette be kilépését a Szövetségből. Ld. Dr. Hirsch Dezső miniszteri osztálytanácsos jelentése, Budapest, 1946. január 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-a Békeelőkészítő Osztály iratai 60. d. IV-131. tétel 45. f.

⁷ Az erről szóló véleménykülönbségeket ismerteti: Kovács Szabolcs: A Magyar Népi Szövetség a történetírásban a rendszerváltás előtt és után. *Erdélyi Krónika*, 2003. március 5. <https://erdelyikronika.net/2023/03/05/a-magyar-nepi-szovetseg-a-tortenetirasban-a-rendszervaltas-elott-es-utan/> (Utolsó letöltés: 2026. május 28.)

⁸ Az MNSZ-ről ld. bővebben: Lönhárt Tamás: *Uniunea Populară Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România 1944–1948*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2008.; Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston: *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Csíkszereda: Pro Print, 2009.

⁹ Román feljegyzés, MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 232.

amelyet csak Maniu vitathatatlan tekintélye tudott egyesíteni.¹⁰ Maniu 1945. szeptember 20-án egy külföldi újságíróknak tartott sajtótájékoztatót, azt nyilatkozta, hogy „Romániában még az utolsó ember is tudja, hogy ezt a kormányt a horthysta rezsim idejéből itt maradt magyar fasiszták támogatják”.¹¹ Hivatalos romániai magyar perspektívából pedig a Maniu-gárdák és Maniu közé került egyenlőségjel.

A román kommunista sajtó felhívta a figyelmet arra, hogy nem lehet egyenlőséget tenni a magyar nép és a magyar „fasiszták” között, és tiltakoztak a Maniu-gárdák által végbevitt erdélyi vérengzések miatt. A PCR ezzel sajtóhadjáratot indított legfőbb riválisa, Maniu ellen. A *România Liberă* cikkírója feltette a kérdést, hogy vajon Maniu tud-e ezekről az atrocitásokról. Az erdélyi magyar sajtó, a Kolozsváron szerkesztett *Világosság*, illetve a Brassóban kiadott *Népi Egység* című napilap átvette vagy ismertette a román baloldali sajtó magyarokkal szimpatizáló megnyilatkozásait, ugyanakkor közreadta a parasztpárti lapokban (*Patria*, *Dreptatea*) megjelenő magyarellenes írásokat is. Ezekből pedig sok volt. A *Patria* 1946. március 19-i számában jelent meg a *Tűz a hamu alatt* című vezércikk, melyben arról írtak, hogy a Maniu ellenes támadások Kolozsváron¹² nem a román nép művei, mert a román nép nem gyűlöli Maniut, hanem azok a csoportok támadják, „akiket a szentistváni korona dominanciájának sovén eszméje szédített meg”.¹³

A magyar diplomáciai élet is erősen ideológiavezérelt volt. A bukaresti magyar követi jelentések szerint minden magyarellenes atrocitásért a „maniuisták” voltak a felelősek, és azt olvashatjuk, hogy a magyarellenes hangulatot is a „történelmi” pártok szították.¹⁴ Mindezek nyomán az MNSZ vezetőinek és a magyar sajtónak az elsődleges célpontja Iuliu Maniu lett, holott a magyarok által lakott vidékeken Maniu rendelkezett a legnagyobb támogatottsággal.¹⁵ Ez két dolgot cáfol egyszerre: cáfolja, hogy az erdélyi magyarok egységesen az MNSZ ideológiai irányvonalába tartoztak volna, és azt is, hogy a magyarok egésze Maniut tette volna felelőssé a Maniu-gárdák által végbevitt atrocitásokért.

Azt, hogy a magyarok között ugyanolyan szakadás volt, mint a románok között, jól példázza az alábbi idézet a Marosvásárhelyen megjelenő *Szabad Szó* című lapból: „Amikor a román reakció a Groza-kormányt támadja, munkás vérbe gázol és magyarellenes merényleteket követ el, ugyanakkor a magyar reakció vele összhangban rágalmazza a kormányt, sérelmeinek orvoslásáért küzdő tömegszervezetünket

¹⁰ A bukaresti magyar követség bizalmas jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek, 1947. január 10., MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 455–457.

¹¹ Scurtu, Ioan: *Istoria Partidului Național Țărănesc*. București: Editura Enciclopedică, 1994. 365.; Nagy – Olti 2009. 36.

¹² Kolozsvár utcáin teleragasztott plakátokon Maniut különféle obszcén kifejezésekkel illették. Ld. MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 18.

¹³ Az erdélyi magyarság politikai helyzete 1946. május havában, MNL OL XIX-J-33-a Bukaresti Nagykövetség iratai, 43. d. Bukarest 1946–1948 Külpolitikai, belpolitikai tájékoztatók f. 448.

¹⁴ Uo. f. 426–433.

¹⁵ Nagy – Olti, 2009. 37.

pedig hátba támadja. Nem tűrhetjük, hogy Maniu eme gyászmagyarjai önző földes-
 úri és egyéb érdekekért, a nemzetmentés cégére alatt elárulják népünk érdekét.”¹⁶
 Az idézet az MNSZ Központi Intézőbizottságának Románia magyarságához inté-
 zett kiáltványából való. A *Világosság* 1946. január 5-i számában a *Maniu lélekha-
 lászai* című írás elítélte a Maniuval tárgyaló magyar „urakat”.¹⁷

„Maniu magyarjai”

Kik voltak „Maniu eme gyászmagyarjai”? Többek között Nagy Ferenc, Magyar-
 ország kisgazdapárti miniszterelnöke és a polgári demokrácia híve. Az 1946-os
 választások előtt az MNSZ aggodalommal figyelte, hogy egyes vidékeken kisgaz-
 dapárti agitáció folyik, és azok a Maniu-pártra való szavazásra buzdítanak. Ezeken
 a vidékeken Maniuék is erőteljes propagandát indítottak.¹⁸ Az MNSZ pedig Maniu-
 ellenes propagandát folytatott. A szervezet balszárnyához tartozó Bányai László az
 1946. március 18–20. között megtartott brassói nagygyűlésen arra hívta fel a veze-
 tőség figyelmét, hogy Maniu néhány „reakciós magyar úrral” is tárgyalt, sajtótámo-
 gatást és pénzt ígért nekik.¹⁹ Maniu állítólag azt is megígérte, hogy a PNT-n belül
 egy magyar tagozatot is felállítanak.²⁰ Az MNSZ elnöke, Kurkó Gyárfás január
 9-i beszédében foglalkozott e tervvel, megemlítve, hogy a Párt miniszteri tárca és
 egyéb engedmények felkínálásával igyekszik magához édesgetni a magyarságot és
 ily módon megbontani a MNSZ egységét.²¹

Maniu tárgyalásokat folytatott az MNSZ egy csoportjával, amelynek tagjai Te-
 leki Ádám, Szász Pál, Józan Miklós unitárius püspök, Boga Alajos és Bethlen Mik-
 lós voltak.²² A Független Kisgazdapárt (FKgP) támogatását is megnyerték. A PNT
 delegációja a fent említett személyeken kívül Teleki Bélával, Auer Pállal, Tamási
 Áronnal, Demeter Bélával és Sulyok Dezsővel is tárgyalt.²³ Maniu az amerikai
 újságírókkal, Mark Ethridge-dzsel és Reuben Markhammel ápolt jó kapcsolatait is

¹⁶ Az MNSZ központi intézőbizottságának kiáltványa az ország magyarságához. *Szabad Szó*
 (Marosvásárhely), 1945. november 21. 1. Közli még: Vincze Gábor (szerk.): *Történeti kény-
 szerpályák – kisebbségi realpolitikák II.* Csíkszereda: Pro Print, 2003. 34–35.; Nagy – Olti,
 2009. 214.

¹⁷ Maniu lélekhalászai. *Világosság*, 1946. január 5. 3.

¹⁸ Nagy – Olti, 2009. 300.

¹⁹ Nagy – Olti, 2009. 301–302.

²⁰ Dr. Dezső Hirsch Dezső miniszteri tanácsos jelentése, Bukarest, 1946. január 10., MNL
 OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 57.

²¹ Uo.

²² DJANC (Kolozsvári Megyei Levéltár) Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 635/1945-
 1947, nota nr. 181/K 1946. április 9. Idézi Lönhart, 2008. 243.

²³ Uo.

felhasználta az ügy érdekében.²⁴ Maksay Albert költő és író, aki a két világháború között az Egyesült Államokban tanult, jól ismerte ezeket az újságírókat. Maksay közvetítőként is tevékenykedett az MNSZ és a PNT között. Maniu megbízta Markhamet, hogy nyerve meg számára a három erdélyi püspököt.²⁵ Mindezek a kísérletek azonban sikertelenek maradtak, mert a PNT sajtóorgánumai erősen magyarellenes cikkeket írtak, és a PNT egyes képviselői is hasonló nyilatkozatokat tettek.²⁶

Azt is tudni vélték, hogy Maniu a szociáldemokratákhoz is levelet intézett, hogy közös listán induljanak a választáson. Ezt a levelet felolvasták a Szociáldemokrata Párt (Partidul Social Democrat – PSD) 1946. március 10-i rendkívüli kongresszusán, de a levélről utólag kiderült, hogy hamisítvány, viszont a PCR-nek sikerült elérnie, hogy Constantin-Titel Petrescu főtitkár kilépjen a PSD-ből, így a Szociáldemokrata Párt élére egy, a kommunistákhoz lojális vezető került.²⁷ Az MNSZ viszont csak megfontoltan akart szembeszállni Maniuvallal: „A Maniu-ellenes propagandát nem csak kötekedéssel kell folytatni. Érvekkel meg kell győzni népünket. Hagyjuk a román demokráciára, hogy szídjá Maniut. Mi meggyőződéssel küszöbölünk ki népünkől minden illúziót Maniuvallal szemben.”²⁸

Egy nagyon érdekes epizód történt 1947 májusában, amikor Petru Groza Budapestre látogatott több kormánytisztviselővel és Nagy Ferenc fogadta.²⁹ Ekkor Major Róbert,³⁰ a *Kis Újság* című lap újságírója Nagy Ferenc megbízásából egy bizottsággal Bukarestbe érkezett, és felvette a kapcsolatot a „maniuista” körökkel.

²⁴ Az amerikai újságírók tevékenységéről lásd Burger, Ulrich: *Misiunea Ethridge în România*. București: Fundația Academia Civică, 2000.

²⁵ Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1998. 124.

²⁶ DJANC Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, dosar 635/1945-1947, nota nr. 181/K from April 8, 1946. április 8. Idézi Lönhart, 2008. 243.

²⁷ A kongresszuson történekről ld. Lakatos István visszaemlékezését: Lakatos István: *Emlékeim II. (Börtönéveim)*. Marosvásárhely: Appendix, 2007.; valamint Nagy – Olti, 2009. 301.

²⁸ Bányai László az MNSZ Központi Intézőbizottságának brassói ülésén. Ld. még: Nagy – Olti, 2009. 472.

²⁹ A látogatásra a párizsi békeszerződés aláírását (1947. február 10.) követően került sor május 1. és 8. között. Petru Groza kíséretében jelen voltak még: Ion Pas, kulturális miniszter, Octav Livezeanu, propagandaminiszter, Emil Bodnăraș és Mihai Sadoveanu, író, a Román Akadémia tagja. A románok a látogatásnak csupán kulturális célt adtak, a magyar fél próbálta volna gazdasági kérdésekre is terelni a szót, de nem sikerült. Ld. Bíc Tania-Nicoleta: *Vizita lui Petru Groza la Budapesta și a lui Dinnyés Lajos la București în anul 1947. Acta Musei Porolissensis*, 2022. 265–272.

³⁰ Major Róbert tagja volt annak a magyar bizottságnak, amely 1947 májusának közepén érkezett Bukarestbe a CASBI-ügy rendezésére. Bogdan Iosif (Salamon József) szerint Major Róbert Kolozsvárra is elutazott, ahol Balogh Edgárral, Juhász Lajossal és másokkal folytatott tárgyalásokat. Ld. Nagy – Olti, 2009. 411.

Major Kolozsvárra is elment az MNSZ központi vezetőségének az ajánlására. Ott a következő nyilatkozatokat tette:³¹

- „1. Az MNSZ-nek Maniu felé kell orientálódnia, mert a jövő a PNT párté.
2. Maniunak már nincs semmilyen konfliktusa Magyarországgal – amióta Magyarország lemondott a revízióról –, így semmi sem áll a kisgazdák és a PNT együttműködésének útjában.
3. Maniu egy esetleges új választás alkalmával sokkal több parlamenti mandátumot biztosítana az MNSZ-nek, ha ez az együttműködés megvalósulna.
4. Ha ez a terv megvalósulna, Magyarország részéről pénzügyi támogatást biztosítanának az MNSZ-nek, és könnyen lehetséges lenne egy jelentős összeget juttatni az MNSZ-nek egy „svéd alapból” is. [...]
5. Kijelentette, hogy ez az új orientáció nemcsak a nyugati hatalmak, hanem a Szovjetunió szimpátiájával is találkozna, amely nem politikai elvek, hanem a közvetlen szükségletek pillanatnyi helyzete szerint igazodik – hiszen Hitlerrel is paktumot kötött,³² miért ne egyezne meg Maniual, ha látja, hogy ő az „erősebb”.

Mindez hatalmas vihart kavart az MNSZ-en belül, és elhatárolódtak tőle, bár a párt ülésének jegyzőkönyvéből egyértelműen látszik, hogy az állásfoglalásuk nem volt egyöntetű.

A Maniu-gárdák

És most néhány gondolat erejéig térjünk ki a Maniu-gárdákra. Mindenekelőtt le szeretném szögezni, hogy nem az 1934-ben megalakult gárdákról beszélek,³³ hanem azokról, melyek 1944 őszén Brassóban alakultak Gavrilă Olteanu vezetésével; olyan paramilitáris szervezetek, melyek román tisztekből, altisztekből álltak a viszszafooglalt Erdély területén. Erről az epizódról beszélnünk kell akkor is, ha tudjuk, hogy „ez egy kegyetlen és véres történet, amelyről bárhogyan is írsz, meggyanúsítanak, hogy valakinek a pártját fogod” – ahogy azt Marius Oprea történész megfogalmazta.³⁴ Ahogy a bevezetőben is említettem, most csak aláhúzom: a magyarok

³¹ Jelentés Major Róbert, a *Kis Újság* című lap tudósítójának bukaresti látogatása során végzett tevékenységéről, 1947. május – Ld. Andreescu, Andreea – Năstase Lucian–Varga Andrea (szerk.): *Maghiarii din România (1945–1955). Minoritățile etniculturale. Mărturiile documentare*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse Pentru Diversitate Etnoculturală, 2002. 152. számú dokumentum, 505–506.

³² Utalás a Molotov-Ribbentrop paktumra, 1939. augusztus 23.

³³ Ezekről a gárdákról ld. Borz, Cristian – Borz, Ana-Maria: *Iuliu Maniu. Politică și morală*. Zalău: Caiete Silvane, 2023. 131.

³⁴ Oprea, Marius: *Atunci când și îngeri plîng: povestea lui Gavrilă Olteanu și a „Gărzilor Iuliu Maniu” sau „Sumanele Negre”*. 2021, <https://www.mediafax.ro/editorialistii/>

Maniu-képét döntően a Maniu-gárdák vérengzései határozták/határozzák meg, még ma is. Ami a románoknak a bécsi döntés után Ipp és Ördökgút,³⁵ az a magyaroknak az 1944-es román átállás után Szárazajta,³⁶ Egeres, Csíkszentdomonkos.³⁷ Csak látszólagos az ellentmondás, hogy előbb arról beszéltem, hogy a magyarok döntő része nem vallotta azt, amit az MNSZ, ti. hogy Maniu és a Maniu-gárdák ugyanazok.³⁸ Az akkor élő magyaroknak személyes tapasztalataik, tudásuk, élményeik voltak Maniuvall kapcsolatban, az utókornak már csak az emlékezet jut, amit a kommunista propaganda festett meg politikusaival, újságíróival, értelmiségi elitjével és sajnos később történészeivel is. A korabeli magyar sajtó,³⁹ mind a magyarországi, mind a romániai arról írt, hogy Maniu tervezte és szervezte meg ezeket a gárdákat, és a vérengzések az ő utasításával és tudtával történtek. A román Nagyvezérkar helyettes főnöke, Ion Arhip tábornok jelezte Iuliu Maniunak írt 1944. október 18-i levelében, hogy az alárendeltségükben levő egyes parancsnokságoktól értesültek a szárazajtai vérengzésről. Arhip a Nagyvezérkar álláspontját tolmácsolva jelezte, hogy az önkéntesek túllépték jogkörüket, egyben kérte Maniut, utasítsa az önkéntes osztagokat a területi katonai hatóságokkal való mennél szorosabb

istoria-fara-perdea-atunci-cind-si-ingerii-pling-povestea-lui-gavrila-olteanu-si-a-garzilor-iuliu-maniu-sau-sumanele-negre-20150330 (Utolsó letöltés: 2026. május 27.)

³⁵ A második bécsi döntést követően, 1940. szeptember 5-én a Horthy Miklós kormányzó által vezetett magyar csapatok átlépték a trianoni határokat. A magyar etnikumú lakosság örömmel fogadta a magyar csapatokat, és a Romániától való elszakadást felszabadulásként élte meg. A román etnikumú lakosságot inkább a félelem töltötte el. Szilágy vármegyében, Ipp (Ip) településen egy véletlen robbanás következtében két magyar katona életét veszítette. Gyorsan elterjedtek a pletykák, miszerint románok ölték meg őket, ezért magyar csapatokat küldtek a településre a helyzet kivizsgálására. A magyar csapatok kegyetlen mészárlásokat követtek el a román lakosság ellen Ippen, Ördökgúton (Treznea) és több más észak-erdélyi településen. Ld. még: Ţurlea, Petre: *Ip şi Trăzneu. Atrocităţi maghiare şi acţiune diplomatică românească. Studii şi documente*. Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1996.; Illésfalvi Péter: *A magyar–román kapcsolatok katonai vonatkozásai 1940–1944 között*. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2005.; Sárándi Tamás: *Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár: Kriterion, 2023.

³⁶ Benkő Levente: *Szárazajta*, 2. kiad. Barót: Tortoma Kiadó, 2011.

³⁷ Egy Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010/2. 97–111.; Gál Mária – Gajdos Balogh Attila – Imreh Ferenc (szerk.): *Fehér könyv – az 1944. őszi magyarellenés atrocitásokról*. Kolozsvár: RMDSZ, 1995.; L. Balogh Béni: A Maniu-gárdák. *Limes*, 1997/2. 157–163.

³⁸ Egy helyi példa: Az MNSZ szilágysomlyói (Şimleu Silvaniei) szervezetének 1946. november 14-i jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a varsolci (Vârşolt) helyi magyarok Maniura szándékoztak szavazni. Ld. Jegyzőkönyv, 1946. november 14., közzétette Orbán János, *Szilágyság*, 1994. október 7. 6.

³⁹ Például: Feloszlatták a Maniu-féle Nemzeti Parasztpártot. *Falvak Népe*, 1947. augusztus 10. 1.; Megkezdődött a főtárgyalás Maniu Gyula és társai bűnpereben. *Magyar Szó*, 1947. október 31. 2.; A Nemzeti Parasztpárt volt vezetőinek bűnpere. Képek a Maniu-per főtárgyalásáról. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 1. 2–3.

együttműködésre.⁴⁰ 1944 novemberének közepén a Maniu-gárdákat feloszlatták, amit Maniu személyesen hozott a gárdák tudomására egy gyűlésen.⁴¹ Illetve egy felhívást is intézett hozzájuk: „A fiatalabb nemzedék, a nagy nemzeti eszméktől lelkesítve és országunk jövőjéért aggódva, létrehozott néhány önkéntes zászlóaljat Erdély felszabadítására. E zászlóaljak közül néhány az én nevemet viseli. Sokrétű elfoglaltságom megakadályozott abban, hogy közelebből is érdeklődjem e katonai egységek sorsa és tevékenysége iránt, és a szükséges szemléket sem tudtam megtartani, hogy meggyőződjem szükségességükről és eredményeikről.”⁴²

Mind magyar, mind román történészek egyetértenek abban, hogy Maniunak a magyarellenos vérengzésekhez nem sok köze volt. Abban viszont Maniu hibázott, hogy eddigi tudásunk alapján nyilvánosan nem határolódott el ezeknek a gárdáknak a tevékenységétől. Amikor ezt megtette, már késő volt, mert az a vádlottak padján történt. Ő ott azt vallotta, hogy ezek a gárdák felvették ugyan az ő nevét, de nem a tudtával és az akaratával alakultak meg; a Maniu-gárdisták vérengzéseiről pedig éppen csak hírből hallott, és nem helyeselte azokat.⁴³ Ha képesek vagyunk Maniunak a teljes életpályáját, személyiségét átlátni, akkor mondhatjuk azt, hogy Maniu a vádlottak padján az igazat mondhatta. Soha nem értett volna egyet azokkal a mézszárlásokkal, amik megtörténtek.

A *Romániai Magyar Szó* napilapban nagyon radikális nyilatkozat jelent meg közvetlenül az elítélés előtti napokban: „A romániai magyarság szintén élénk vára-kozással tekint a Maniu-per ítétele elé, mert jól tudja ezúttal, hogy a magyar-gyilkos Maniu-gárdák vérengzéseinek értelmi szerzői felelnek tetteikért. Azok az emberek, akik felelősek a két egymásra utalt nép egymásra uszításáért, akik a múltban a magyar reakcióval szoros érdekközösségben megakadályozták a román és a magyar nép baráti egymásra találását, hogy könnyebben kiszípolozhassák a dolgozó néptömegeket. Az ország magyarsága névében az összes vádlottak legsúlyosabb elítélését kérjük.”⁴⁴

A magyarok részéről a fő vád Maniu ellen a Maniu-gárdák voltak, de ezen kívül mind az erdélyi, mind a magyarországi magyar sajtó felsorakoztatta az összes vádat Maniu ellen, amit a román politika is előhozott: ugyanolyan hazaárulónak,

⁴⁰ Benkő Levente: *Magyarellenos atrocitások 1944 őszén Erdélyben*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/kiskassa/itt_volt_a_vegallomas/pages/009_erdely.htm (Utolsó letöltés: 2026. június 27.)

⁴¹ Feloszlatták a Maniuról elnevezett önkéntes gárdákat. *Népi Egység*, 1944. november 17. 4.

⁴² ANR (Arhiva Națională Românei – Román Nemzeti Levéltár) Fond Consiliul de Miniștri (Minisztertanács iratai) 3039, 15/1944 Voluntari lui Iuliu Maniu în Ardealul de Nord (Iuliu Maniu önkéntesei Észak-Erdélyben)

⁴³ Maniu nyílt vallomást tett a demokratikus rendszerünk ellen. *Erdély*, 1947. november 5. 1.

⁴⁴ Az ország magyarsága a vádlottak legsúlyosabb megbüntetését kéri. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 12. 1.

reakciónak, népellenesnek, fasisztának, háborús bűnösnek bélyegezte, mint a román politika és sajtó.⁴⁵

Magyar feljegyzés Maniu németbarát és magyarellenes politikájáról

Nemcsak a sajtó volt Maniu-ellenes, hanem a diplomáciai iratokból is ez a kép rajzolódik ki. A követi jelentésekben olvashatjuk, hogy a reakciónak bélyegzett „történelmi” pártokat tették meg bűnbaknak és minden magyarellenes atrocitásért őket tették felelőssé.⁴⁶ A magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya egy tanulmányt készítettett Iuliu Maniu németbarát és nemzetiségellenes politikájáról.⁴⁷ A feljegyzést Gyallay-Pap Domokos,⁴⁸ a bukaresti magyar képviselő referense írta. A tanulmány azzal kezdődik, hogy Maniu a nyugati közvélemény szemében még mindig a nyugati értelemben vett demokrácia egyik leghitelesebb és legtekintélyesebb romániai képviselője. Ez teljes mértékben valós megállapítást volt, bár a perben felrótták Maniunak az „imperialistákkal” való kollaborálást és az angolszászoknak való kémkedést. A téma legavatottabb történész szakértője Dennis Deletant, aki tömören és lényegre törően fogalmazta meg Maniu és az angolok kapcsolatát: „Iuliu Maniu a britek ügynöke volt, de egy hazafias ügynök, aki Románia érdekeit szolgálta”.⁴⁹ Tudjuk azt is, hogy Maniu pénzt kapott az angoloktól hálózatépítésre, de a brit titkosszolgálat (SOE)⁵⁰ 1945-ös kimutatásából azt is tudjuk, hogy Maniu elszámolt a felhasznált pénzzel (rádiókészülékeket

⁴⁵ Ld. az előző lábjegyzetekben hivatkozott cikkeket és: A néptörvényszék előtt tett tanúvallomásaiban Maniu kijelentette, hogy Antonescu és társai „Nem bűnösebbek, mint mások”. *Népi Egység*, 1946. május 14. 3.; Maniucék igazi arca. *Erdély*, 1946. július 18. 1.; Maniu közvetlenül irányította a demokratikus rend elleni összeesküvést és az angolszászoknak végzett kémkedést. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 3. 1–3.

⁴⁶ Az erdélyi magyarság politikai helyzete 1946. május havában, MNL OL XIX-J-33-a Bukaresti magyar követség iratai, 43. d. 1946–1948 Külpolitikai, belpolitikai tájékoztatók f. 426–433.

⁴⁷ Szempontok Maniu Gyula németbarát és nemzetiségellenes politikájának áttekintéséhez, MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 137–154.

⁴⁸ Gyallay-Pap Domokos több olyan tanulmányt is írt, amelyeket a Békeelőkészítő Osztály felhasznált. Egyik emlékiratát közölte: Gécz Róbert: Gyallay-Pap Domokos 1947-es emlékirata az erdélyi magyar intézmények második világháború utáni helyzetéről. *Lybmus*, 2021/2. 377–424.

⁴⁹ Deletant, Dennis: „Iuliu Maniu a fost un agent al britanicilor: Dar a fost un agent patriotic pentru România”. <https://pressone.ro/dennis-deletant-iuliu-maniu-a-fost-un-agent-al-britanicilor-dar-a-fost-un-agent-patriotic-pentru-romania> (Utolsó ideje: 2026. május 28.). A britek titkos tevékenységéről ld. Deletant, Dennis: *Activități britanice clandestine în România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*. București: Humanitas, 2019.

⁵⁰ A Különleges Műveletek Végrehajtó Egysége (SOE - Special Operations Executive) egy brit szervezet volt, amelyet 1940-ben hoztak létre azzal a céllal, hogy kémkedést, szabotázsakciókat és felderítést végezzen a németek által megszállt Európában, valamint támogassa a helyi ellenállási mozgalmakat a II. világháború alatt.

vásárolt belőle), ami megmaradt, azt visszaadta.⁵¹ Tehát Maniu valóban részt vett a kémtevékenységben, de az ország demokratizálására törekedett. Ugyanakkor egy 1946. júniusi magyar követi jelentés arról szólt, hogy az angolszászoknak Maniu személye már nem túl jelentős, mert öreg ember, és a legbensőbb munkatársai is gyengék, ezért az „angolszász politika [...] nem exponálja magát túlságosan az ő érdekében”, hanem inkább Mihály személye fontos nekik.⁵² Úgy vélem, hogy a követ nem mérte fel helyesen Maniu jelentőségét az angolszászok szemében, szerepét kisebbitve könnyebben lehetett ellenséggé kreálni.

Sokkal közelebb állt a valósághoz az a politikai összefoglaló, amelyben Maniu és az angolszászok szoros kapcsolatáról írtak: „A Groza-kormány koalíciós megtoldása és tovább bővítése nehéznek látszik, s Maniu tekintélye roppant nagy, sőt egyre nő, éppen olyan hatótényező kezd lenni, mint öt éve volt. [...] Maniu felé az angolok is letagadhatatlanul tekintenek, épp elég erős tekintélyt épített ki magának az elmúlt évtizedekben. Maniunak megvan az angoloknál a kapcsolata, de fennáll más romániai hatótényezők angolszász viszonyulása, s ezek mind előkészítenek új helyzeteket. [...]”⁵³

Az említett feljegyzésben azonban Gyallay-Papp azt igyekezett bizonyítani, hogy Maniu a demokratikus államberendezkedés ellen van. Gondolatmenetét egészen távolról indította, mert Maniu 1914 előtti bécsi kapcsolataival kezdett foglalkozni, és felrótta neki, hogy bizalmi kapcsolatban volt Karl Lueger bécsi polgármesterrel és a magyarellenesnek titulált Ferenc Ferdinánd trónörökössel. Igen, ez is igaz. Iuliu Maniu Alexandru Vaida-Voevoddal és Aurel Popovici-csal és több más nemzetiségű képviselővel együtt Ferenc Ferdinand bizalmi köréhez, az ú. n. Belvedere-körhöz tartozott. Arra számítottak, hogy Ferenc József halála után Ferenc Ferdinánd kerül a trónra, és erre az esetre az ország megreformálását, föderatív átalakítását tervezték. A román nemzetiségi képviselők Bécsen keresztül igyekeztek nyomást gyakorolni a magyar kormányra a nemzetiségi jogaik kieszközlése végett. Reményüket azonban szertefoszlatta Ferenc Ferdinánd meggyilkolása 1914. június 28-án.⁵⁴

Aztán elképesztő logikai eszmefuttatással a tanulmány szerzője arra jut, hogy Maniu hibás az 1918/19-es magyarországi szocialista forradalmak leveréséért, tehát a kiépülő reakciós ellenforradalmi rendszert támogatta, annak a szolgálatában állott. Majd nemzetiségellenes intézkedéseket hozott a kormánya, belelővetett az

⁵¹ Deletant, Iuliu Maniu, 2019.

⁵² Román összefoglaló, MNL OL J-33-a, 43. d. f. 487–492.

⁵³ A román belpolitikai helyzet jellegzetességei, MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-131 t. f. 89.

⁵⁴ Ld. Hitchens, Keith: *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*, Bucharest: The Encyclopaedic Publishing House, 1999.; Maior, Liviu: *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*. București: Enciclopedică, 2006.; Marchut Réka: *Iuliu Maniu in Vienna*. In: Kis Ágnes – Peti Lehel – Székely István Gergő (szerk.): *Identities, Representations and Policies: State-Minority Relations in the 20th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca: ISPMN, 2025. 35–50.

ipari munkásságba, szövetkezett a Vasgárdával, Antonescut támogatta és így tovább és így tovább.

Felmerül a kérdés, miért volt szüksége a magyar külügyminisztériumnak erre az anyagra? Erre a választ egy jelentésben találjuk, és így hangzik: „Ezt különösen London és Washington felé kellene felhasználni, hogy az angoloknak és amerikaiaknak annyira kedves és demokratának elismert Maniu Gyulát diszkreditálhassuk.”⁵⁵ A jelentéstevő megállapítja, hogy „Maniu személye és szelleme legjelentősebb akadálya a dunavölgyi megbékélésnek nemzetközi, szociális és nemzetiségpolitikai értelemben egyaránt.”⁵⁶ Maniu perére és letartóztatására egy magyar külügyi anyag nyilván semmilyen befolyással nem bírt, de érdekes megfigyelni, hogy a tanulmánynak az 1940 utáni részében tulajdonképpen a per alapjául szolgáló vádak fogalmazódnak meg.

Maniu letartóztatása, börtönevei és halála

Nézzük meg, hogy milyen volt a magyar reakció a letartóztatásra? A Magyar Népi Szövetség határozatot fogadott el, melyben a következőt fogalmazták meg: „Maniu magyar cinkosai, az amerikai aranyborjú imádói, egy új vérözön elvetemült áhítói, a sorainkban megbúvó orgyilkosok nem számíthatnak kíméletre tőlünk.” (Az MNSZ temesvári kongresszusának határozata, Temesvár, 1947. november 23.)⁵⁷ A miniszterelnök Nagy Ferenc Petru Groza 1947. májusi látogatása után szabadságra ment Svájcba. Itthon közben Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt akkori főtitkára elraboltatta Nagy Ferenc ötéves kisfiát, és vele zsarolta meg, hogy mondjon le. Nagy Ferenc azonnal lemondott május 31-én, soha többet nem jöhetett vissza Magyarországra. Nagy Ferenc Magyarországon szintén megkapta a hazaáruló és néparuló billogot, sőt, azzal is megvádolták, hogy Maniuvál és több más térségbeli politikussal egy nemzetközi agrárfrontot akartak létrehozni, amellyel az imperialisták érdekeit szolgálták volna ki.⁵⁸ Nagy Ferenc már a svájci emigrációból így látta Maniu letartóztatását: „Romániában börtönbe került az ősz vezér, Iuliu Maniu, fegyvertársaival együtt. A román nép szenvedéseinek tengerén vidáman úszkál a könnyű fajsúlyú Groza Péter, a hazafias nép pedig Pauker Anna és Emil Bodnăraș parancsára járja Moszkva táncát.”⁵⁹ A leendő magyarországi diktátor, Rákosi Mátyás pedig ezt nyilatkozta: „a román kormánynek joga és kötelessége

⁵⁵ Javaslat a Románia és Magyarország közötti viszony rendezésére. Szempontok Maniu németbarát politikájához, 1945. október 3., MNL OL XIX-J-1-a 60. d. IV-133 t. f. 17.

⁵⁶ Uo. f. 8.

⁵⁷ Nagy – Olti, 2009. 472.

⁵⁸ Az elhangzott vádbeszéd kétségtelenné tette Maniu bűnösségét. *Erdély*, 1947. november 9. 1.

⁵⁹ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött* 2. Extra Hungariam. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990. 168.

a nemzet függetlenségét és a demokratikus rendet veszélyeztető reakciós politikusok ellen minden eszközzel megvédelmezni.”⁶⁰

Nagy Ferenc helyére Dinnyés Lajos került a miniszterelnöki székbe 1947. május 31-én. Az ő miniszterelnöksége alatt került sor augusztus 31-én az ún. „kékcédulás” választásokra, mely immár Magyarországon is a kommunista hatalomátvételt jelentette. Ezután is Dinnyés Lajost kérték fel miniszterelnöknek, de ő akkor már Moszkva bábkormányát alakította meg. Közvetlenül Maniu elítélése után Bukarestbe utazott Molnár Erik külügyminiszterrel, hogy a román kormánnyal megkötés a magyar–román kulturális egyezményt.⁶¹ Ekkor Molnár Erik kijelentette, hogy „a múltban uralkodó osztályoknak érdeke volt, hogy egyenlenséget és gyűlöletet szítson a két nép között. Horthy és Maniu rendszerei egymás ellen izgattak és a nemzeti kisebbségek elnyomása volt politikájuk alappillére. Ez a politika sodorta a két országot a német fasizmus mellé, de történelmének ez a korszaka véget ért.”⁶² Az egyébként történész Molnár Erik ebben a beszédében a történelemhamisítást magas fokon művelte. A valóságtól teljesen elrugaszkodottan a két világháború közötti román belpolitikát Maniu-rendszernek nevezte, holott Maniu ekkor csak igen rövid ideig volt miniszterelnöki pozícióban (1928–1933 között háromszor), továbbá sem Horthynak, sem Maniunak nem volt a nemzeti kisebbségek elnyomása a politikájuk alappillére. Molnár Erik ekkor Bukarestben a szovjet hatalmi érdekeket kiszolgáló kommunista politikus lett, akinek a néhány nappal azelőtt elítélt Iuliu Maniu ostromozása volt az érdeke. Molnár Erik nemcsak Horthyval állította párhuzamba Maniut, hanem egy korabeli párhuzamot is keresett. Azt állította, hogy miként Romániában a Maniu-párt, Magyarországon a Pfeiffer-párt feloszlata- sa jelentett döntő csapást az „idegen imperializmusra és a fasizmus ügynökeire”.⁶³ Ez a párhuzam sokkal inkább fedte a valóságot. Pfeiffer Zoltán⁶⁴, az egykori kisgazdapárti politikus 1947. március végén kilépett a Független Kisgazdapártból, és augusztusban megalapította a Magyar Függetlenségi Pártot, mely fellépett a demokrácia fenntartása mellett, és erőteljesen tiltakozott a kommunista előretörés ellen. Mind Maniunak, mind Pfeiffernek sorsforduló volt 1947 novembere. Míg előbbi letartóztatták, utóbbit megfosztották mentelmi jogától, és november 4-én családjával együtt az Egyesült Államokba emigrált. Míg Maniu a börtöncellában halt meg, Pfeiffer kényszerű emigrációban.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A magyar–román kulturális egyezményt 1948 januárjában a magyar–román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötése követte.

⁶² Hétfőn megkezdődtek a hivatalos tárgyalások Bukarestben. *Kossuth Népe*, 1947. november 25. 3.

⁶³ Megkezdődtek a román–magyar tanácskozások. *Makói Népijság*, 1947. november 25. 1.

⁶⁴ Szerencsés Károly – Földesi Margit: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó, 2003.

Márton Áron gyulafehérvári püspök 1948-ban a csíksomlyói hagyományos római katolikus búcsú alkalmából felkereste Keckó Márton csíkszeredai prefektust, aki a hatóságok előtt kijelentette, hogy a Maniu-per idején a Kultuszminisztérium több papot figyelmeztetésben részesített, mert nem ismerte a szószerkről híveivel a per jelentőségét. A püspök kijelentette, hogy „összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy a magyar római katolikus templomokban a Maniu-perről essen szó, mert a pernek politikai jellege volt, és nem tartozott a magyar nemzetiségre, hanem a román népre”. „Ha a magyarság nem állt ellen a Maniu által elrendelt gyilkosságoknak, miért tenné ezt meg most?”⁶⁵ Márton Áron nagyszerű realitásérzékével tudta, hogy nem szerencsés a Maniu-perről beszélni a prédikációkban, ugyanakkor ő is Maniunak tulajdonította a Maniu-gárdák által elkövetett vérengzéseket.

Iuliu Maniu már a Galați-i börtönben töltötte napjait,⁶⁶ amikor 1949-től kezdve együtt emlegették Iuliu Maniu, Mindszenty József bíboros és Nikola Petkov⁶⁷ bolgár kigazda politikus pereit. Ezen pereknek a párhuzamba állítása azért valószínűsíthető, mert az ENSZ mindhárom ország ellen, Magyarország, Románia és Bulgária ellen is felemelte szavát az emberi jogok durva megsértése miatt. Ezen országok azonban mindezt úgy értékelték, hogy az ENSZ bele akar szólni a belügyeikbe, és ezt nem teheti meg.⁶⁸ 1948. október 13-án Ana Pauker román külügyminiszter jegyzéket küldött az ENSZ Közgyűlésének és Trig Veyle főttitkárnak, melyben tiltakozott az ENSZ-nek azon határozata ellen, hogy Bulgáriát, Romániát és Magyarországot meg kívánta bélyegezni az emberi jogok tiszteletben tartása ellen elkövetett állítólagos bűnükért. Úgy vélték, hogy az ENSZ az imperialista érdekeket képviseli, ezért az országokat meg kell védeni ettől.⁶⁹ Andrej Visinszkij szovjet külügyi biztos, majd külügyminiszter megvédte az ENSZ-ben az érintett országokat.⁷⁰ „E tanítás alapján vett védelmébe minket [Visinszkij – M. R.], a Román Népköztársaságot, valamint Magyarországot és Bulgáriát a Szovjetunió, mikor a nyugati imperialisták többször is be akartak avatkozni belügyeinkbe, mikor Maniu vagy Mindszenty és más hazaárulók védelmére keltek.”⁷¹ Az a fajta

⁶⁵ Vajnovszki Kázmér: Márton Áron meghurcoltatása. *Erdélyi Napló*, 1995. október 11. 10.

⁶⁶ Iuliu Maniut először a bukaresti Malmaison börtönbe zárták (ugyanabba a börtönbe, ahol Petru Groza raboskodott 1944-ben), majd Galacra (Galați) vitték, és 1951. augusztus 14-én szállították át Máramaroszigetre (Sighetu Marmatiei). Ld. Borz, 2023, 165–166.

⁶⁷ Nikola Petkov (Szófia, 1893 – Szófia, 1947) bolgár politikus, a Bolgár Földműves Népi Szövetség egyik vezetője volt. Kémkedés vádjában bűnösnek találták, és 1947. augusztus 16-án halálra ítélték.

⁶⁸ Az Egyesült Államok és Anglia az ENSZ-et eszközül használják fel más országok belügyeibe való beavatkozásra. *Délmagyarország*, 1949. október 14. 1.

⁶⁹ MNL OL XIX-J-33-a 43. d. 1946–1948 Külpolitikai, belpolitikai tájékoztatók

⁷⁰ Visinszkij elvtárs erőlesen megvédte az ENSZ-ben a Bolgár, Magyar és Román Népköztársaság ügyét. *Fáklya*, 1949. október 15. 2.; Visinszkij leleplezte az imperialisták Magyarország, Románia és Bulgária ellen indított hazugsághadjáratának célját. Vita az ENSZ-ben a népi demokráciák elleni angol-amerikai koholmányokról. *Magyar Nemzet*, 1949. október 14. 1.

⁷¹ „Valamennyi nemzet, kicsiny és nagy egyformán egyenlő...” *Falvak Népe*, 1951. október 28. 1.

leszámlolás, ami Romániában és Bulgáriában 1945-ben kezdődött, Magyarországon 1947-ben vette kezdetét és 1948-tól teljesedett ki, vagyis végül a szovjet típusú hatalomgyakorlás ugyanúgy működött mindhárom országban.

Maniu börtönéveiről nagyon keveset tudunk.⁷² A rendelkezésünkre álló magyar forrásokból tudjuk, hogy Márton Áron püspök azt mesélte, hogy Maniu a börtöncellában is büszke volt arra, hogy mindig jó román volt, de soha nem volt „magyarfaló”.⁷³ Az 1989-es rendszerváltást követően a magyarországi katolikus hetilap, az *Új Ember* közölt egy cikket, melyből megtudhatjuk, hogy Alexandru Todea görögkatolikus érsek gyóntatta meg Iuliu Maniut a börtöncellában halála előtt néhány nappal. Illetve arról is olvashatunk, hogy miután Márton Áron püspök a közeli cellában megtudta, hogy Maniu meghalt, nagy embernek kijáró tisztelettel illette az elhunytat.⁷⁴

Téves halálhírét azonban már 1951. július 27-én közreadta az amerikai magyarok lapja, a *Californiai Magyarság*. Információik szerint Maniu azon a héten halt meg.⁷⁵ Ez a téves hír valószínűleg abból eredhetett, hogy ekkor vitték át Maniut és társait a Galați-i börtönből Máramarosszigetre és a Galați-i börtönből valószínűleg kiszivároghatott a hír, hogy Maniu nincsen már ott, és ebből következtek a halálára. Az egykori börtönparancsnok visszaemlékezése szerint kiskocsiban, bekötött szemmel hozták. Sokszor panaszkodott arra, hogy fázik, cukorbetegség és prosztatagyulladás kínozza.⁷⁶

A valós halálhíre azonban hamarabb jelent meg a magyar sajtóban, mint a románban. Tudjuk, hogy Maniu testvére, Cornelia (Cecilia nővér) még 1955-ben sem tudott arról, hogy a testvére meghalt.⁷⁷ 1955. december 1-jén a Tel-Avivban megjelenő *Új Kelet* című zsidó napilap írt róla, hogy megerősítették Iuliu Maniu

⁷² A máramarosszigeti évekről ld. Dobeş Andrea: *Ultimii ani din viața lui Iuliu Maniu*. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2024. 323–343.

⁷³ Maniu szépséges magyar szerelme? Vagy ágyasa? *Romániai Magyar Szó*, 1998. január 14. 3.

⁷⁴ Fodor Sándor: Tiszta, keresztény hang a román televízióban. *Új Ember*, 1992. január 12. 5.

⁷⁵ Nevezetes halottak. *Californiai Magyarság*, 1951. július 27. 3.

⁷⁶ Klacsmányi Sándor: Máramarosszigeti Gulág. *Erdélyi Napló*, 1993. július 1. 11.

⁷⁷ Cornelia Maniu (Cecilia nővér) a következő üzeneteket írta a szilágyosmlyói (Șimleu Silvaniei) római katolikus plébánosnak: „Nagyon kérem, szíveskedjék most kedden, e hó 26-án, Szent Demeter ünnepén e szentnek tiszteletére egy szentmisét mondani az én drága, jó fivérem egészségéért és szerencsés kiszabadulásáért. Említendő: Iulio-Demetrio. Ezer köszönettel és hálaival: S. M. C. [Sora Maniu Cecilia – M. R.] 1954. október 24.” „Nagyon kérem, szíveskedjék most pénteken, e hó 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén – szent fogadalmam évfordulóján a szent család imáadására, hálaából a nyert kegyelmekért és vigasztalásokért, és újabb kérés drága fivérem és a mi kettőnk egészségéért és felszabadulásunkért; részemre még lelki életem tökéletesbüléséért. Említendő: Iulio-Demetrio, Sora Maria Cecilia Cornelia és Nellike, 1955. március 22.” A szilágybadacsonyi (Bădăcin) „Iuliu Maniu” Emlékház dokumentumai. Köszönettel tartozom P. Cristian Borznak, amiért ezeket a dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta.

halálhírét, aki már két évvel azelőtt elhunyt.⁷⁸ A román emigrációs kormány Párizsban megjelenő hivatalos lapja, a *Roumaine Libre* hozta a hírt gyászkeretben Constantin Dinu Brătianu halálhírével együtt. A hír úgy lett nyilvános, hogy 1955 novemberében Bukarestben járt Jack Raymond, a *New York Times* tudósítója, és találkozót kért George Tătărescu a háború előtti miniszterelnöktől. Tătărescu az egyik román kommunista lap, a *Scântea* egyik szerkesztőjének, egy gyorsírónak és egy tolmácsnak a társaságában fogadta az amerikai tudósítót, és ekkor mondta el, hogy Dinu Brătianu és Iuliu Maniu is meghaltak már két éve. Ezt követően Mihály volt román király a *Roumaine Libre* hasábjain intézett kiáltványt a román néphez, és gyászolta a két államférfit. Az amerikai külügyminisztérium szintén hivatalos nyilatkozatban fejezte ki együttérzését. Paul Raymond és George Bidault, a volt francia miniszterelnök meleg szavakkal méltatták Iuliu Maniut.⁷⁹ Hozzá kell tennünk, hogy bár a megbeszélésen ott volt a *Scântea* egyik szerkesztője, az újságban egyáltalán nem jelent meg hír Maniu haláláról.

Maniu holtteste

A holttestét a mai napig nem találta meg senki.⁸⁰ 1965-ben a már említett *Új Kelet* című zsidó napilapban jelent meg egy cikk, hogy Maniut a máramarosszigeti zsidó temetőben a főrabbi mellé hantolták el. Az újságíró, Schön Dezső a történetet Bécsben hallotta, és amikor Máramarisszigeten járt, nem merte elmondani senkinek. A bécsi személy így mondta el a történetet: egyik éjszaka egy kocsi állt meg a zsidó temetőőr háza előtt, és kérte a kulcsokat. Figyelmeztették, hogy erről senkinek ne beszéljen, mert ellenkező esetben a sóbányákban fog kikötni örök életére. Megkapták a kulcsot, és Teitelbaum főrabbi mellett egy sírt ástak, és abba raktak egy holttestet, ami Maniu holtteste volt. Gondosan elsimították a felszínt, hogy senki ne vehessen észre semmit, és még gyepetglákat is raktak rá.⁸¹

Ez az egyik történet. A másikat az *Erdélyi Napló* egyik 1993-as számában olvashatjuk, melyben Klacsmányi Sándor újságíró interjúját olvashatjuk Vasile Ciolpan egykori börtönparancsnokkal. A következőképpen zajlott le a beszélgetés:

„– Haláláról sok mindent beszélnek az egykori rabok.

– Nem mondanak igazat. Egy deszkaláda tettük, s ahogy esteledni kezdett, titokban kivittük a kórház temetőjébe, és eltemettük. Egy díófa állt a közelben, ahhoz viszonyítva megjegyeztem a sírját. A díófa alapján találtuk meg később, amikor lejöttek Bukarestből kihantolni. Nehezen találták meg, marhalegelő van ott. Még szerencse, hogy volt a díófa.

⁷⁸ Megerősítették Maniu Gyula halálhírét. *Új Kelet*, 1955. december 1. 4.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Borz, 2023. 169–180.

⁸¹ Schön Dezső: Ahol a miniszterelnököt a csodarabbi mellé temetik. *Új Kelet*, 1965. október 15. 4.

- Ki ásta a sírokat?
- Köztörvényes elítéltek. Azt mondták nekik, hogy valamelyik elhunyt társuknak kell.
- És miért a kórház temetőjét vették igénybe?
- Így kérték a feletteseink. Hogy megtevésszük az embereket. Hadd gondolják, hogy valaki tényleg a kórházban halt meg, s nincs hozzátartozója.”⁸²

Számomra ez a második történet nagyon megerősíti az első, pedig egymástól két teljesen különböző forrásból származnak, és még időben is távol vannak, majdnem 30 év a különbség a két cikk között. Véleményem szerint abban bizonyosak lehetünk, hogy az eredeti helyéről kihantolták a holttestet, és ezt titokban csinálták. Nem bizonyos, de elképzelhetőnek tartom, hogy valóban a zsidó temetőben a rabbi mellé temették, hiszen egy zsidó temető ilyen szempontból a legbiztosabb hely, mert azt háborgatni csak vallásgyalázás elkövetésével lehet, tehát biztosak lehettek abban, hogy azt onnan senki nem fogja kiszedni.

Összegzés

A II. világháborút követően az etnicitás szerepe másodlagossá vált az ideológiai beállítódás mögött, a konstruktivista identitászemlélet háttérbe szorította a primordialista identitáselemet. A kommunista ideológia az internacionalizmus jegyében igyekezett az etnikai konfliktusokat háttérbe szorítani és az egyedüli fokmérő a rendszerhez és az állampárthoz való lojalitás mértéke volt. A kiépülő új rendszerben Iuliu Maniu és hit- és harcostársai reakciónak számítottak. Maniu elvhűsége, a demokratikus értékekhez való doktriner ragaszkodása, görög-katolikus vallásossága nem volt összeegyeztethető a kommunista államhatalommal, ezért személyét érintően az ellenségkép konstruálása 1945-től megkezdődött. Ebbe az új politikai helyzetben a romániai magyarok egy része a Magyar Népi Szövetségen keresztül próbált integrálódni, a kívül maradók viszont ugyanolyan reakciónak számítottak az állampárt szemében, mint az MNSZ szemében. Ezt az elméleti kerettel úgy tudjuk leírni, hogy a konstruktivista identitáselemhez való igazodás nem az egész közösségben ment végbe. Az állam részéről azonban ez lett volna az elvárt. Így azon magyarok is ellenséggé váltak, akik a kommunista irányvonalat nem tették magukévá, vagy esetleg tiltakoztak is, vagy összefogtak a reakciónak bélyegzett „manuistákkal”. A kommunista párt erős propagandával ellenségképet kreált Maniuból és a magyar „reakciósokból”, és ugyanezt az ellenségképet vette át és kreálta a baloldali magyar vezetés is. A Maniu-gárdák magyarok ellen elkövetett atrocitásai jól jöttek mind az MNSZ, mind a Román Kommunista Párt számára. A korabeli és az azt követő közbeszéd annyira befolyásolta a széles társadalom

⁸² Klacsmányi, 1993.

történelmi tudatát, hogy Petru Grozáról 1958-ban Budapesten rakpartot neveztek el, mely 1997-ig viselte a nevét, Maniuról pedig mind a mai napig, ha valakinek ismerős a név, a Maniu-gárdák jutnak eszébe. A magyar közgondolkodásban nem történt még meg Maniu és Groza személyének újragondolása, e téren az államszocialista örökség-hagyomány még továbbél... Nekünk történészeknek nagy a felelősségünk abban, hogy ezt a torz történelmi tudatot helyrebillentsük, akkor is, ha tudjuk, hogy a hangunk a szélesebb társadalomban szinte észrevehetetlen...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andreescu, Andreea – Năstase Lucian – Varga Andrea (szerk.): *Maghiarii din România (1945–1955). Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse Pentru Diversitate Etnoculturală, 2002.
- Benkő Levente: *Magyarellenés atrocitások 1944 őszén Erdélyben*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data//magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/kiskassa/itt_volt_a_vegallomas/pages/009_erdely.htm
- Benkő Levente: *Szárazajta*, 2. kiad. Barót: Tortoma Kiadó, 2011.
- Bîc Tania-Nicoleta: Vizita lui Petru Groza la Budapesta şi a lui Dinnyés Lajos la Bucureşti în anul 1947. *Acta Musei Porolissensis*, 2022. 265–272.
- Borz, Cristian – Borz, Ana-Maria: *Iuliu Maniu. Politică şi morală*. Zalău: Caiete Silvine, 2023.
- Brown David: *Contemporary nationalism. Civic, ethnocultural and multicultural politics*. London, New York: Routledge, 2000.
- Burger, Ulrich: *Misiunea Ethridge în România*. Bucureşti: Fundaţia Academia Civică, 2000.
- Deletant, Dennis: *Activităţi britanice clandestine în România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*. Bucureşti: Humanitas, 2019.
- Deletant, Dennis: „Iuliu Maniu a fost un agent al britanicilor. Dar a fost un agent patriotic pentru România”. <https://pressone.ro/dennis-deletant-iuliu-maniu-a-fost-un-agent-al-britanicilor-dar-a-fost-un-agent-patriotic-pentru-romania> (letöltés ideje: 2026. május 28.)
- Dobeş Andrea: *Ultimii ani din viaţa lui Iuliu Maniu*. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2024. 323–343.
- Egry Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010/2, 97–111.
- Fodor Sándor: Tiszta, keresztény hang a román televízióban. *Új Ember*, 1992. január 12. 5.
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1998.

- Gál Mária – Gajdos Balogh Attila – Imreh Ferenc (szerk.): *Fehér könyv – az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár: RMDSZ, 1995.
- Géczi Róbert: Gyallay-Pap Domokos 1947-es emlékirata az erdélyi magyar intézmények második világháború utáni helyzetéről. *Lymbus*, 2021/2. 377–424.
- Hitchins, Keith: *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*. Bucharest: The Encyclopaedic Publishing House, 1999.
- Illésfalvi Péter: *A magyar–román kapcsolatok katonai vonatkozásai 1940–1944 között*. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2005.
- Klacsmanyi Sándor: Máramarosszigeti Gulág. *Erdélyi Napló*, 1993. július 1. 11.
- Kovács Szabolcs: A Magyar Népi Szövetség a történetírásban a rendszerváltás előtt és után. *Erdélyi Krónika*, 2023. március 5. <https://erdelyikronika.net/2023/03/05/a-magyar-nepi-szovetseg-a-tortenetirasban-a-rendszervaltas-elott-es-utan/>
- Lakatos István: *Emlékeim II. (Börtönéveim)*. Marosvásárhely: Appendix, 2007.
- L. Balogh Béni: A Maniu-gárdák. *Limes*, 1997/2. 157–163.
- Lönhárt Tamás: *Uniunea Populară Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România 1944–1948*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2008.
- Maier, Liviu: *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*. București: Enciclopedică, 2006.
- Marchut Réka: *Locuri din viața lui Iuliu Maniu în perioada Monarhiei Austro-Ungare*. In: Pop, Marin (szerk.): *Familia Maniu în istoria românilor*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2024. 53–64.
- Marchut Réka: *Iuliu Maniu in Vienna*. In: Peti Lehel – Székely István Gergő (szerk.): *Identities, Representations and Policies: State-Minority Relations in the 20th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca: ISPMN, 2025. 35–50.
- Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 2*. Extra Hungariam. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990.
- Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston: *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Csíkszereda: Pro Print, 2009.
- Oprea, Marius: *Atunci când și îngerii plîng: povestea lui Gavrilă Olteanu și a „Gărzilor Iuliu Maniu” sau „Sumanele Negre”*. <https://www.mediafax.ro/editorialistii/istoria-fara-perdea-atunci-cind-si-ingerii-pling-povestea-lui-gavril-a-olteanu-si-a-garzilor-iuliu-maniu-sau-sumanele-negre-20150330>
- Salat Levente: *A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitás-szerkezetek közötti feszültség*. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Tér és terep. 4*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.

- Sárándi Tamás: *Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár: Kriterion, 2023.
- Schön Dezső: Ahol a miniszterelnököt a csodarabbi mellé temetik. *Új Kelet*, 1965. október 15. 4.
- Scurtu, Ioan: *Istoria Partidului Național Țărănesc*, București: Editura Enciclopedică, 1994.
- Szabó Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*, Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Szerencsés Károly – Földesi Margit: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó, 2003.
- Țurlea, Petre: *Ip și Trăzne. Atrocități maghiare și acțiune diplomatică românească. Studii și documente*. București: Editura Enciclopedică, 1996.
- Vajnovszki Kázmér: Márton Áron meghurcoltatása. *Erdélyi Napló*, 1995. október 11. 10.
- Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II*. Csíkszereda: Pro Print, 2003.

KORABELI SAJTÓ

- A Nemzeti Parasztpárt volt vezetőinek bűnpere. Képek a Maniu-per főtárgyalásáról. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 1. 2–3.
- A néptörvényszék előtt tett tanúvallomásában Maniu kijelentette, hogy Antonescu és társai „Nem bűnösebbek, mint mások”. *Népi Egység*, 1946. május 14. 3.
- Az Egyesült Államok és Anglia az ENSZ-et eszközül használják fel más országok belügyeibe való beavatkozásra. *Délmagyarország*, 1949. október 14. 1.
- Az elhangzott vádbeszéd kétségtelenné tette Maniu bűnösségét. *Erdély*, 1947. november 9. 1.
- Az ország magyarsága a vádlottak legsúlyosabb megbüntetését kéri. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 12. 1.
- Feloszlatták a Maniuról elnevezett önkéntes gárdákat. *Népi Egység*, 1944. november 17. 4.
- Feloszlatták a Maniu-féle Nemzeti Parasztpártot. *Falvak Népe*, 1947. augusztus 10. 1.
- Hétfőn megkezdődtek a hivatalos tárgyalások Bukarestben. *Kossuth Népe*, 1947. november 25. 3.
- Jegyzőkönyv, 1946. november 14., közzétette Orbán János, *Szilágyság*, 1994. október 7. 6.
- Maniu közvetlenül irányította a demokratikus rend elleni összeesküvést és az angolszászoknak végzett kémkedést. *Romániai Magyar Szó*, 1947. november 3. 1–3.

- Maniu lélekhalászái. *Világosság*, 1946. január 5. 3.
- Maniu nyílt vallomást tett a demokratikus rendszerünk ellen. *Erdély*, 1947. november 5. 1.
- Maniu szépséges magyar szerelme? Vagy ágyasa? *Romániai Magyar Szó*, 1998. január 14. 3.
- Maniuek igazi arca. *Erdély*, 1946. július 18. 1.
- Megerősítették Maniu Gyula halálhírét. *Új Kelet*, 1955. december 1. 4.
- Megkezdődött a főtárgyalás Maniu Gyula és társai bűnperében. *Magyar Szó*, 1947. október 31. 2.
- Megkezdődtek a román–magyar tanácskozások. *Makói Népujság*, 1947. november 25. 1.
- Nevezetes halottak. *Californiai Magyarság*, 1951. július 27. 3.
- „Valamennyi nemzet, kicsiny és nagy egyformán egyenlő...” *Falvak Népe*, 1951. október 28. 1.
- Visinszkij elvtárs erélyesen megvédte az ENSZ-ben a Bolgár, Magyar és Román Népköztársaság ügyét. *Fáklya*, 1949. október 15. 2.
- Visinszkij leleplezte az imperialisták Magyarország, Románia és Bulgária ellen indított hazugsághadjáratának célját. Vita az ENSZ-ben a népi demokráciák elleni angol-amerikai koholmányokról. *Magyar Nemzet*, 1949. október 14. 1.

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

LÁSZLÓ ANDOR*

Nyelvi tájkép csata után

Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1944–1948

Linguistic Landscape After Battle. Street Name Changes in Hungarian-Inhabited Settlements in Neighboring Countries 1944–1948

ABSTRACT: Street names retained their symbolic significance in the 20th century.

This paper examines the changes of street names in Hungarian-inhabited settlements in neighboring countries from the victory over Nazi Germany to the communist parties' seizure of power. The study also seeks to determine how political events influenced street naming practices, and to identify the similarities and differences that emerged across the individual countries. Particular attention is devoted to street names commemorating prominent Hungarian figures.

KEYWORDS: regime change, sovietization, linguistic landscape, nationality policy, Hungarian minorities

A 19. század második felétől a mindenkori hatalom térpolitikájának részeként az utcanevek is szerephez jutottak a modern nemzeti identitás, a tömegek hazafias érzéseinek és az államhoz való lojalitásának megerősítésében. A földrajzi egységek elkülönítésére, a tájékozódás segítésére létrejött utcanevek a szimbolikus politizálás színtereivé lettek, térben jeleníthették meg az éppen hatalmon lévők értékrendjét. A mindennapi élet látszólag közönséges, ideológiamentes területein megjelenő tiszteleti utcanevek a modern politikai kultúra alapvető jellegzetességévé váltak, általuk pedig a városi tér virtuális politikai helyszínné lett.

* A szerző történész, középiskolai tanár, Tatabánya; az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: laszlo.andor1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2931-2772

Itt is jól megfigyelhető a nemzeti kizárólagosságra való törekvés. A dualista korszakban a hivatalos utcanévadás elterjedésével a magyar (néhány esetben a szász) önkormányzatok egyformán nem voltak tekintettel a más nemzetiségű lakosságra.¹ Trianon után fordult a kocka: hasonlóképpen jártak el az utódállamok hatóságai, bár az egyes országok közt léteztek különbségek. Míg Csehszlovákiában ott, ahol a kisebbségi lakosság aránya elérte a 20%-ot, az ő nyelvükön is feliratozták az utcanévtáblákat, Romániában sok helyen tiltották a magyar nyelvű utcaneveket.² Az 1938–1941 közti határrevíziókat követően ismét a magyarok törekedtek eltüntetni a más nemzetiségekre utaló neveket a közterekről.³

A történelmi sorsfordulók alkalmával egyszerre történt meg az előző korszakkal való szembehelyezkedés, annak történetiszemléletével való leszámolás, és az új rendszer által mintaadónak tekintett hagyományok kijelölése, a közvélemény számára minél több formában való közvetítése. Az utcanevek megváltoztatásának gyakorlata a francia forradalom óta a rendszerváltások kinyilvánításának olcsó és gyors módja lett, hiszen lehetőséget nyújtott az új politikai berendezkedések számára az előzővel való szakítás látványos bemutatására csakúgy, mint saját hőseik megörökítésére.⁴

A 19. századi nacionalizmus nemzetépítő stratégiájának részévé váló utcaelnevezések szimbolikus szerepüket a 20. században is megtartották, sőt, több esetben ekkor teljesedett ki ez a jelenség. Jelen tanulmány a náci Németország fölött aratott győzelemtől a kommunista pártok hatalomra kerüléséig vizsgálja az egykor Magyarországhoz tartozó területek utcaneveinek alakulását: kik, mikor és miért változtatták meg azokat? Arra is keresi a választ, miként hatottak ezekre a politikai események, miközben kiemelt figyelmet szentel a magyar személyiségek nevét megörökítő utcaneveknek.

Ennek felderítése érdekében az írás a szakirodalom mellett visszaemlékezéseket, néhány levéltári forrást, térképet, valamint elsősorban magyar nyelvű sajtóanyagot használ. A helyi lapok ugyanis nem csupán hírt adtak a változásokról vagy közölték egy-egy település akár teljes utcanévjegyzékét, hanem időnként beszámoltak a döntéshozatal folyamatáról, az abban részt vevők köréről, a változások okairól. Ezekben az átmeneti években, az egypárti diktatúrák kiépülése előtt még ellentétekről, vitákról is értesülünk belőlük.

Az alábbiakban nem egyforma mértékben lesz szó az érintett országokról. Ennek nem csupán az egyes magyar közösségek eltérő lélekszáma az oka.

¹ Erről ld. László Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetiségek lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–100.

² Ld. László Andor: „A legnagyobb irredenta: a magyar helység- és utcanevek használata.” *Utcanevek az utódállamokban 1918–1938 között*. *Regio*, 2023/3. 116–148.

³ Ld. László Andor: „Kolozsvár magyarsága 22 éven át őrizte szívében az utcák magyar elnevezését.” *Utcanevek a Magyarországhoz visszatért területeken*. *Regio*, 2024/2. 140–164.

⁴ Az utcanevekről mint emlékezhelyekről részletesebben ld. László, 2023. 81–87.

A forrásadottságok vagy a magyarok jelenlétére utaló utcanevek hiánya ugyancsak hozzájárulhatott bizonyos települések, vidékek látszólagos háttérbe szorulásához. Egyes államokban alig vagy egyáltalán nem léteztek ilyen utcanevek, és vita sem folyhatott ezekről a közélet beszűkült és szigorúan ellenőrzött fórumain. Beregszászból például sem térkép, sem utcanévjegyzék nem áll rendelkezésre a világháború utáni évtizedekből,⁵ viszont az 1945 végén kialakított választási körzetek sajtotban megjelent ismertetése alkalmasnak bizonyult az utcanevek számbavételére.

Miként lett magyarra Marx, Engels, Lenin és Sztálin? Változások a magyarok által lakott romániai településeken

1944 őszén, alig néhány nappal a szovjet csapatok kolozsvári bevonulását követően a városban megjelent a szebeni egyetem bizottsága. A helyi egyetem átvételére érkeztek, tagjai pedig egy román csendőrezredes utasítására letépkedték a magyar nyelvű feliratokat az intézményben. A szovjet városparancsnokság hamarosan közbeavatkozott, és ultimátumuknak eleget téve a frissen érkezett román csendőrség, a polgári közigazgatás emberei és a szebeniek is elhagyták a települést.⁶ Részben a hasonló erőszakos cselekmények elkerülése érdekében a következő hónapokban a korábban Magyarországhoz tartozó észak-erdélyi területek szovjet katonai adminisztráció alá kerültek.⁷ Ezzel többek között sikerült megakadályozni a magyar többségű városok „nyelvi tájképének” gyors és gyökeres megváltoztatását.

Ez alatt az átmeneti időszak alatt is szép számmal történtek utcanévcserek. Kolozsváron már az év novemberében, az 1917. évi orosz bolsevik hatalomátvétel évfordulója alkalmával lecseréltek a „fasiszta uralmat hirdető” 13 utcanevet. Hitler, Mussolini és Horthy mellett eltűnt az utcátáblákról több magyar politikus és család neve, valamint módosították a magyar csapatok 1940. évi bevonulására emlékeztető Szeptember 11. út és a Honvéd utca nevét is. Nem minden esetben a közelmúlt nyomaival való leszámolás volt a cél, hanem a legfontosabb közterek szimbolikus birtokbavételére, valamint az „új hősök” megörökítésére is törekedtek. Ezért keresztelték át a város főterét, valamint fő útvonalát is. Az előbbi nem viselhette tovább Mátyás király, míg az utóbbi Horthy és Wesselényi Miklós nevét. Annak a Vasvári Pálnak is el kellett tűnnie a névadók közül, aki 1849-ben a románok ellen vívott harcokban vesztette életét az erdélyi Szigethegységben.

⁵ Erről ld. Erőss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárád példája*. Doktori disszertáció Budapest: ELTE, 2018. 58.

⁶ Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március). In: Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (összeáll.): *Autonómiák és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kolozsvár – Csíkszereda: Erdélyi Múzeum-Egyesület - Pro-Print Könyvkiadó, 2003. 61–62.

⁷ Uo. 39. és 51.

A korabeli erőteljes propagandának megfelelően az átnevezésről beszámoló újságcikk szerint a lakosság „megnyugvással láthatja, hogy a Vörös Hadsereg vezetőinek neve mellett utcákat és tereket kaptak a magyar és román demokrata hősök is.” A főtér új neve a „horthysta megszállás” alól való felszabadulásra utalva Szabadság tér lett, míg a vasútállomásra vezető főút két szakasza a két parasztvezér, Dózsa György és Horea nevét vette fel. Az ő szerepeltetésük egymás társaságában a két nemzet testvériségét fejezte ki, miközben a „haladó hagyományokra”, az osztályharcra emlékeztetett. A szovjet főtisztek közül csupán az Erdélyt „felszabadító” hadseregcsoport parancsnoka, Malinovszkij marsall kapott egy teret – ő jelképes módon Hitler helyét vette át.⁸

Ugyancsak szimbolikus módon váltotta Gömbös Gyulát Rákosi Mátyás. Az ekkor még mindig Moszkvában tartózkodó magyar kommunista vezető így a proletár internacionalizmus jegyében elsőként egy erdélyi településen vált utcanevadóvá. (Később például Nagyváradon is viselte egy utca a nevét.⁹) Az új nevek közt megjelentek a kommunisták által a nemzeti panteonba beemelni kívánt parasztvezérek, népi hősök vagy forradalmárok, akik az előző rendszerrel, az „úri világgal” való leszámolást tették nyilvánvalóvá. Közéjük tartozott Horea, Cloșca, Crișan, Tudor Vladimirescu, Budai Nagy Antal, Dózsa György és Táncsics Mihály. Az alig két éve elhunyt Móricz Zsigmond is utcát kapott csakúgy, mint a háború ellen küzdő kommunista Békepart székely munkás vértanúja, Józsa Béla. A lakosokat arra kérték, hogy karton- vagy bádogtablákat függessenek ki az új utcanevekkel. Az ügy fontosságát jelzi, hogy az ideiglenesnek szánt változásokat rögzítő rendelet két-nyelvű szövegét minden hirdetőoszlopra kifüggesztették.¹⁰

A „kincses városban” az ekkor választott névadó személyiségek nagyobb számban voltak magyarok, mint románok. A magyar sajtóban ezt és a sok korábbi név megmaradását az „igazi demokrata rendszer” vívmányának látták. Bízta benne, hogy a kommunisták vezetésével működő pártszövetség, a Nemzeti Demokrata Arcvonal helyi végrehajtó bizottságában egyenlő számban résztvevő román és magyar tagok „minden erejükkel a jogegyenlőség megvalósítására, a népek harmonikus és teremtő együttműködésére fordítják.”¹¹ Egy másik erdélyi lap szerint az új kolozsvári utcanevek és a feliratok „külső formájukban is Erdély két testvérnépének együttélését hirdetik.”¹²

⁸ Malinovszky tábornagról teret neveztek el Kolozsvárt. *Világosság*, 1944. november 9. 2.

⁹ Apróhirdetések. *Fáklya*, 1948. október 31. 12.

¹⁰ Malinovszky tábornagról teret neveztek el Kolozsvárt. *Szabad Szó (Marosvásárhely)*, 1944. november 14. 3.; Demeter János: *Századunk sodrában*. Bukarest: Kriterion, 1975. 347–348.; Lakatos Artúr: Kolozsvári terek, utcák szimbolikájának változása a szocialista évtizedek alatt. *Trendek, szobrok, utcanevek. Székelyföld*, 2015/8. 106.

¹¹ Horia-utca és Dózsa-utca. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1945. április 6. 2.

¹² Mozaik Kolozsvárról. *Népi Egység*, 1945. július 1. 4.

A többi, Romániához visszakerült városban is egyértelmű volt a szándék a nemzetiségek közti szimbolikus egyensúly megvalósítására. Néhány héttel később Marosvásárhelyen 20 utca (az összes 7%-a) nevét változtatták meg. A főter Széchenyi helyett Sztálin nevét kapta. Ebben az esetben azonban nem a legnagyobb magyar nevét kívánták eltávolítani, róla egy kevésbé jelentős utcát neveztek el. A cél a szovjet pártfőtitkár előtt való méltó tisztelgés volt. Bernády György egykori polgármester nevét is másik utcablárra írták át. A Hitler tér és a Mussolini út neve jelképes módon Béke tér és Churchill út lett, de Rooseveltt amerikai elnök és Malinovszkij marsall is „kapott” egy-egy utcát. Ugyancsak még életében neveztek el utcát Bartók Béláról. A román népzenét is gyűjtő magyar zeneszerző emléke alkalmasnak tűnhetett a két nép barátságának kifejezésére – az utca neve máig megmaradt. Figyelemreméltó módon hat magyar és öt külföldi mellett mindössze három román személyről neveztek el utcát.

Az új hatalom által előtérbe állított hősök közül Marosvásárhelyen is megjelent az utcablákon Martinovics Ignác és Ady Endre neve, valamint egy román munkásmozgalmi hős (Ilie Pintilie) és egy román „szabadságharcos” (Tudor Vladimirescu) is. Utcat kereszteltek el a zsidó vértanúkról (Zsidó vértanúk útja) és egy orosz őrnagyról, aki a településen vesztette életét, és a városháza előtt temették el. Nemzeti szempontból „semleges” vagy éppen a jelölt hellyel kapcsolatban álló leíró utcanéveket (Új utca, Kolozsvári körút, Ács utca, Vasutas utca) is módosítottak, miközben mindössze három esetben tértek vissza a korábbi nevekhez. Ezek közül csupán az 1931-ben elnevezett Enescu utca neve maradt változatlan napjainkig. A Horthy nevét viselő út visszakapta ugyan korábbi irányjelölő nevét (Szentgyörgyi út), ám azt túlságosan fontosnak és forgalmasnak vélték ahhoz, hogy ennyire „közönséges” nevet viselhessen, néhány év múlva Leninre keresztelték át. Az 1944 végén adott új nevek körülbelül 90%-a emlékezeti jellegű (mint a Panov utca) vagy ideológiai tartalommal telített (mint a Béke tér) volt, 26%-uk¹³ maradt meg máig az akkori helyen, 53%-uk az idők során eltűnt.¹⁴

A közeli Szászrégenben a korábbi Főter új névadója Horthy helyett Sztálin lett, de szintén neveztek el közterületet Roosevelttről, de Gaulle-ról, Zsdanovról, Malinovszkijról, Kun Béláról, Washingtonról, a Vörös Hadseregről, a korban népszerű magyarországi népi íróról, Veres Péterről vagy a romániai munkásmozgalom

¹³ A Bartók Béla utca, a Szabadság út, a Tudor Vladimirescu utca, a Zsidó vértanúk útja és az Ady Endre körút.

¹⁴ Jegyzőkönyv Marosvásárhely thj. város kis tanácsa által az utcanévek megváltoztatására küldött bizottság 1944. nov. 29-én és dec. 1-én tartott üléséről. Arhivele Naționale ale României-Serviciul Județean Mureș (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala) Fond: Primăria municipiului Târgu Mureș (Marosvásárhely város polgármesteri hivatala) Sfatul Popular al orașului Târgu Mureș (Marosvásárhely város Néptanácsa) 70/1948. (rövidítve: RNLtMvhNt 70/1948) fol. 235. Új utcanévek. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1944. december 8. 3.

jelentős alakjairól, így a még élő Ana Paukerről vagy Luka Lászlóról (Vasile Luca). Ugyanitt Proletárok utcája nevet is adtak.¹⁵

Hamarosan Sepsiszentgyörgyön is hasonló változásokra került sor. Itt Sztálin mellett Lenin és Marx neve is megjelent az utcanevtáblákon, és nem csupán Malinovszkij, de egy szintén még életben lévő román tábornok (Nicolae Cambrea) is névadó lehetett. A magyar „szabadságharcos” hagyomány néhány jelképes alakjának (Bem, Kossuth, Petőfi, Rákóczi) a nevét is felhasználták, miközben a második bécsi döntés után a magyar csendőrök által agyonvert helyi munkásvértenút (Lázár Mihály) is ilyen módon örökítették meg.¹⁶

Nagyváradon ugyancsak a szovjet katonai igazgatás idején, ám valamivel később és óvatosabban változtattak először utcaneveket. 1945 márciusában a Nemzeti Demokrata Arcvonal helyi tanügyi és kulturális bizottságának jelentése alapján a fentiekhez hasonló megoldásokat alkalmaztak, de a Vörös Hadseregről, egy román hadosztályról és a város „felszabadításának” időpontjáról is utcát neveztek el. Az utóbbi esetben szimbolikusan a magyar csapatok 1940 szeptemberi bevonulásának dátumát változtatták meg.¹⁷

Ebben az időszakban jelent meg a romániai nemzetiségek helyzetét szabályozó törvény (kisebbségi statútum). E szerint azokon a településeken, ahol egy nemzetiség aránya elérte a 30%-ot, az utcaneveket az ő anyanyelvükön is fel kell tüntetni.¹⁸ Ugyanebben az időszakban Kolozsváron és Kolozs megyében a prefektúra rendelete a román mellett a magyart is hivatalos nyelvnek minősítette.¹⁹ Hasonló helyi jogszabály lépett életbe Maros megyében és Marosvásárhelyen is. Ez ugyancsak egyenrangúnak tekintette a két nyelvet, a feliratok, így az utcanevek kétnyelvűségét is kimondta.²⁰ Ennek ellenére a városban a lakosság körében bizonytalanság

¹⁵ Rus, Dorin-Ioan: Influența factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/1–2. 213–236.

¹⁶ Malinovszki marsall és Cambrea tábornok is utcát kapott Sepsiszentgyörgyön. *Világosság*, 1945. február 23. 3.

¹⁷ Itt nyolc módosítás történt. A város két fontos terét Sztálinra és Malinovszkijra nevezték át, de Roosevelt és Churchill is névadó lett. Ugyancsak szimbolikusan kapta a Horthy Miklós út a Vörös Hadsereg nevét. Az ODA biharmegyei bizottságának ülése. *Új Élet*, 1945. március 3. 2.; Nagy – Vincze, 2003. 41, 51.

¹⁸ Erről a 86/1945. törvény 15. cikkelye szólt. A február 6-án kiadott rendelkezést közölte a korabeli romániai magyar sajtó is. Ld. pl. A nemzetiségek szabályzatáról szóló törvénytervezet szövegét közlik a bucaresti lapok. *Szabad Szó* (Temesvár), 1944. december 14. 1.; A román nemzetiségi szabályzat. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. február 10. 3.; Életbelépett a nemzetiségi szabályzat. *Szabad Szó* (Temesvár), 1945. február 15. 2.; A kisebbségi nemzetiségek jogállásáról szóló törvény. *Népi Egység*, 1945. február 16. 2.

¹⁹ A prefektúra 847/1945-ös rendeletét idézi: Robotos Imre: Nagyvárad utcasarkok. *Kritika*, 1988/9. 10. Ld. még: Demeter, 1975. 355. vagy Nagy – Vincze, 2003. 77.

²⁰ A nyelv szabadsága. Megjelent a nyelvrendelet. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. január 22. 3.

uralkodott a felől, hogy melyik a hivatalos utcanév.²¹ Talán ezzel is magyarázható, hogy 1945 nyarán a kétnyelvű utcanévtáblák csupán kartonpapírból készültek.²²

A helyi hatóságok nem foglaltak egyértelműen állást például abban a kérdésben, hogy a Strada Kossuth mellett használható-e a Kossuth utca névalak.²³ Erre minden okuk megvolt. A szépen hangzó szabályozásokat ugyanis nem sokáig vették komolyan. Az említett törvény a király aláírásával szentesített jogszabály volt, ám több szempontból ellentétben állt a hatályos 1923-as alkotmánnyal, így alkalmazását bármikor meg lehetett tagadni. A két nyelv egyenrangúsága a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban heteken belül megszűnt, a hivatalokból eltűntek a kétnyelvű feliratok.²⁴ Az év nyarán egy miniszterelnökségi utasítás a fegyverszüneti megállapodásra hivatkozva előírta, hogy a levelek címezésében a helység- és utcaneveket románul kell írni.²⁵

A román kormánykörök nem nézték jó szemmel a magyar utcaneveket. 1945 során több belügyminiszteri rendelet szólított fel az egykori észak-erdélyi városok „szomorú reakciós időkre” emlékeztető utcaneveinek megváltoztatására. Ezek részben „olyan elvek kifejezői, amelyeket az új idők szelleme nem tűrhet meg, mások a gyűlöletet, a bűnt és a munkásosztály állandó szenvedéseit jelképezik. Az efféle elnevezések jelenléte a szabadság mártírjainak állandó fájdalmát testesíti meg, és az ország demokratikus közvéleményének mélységes megvetését jelentik.”²⁶

A belügyminiszter elfogadhatatlannak minősítette „a munkásmozgalmat vérbefojtó diktátorok, zsarnokok”, a „hírhedt gyilkosok” nevének jelenlétét a köztereken. Hangsúlyozta, hogy „a jelenlegi utcaelnevezések a letűnt totalitarius és sovén horthysta rendszer felfogásának kifejezői, ennek az állapotnak a fenntartása bujtogatóeszköze lehet a reakciók kezében, akik minden alkalmat megragadnak a csendháborításra és a rendbontásra, valamint az együtt élő nemzetiségek egymás ellen uszítására.” Azonnali intézkedést követelt „a tévedésekkel teli, a terror, a szovinizmus és reakciók múlt bármely formájára emlékeztető” utcanevek helyettesítésére „a szabadság és demokrácia eszméinek” megfelelőekkel.²⁷

Láthattuk, hogy Kolozsváron és Marosvásárhelyen mennyire gyorsan eltűntették ezeket a neveket, de a többi erdélyi városban is sor került hasonló intézkedésekre. Így például a székelyudvarhelyi lakosokat is arra kötelezték, hogy

²¹ Kérdezzük.. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. május 7. 3.

²² A marosvásárhelyi polgármester 1945. június 20-i utasítása. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 141.

²³ Az olvasóé a szó. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. május 21. 6.

²⁴ Nagy – Vincze, 2003. 97.

²⁵ Hírek. *Népi Egység*, 1945. július 29. 4.; Hírek. *Erdély*, 1945. augusztus 2. 3.

²⁶ A rendeletek 1945. május 17-én és szeptember 15-én keltek. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 237–240. Ld. még: Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997. 12.

²⁷ Uo.

a megszüntetett utcanéveket azonnal ragasszák le.²⁸ Kolozsvárott a tanács rendelete jelentős pénzbírsággal, sőt akár egy hónapig terjedő elzárással fenyegette azokat, akik nem távolítják el 24 órán belül a régi utcanévtáblákat. Pedig a lakosság nem ismerte a módosított utcanéveket, és nem készültek el az új táblák sem.²⁹

A központi utasításoknak eleget téve 1945 nyarától újabb átnevezési hullámra került sor. Miközben Bukarestben koalíciós kormány alakult, helyi szinten is igyekeztek minél szélesebb körű politikai összefogást megvalósítani. Nagyváradon a városvezetésben számos párt vett részt, a polgármesteri széket pedig a munkás származású Ványai Károly töltötte be. Különbizottságot állítottak fel az utcanévek véglegesnek szánt rendezésére. Ennek tagja volt Robotos Imre újságíró is.

Visszaemlékezése szerint a „demokratikus egyenlőség” elvében állapodtak meg, paritásos alapon azonos számú magyar és román személyiségről kívántak utcát elnevezni. Ennek ellenére „ádáz küzdelem folyt a tárgyaló felek között [...] Kínos jelenetek zajlottak le, öklünkkel vertük a zöld asztalt, matematikai bűvészkedések tarkították a tárgyalásokat.” Gondot okoztak ugyanis a külföldi hírességek nevei. A marxista gondolkodókról, a „felszabadító” Szovjetunió katonai és politikai vezetőiről, valamint az egyetemes irodalom és művészet nagyjairól is utcákat kívántak elnevezni.³⁰

Nem sikerült megegyezni abban, hogy Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Babel, Liebknecht, Rosa Luxemburg vagy Puskin nevét a román vagy a magyar 50% terhére számítsák be. Robotos szerint a bizottság román tagjai nem kívántak „osztolni” e neveken, azokat a magyar százalékarány terhére akarták felhasználni. Így a magyarok kénytelenek voltak saját listájukat „terhelni” a nemzetközi munkásmozgalom nagyjával. Így „avanzsált” magyarrá 1945 nyarán Nagyváradon Marx, Engels, Lenin, sőt maga Sztálin is.³¹

A korabeli tudósítás is elismerte a bizottság munkájának nehézségeit: annak „nagyon sok hagyomány, vonatkozás, és a megszokás erejével begyökeredzett utcanév felett kellett döntenie.” Úgy kívánták megőrizni a lakosság által megszokott, ideológiailag ártalmatlan, „kedves” utcanéveket (mint az Akácfa utca, Aradi út vagy Daru utca), hogy közben helyt adjanak „az összes demokratikus szervezetek kívánságainak,” és tekintetbe vegyék „úgy a román, mint a magyar történelmi emlékeket, hagyományokat.” Az ekkori változtatások nyomán 131 magyar és 185 román személynevet használtak fel (ami az összes utcanév 21,1%-át és 29,9%-át tette ki), valamint számos külföldit is (köztük például Spartacusét, Stefan Zweigét, Abraham Lincolnét, Molièrét vagy éppen Kropotkinét), miközben további egyértelmű

²⁸ A *Szabadság* c. lap 1945 október 30-i számát idézi: Lőrincz György: *Amíg csak él az ember. Székelyföldi tájak, sorsok*. Bukarest: Kriterion, 1980. 66.

²⁹ Számonkérjük.. *Erdély*, 1945. szeptember 25. 3.; 24 órán belül el kell távolítani a régi utca- és házszámjelző táblákat. *Világosság*, 1945. szeptember 22. 3.

³⁰ Robotos, 1988. 11–12.

³¹ Uo. Ld. még: Hírek. *Erdély*, 1945. július 18. 3.

politikai üzenetet hordozó neveket is adtak, mint a Vörös Zászló utca vagy a Szakszervezet utca.³²

Hasonló vitákra került sor Kolozsvárott is. Itt késett az előző év őszén életbe léptetett utcanevek kifüggesztése. Ezt Demeter János alpolgármester azoknak a román tisztviselőknek a szándékos

mulasztásával magyarázta, akik jóval átfogóbb rendezést szerettek volna végrehajtani. Ők állítólag „alattomos gyanúsítási célzattal” küldözgették a Horthy-korszakból megmaradt utcanévtáblákról készült fényképeket a bukaresti román lapoknak, ahol a Kolozsváron továbbra is létező fasiszta utcanevek miatt háborgotak. A város vezetésének kellett cáfolnia e hamis híreket.³³ A táblák kihelyezéseért felelős mérnöki hivatal a hiányzó szegekkel vagy éppen létrákkal magyarázta a mulasztásokat. Vezetője ellen fegyelmi eljárást indítottak, állásából felfüggesztették.³⁴ Eközben a román belügyminiszter éppen e táblák hiányára hivatkozva mentegette a román „reakciós elemek” magyarelleneseit.³⁵

Miután korábban az utcanevek „csupán” 2,1%-át változtatták meg, itt is bizottságot alakítottak azok alaposabb felülvizsgálata érdekében. Ennek két-két magyar és román tagja közt volt tanár, újságíró, könyvtáros és ismert kommunista mozgalmar is.³⁶ Előterjesztésük nyomán az eluralkodó „nemzeti elfogultság és diverziónakeltés légkörében” szintén parázs vitákra került sor. Demeter emlékiratai szerint olyan „salamoni” döntések születtek, mint az egykor Petőfi, majd Avram Iancu nevét viselő utca kettéosztása, amivel mindkét elnevezés megmaradt.³⁷ A javaslatot a belügyminisztérium hagyta jóvá, majd a „demokratikus pártok” helyi képviselői

1. kép. Az egyik kolozsvári lap címlapja a kiemelt hírként közölt utcanévváltozásokkal. Erdély, 1945. november 14.

³² Az emberiség, a nép és a város igaz történelmi neveit viselik ezentúl a nagyváradi uccák. *Új Élet*, 1945. szeptember 2. 4.; Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014. 16

³³ Mi az igazság a kolozsvári utcanevekkel? *Világosság*, 1945. július 18. 3.

³⁴ Demeter, 1975. 348. Megkezdjük Kolozsvár új utcaneveinek közlését. *Világosság*, 1945. november 11. 2.

³⁵ „A román reakciós elemek pillanatnyi gyengeségeket és hibákat aknáznak ki. Így például megtörtént az, hogy Kolozsváron megmaradt a Horthy utca magyar utcafelírat. A közigazgatási vezetőknek arra is kell gondolnia, milyen hatást vált ki, ha egy utcanév csak román, vagy csak magyar nyelven van kiírva.” Belügyminiszteri látogatás a Székelyföldön. *Népi Egység*, 1945. július 17. 1.

³⁶ Bizottság dolgozza ki a kolozsvári új utcanevek tervezetét. *Világosság*, 1945. július 1. 7.

³⁷ Demeter, 1975. 349. A kolozsvári utcák új elnevezése IV. *Erdély*, 1945. november 30. 4.

is véleményezték. A változások jelentőségét mutatja, hogy címdoldalon hívta fel rájuk a figyelmet az egyik helyi lap, majd öt részletben közölte az összes utcanevet.³⁸

A kolozsvári döntéshozók „a mai demokratikus rendszernek leginkább megfelelő” neveket kívántak alkalmazni, „amelyek senkinek sem bántják az érzékenységet.”³⁹ Tevékenységük nyomán egy év alatt az utcák valamivel több, mint fele (52,2%) kapott más nevet, ám ezek jelentős része (az összes utca 28,9%-a) a két világháború közti román fennhatóság alatt már meglévő név felelevenítése volt.

A század eleje óta folyamatosan meglévő nevek (összesen 22,9%) túlnyomó része leíró vagy irányjelző név volt, viszont akadt köztük néhány emlékeztető is, mint a belvárosi Karolina tér, a Berde Mózes utca, a Dávid Ferenc utca, az Izabella utca, a Mikó utca vagy az Erzsébet út, amely egyszerre őrizte egy magyar és egy román királyné emlékét. Az utcák közel negyede (24,9%) esetén továbbra is a magyar hatóságok által 1941-ben adott neveket alkalmazták. Még a Trianonnál elvesztett területeket megörökítő „irredenta” nevek közül is sok változatlan maradt (mint a Segesvári utca, Szebeni utca, Tátra utca, Torockói utca, Tömösi utca, Törösvári utca).

Az újonnan adott utcanevek 88,4%-a emlékezeti volt, elsősorban személyneveket tartalmazott, de ezek közé sorolható például a Testvériség tér, a Deportáltak útja, az Augusztus 23. utca (utóbbi Romániának az előző évben a szövetségesek oldalára való átállásának dátumát örökölte meg). Az utcátáblákon megjelenő személynevek közt a legtöbb (47,1%) meglepő módon külföldi volt (többnyire németek, franciák és oroszok). Mellettük külföldi települést (Sztálingrád), országot (Jugoszlávia), sőt, még a francia nemzeti ünnep dátumát is utcanévvel örökölték meg (Július 14. utca). Sztálinról és Leninről nem neveztek el közterületet, ám Marx, Engels és számos további kommunista politikus névadó lehetett.

Az új nevek közt közel hasonló számban (21 és 24) emlékeztek meg magyar és román személyiségekről. Kodályról még életében neveztek el utcát, Szabó Dezső író, a város szülőtte, néhány hónappal halála után részesült ebben a megtiszteltetésben. A Koch Antal utcából részleges névátmentéssel lett Robert Koch utca, a Lázár utcából pedig Gheorge Lazăr utca. A Sibelius utcát Beethovenről nevezték át, a Fráter György utca neve pedig úgy változott, hogy tulajdonképpen megmaradt, hiszen a 16. századi erdélyi politikus másik nevére, a Martinuzzira emlékeztetett. Összességében tovább növekedett az emlékezeti-ideológiai utcanevek száma: az összes 45,7%-a tartalmazott személynevet, míg 1942-ben ez az arány 38,8% volt. Az utóbbiak közül a magyarokat megörökítők aránya 29,5%-ot tett ki, miközben

³⁸ Közzéteszik Kolozsvár új utcaneveit. *Szabad Szó (Marosvásárhely)*, 1945. augusztus 5. 4.; A kolozsvári utcák új elnevezése I–V. *Erdély*, 1945. november 14. 4.; november 23. 4.; november 25. 4.; november 30. 4.; december 14. 3. Új kolozsvári utcanevek. *Világosság*, 1945. november 15. 2.; november 16. 2.; december 12. 2.

³⁹ Megkezdjük Kolozsvár új utcaneveinek közlését. *Világosság*, 1945. november 11. 2.

Kolozsvár lakosságának 57,6%-a vallotta ekkor magyarnak magát.⁴⁰

Az utcanevek ügyének fontosságát bizonyítja egy helyi román egyetemi tanár 1945 őszén megjelent cikke. A szovinizmus veszélyére hivatkozva figyelmeztetett

arra, hogy az Erdélyben élő románok és magyarok között időnként „inkább el-távolodást és megnemértést észlelünk.” Kérte a magyarokat, vegyék figyelembe a románok érzékenységét, és távolítsák el az őket sértő, a békés együttélést zavaró utcanévtáblákat, „hogya a demokrácia ellenségei ne zavarhassák meg ennek a két népnek a megegyezését”. A szerző szerint egy ilyen magyar kezdeményezés „igen megerősítené a román-magyar közeledést.” A szerkesztőség véleménye szerint az utcatáblák ügyét a „város mindkét nép hagyományait tiszteletben tartó hivatalos intézkedése” oldhatja meg.⁴¹

Az említett belügyminiszeri rendeletek alapján a nemrég Magyarországhoz tartozó további városokban is hasonló lépésekre került sor. Marosvásárhelyen 1945 végén ült össze az illetékes bizottság. Tagjai a helyi Szakszervezeti Tanácsot, a Kommunisták Romániai Pártját, a Magyar Népi Szövetséget, az Ekés Frontot, a rendőrséget és a polgármesteri hivatal műszaki ügyosztályát képviselték, miközben az érdemi munkát a városi könyvtár vezetője, Vigh Károly nyelvész végezte.⁴² Az ő kiegyensúlyozott, főként a művelődési élethez kötődő magyar és román személységneveket előnyben részesítő javaslatait fogadták el.

A következő év elején 70 utca (az összes 26%-a) neve módosult, bár a változás valamivel több (97) nevet érintett, ami az akkori utcanévállomány 34%-át jelentette.⁴³ Számos nevet egyszerűsítettek (például Bajza József utca – Bajza utca, báró Orbán Balázs utca – Orbán Balázs utca), vagy az egyértelműség érdekében éppen bővítettek (például Aranka utca – Aranka György utca, Kisfaludy utca – Kisfaludy Károly utca). Több ízben alkalmazták itt is a részleges névátmentést: az Attila utcából József Attila utca, az Erzsébet királyné utcából Erzsébet utca, a Teleki Pál utcából Teleki Sámuel utca lett. Kimondták, hogy az utcanevek mindkét nyelven hivatalosnak számítanak. A helyi magyar nyelvű újság a változásokat az együtt élő

2. kép. A marosvásárhelyi napilap címlapja az utcanevek fontos hírként szereplő változásaiival. Szabad Szó, 1946. február 21.

⁴⁰ Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 2001. 520.

⁴¹ Vescan Teofil: A románok nevében a közeledésért. *Világosság*, 1945. október 7. 3.

⁴² A bizottság üléseiről ld. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 242–252.

⁴³ A helyi lap itt is címlapon adott hírt a változásokról. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. február 21. 1.

népek „békéjét és a demokrácia szellemét” szolgáló változásokként üdvözölte.⁴⁴ Az új nevek többsége (82%) itt is neves személyiségeket örökített meg, miközben néhány esetben leíró neveket is adtak (mint az Elba, a Raktár utca, a Bíróság utca, a Kistemplom tér).

A leggyakrabban a magyar történelemre (mint István király, IV. Béla, Dugovics Titusz), magyar személyiségekre (mint Bartha Miklós), Magyarországra (mint a Balaton utca), a háborúra (Csendőrer utca, Tüzér utca) emlékeztető vagy „irredenta” (Endresz György utca, Fiumei utca) utcaneveket változtatták meg, de számos erdélyi fejedelem (Apafi Mihály, Barcsai Ákos, Báthory István, Bocskai István, János Zsigmond, Székely Mózes) neve is lekerült az utcanévtáblákról. Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc még maradhatott, minden bizonnyal azért, mert előbbtől kapta a település annak idején a szabad királyi városi rangot, míg utóbbit itt iktatták be erdélyi fejedelemmé. Több, a második bécsi döntés után adott „irredenta” utcanévet hagytak változatlanul (mint a Nagyenyedí utca, Gyulafehérvári utca, Ludasi utca vagy Radnóti utca).

A számos román mellett korábban mellőzött magyar személyiség neve is megjelent, csak hogy azok immár egy másfajta értékrendet, történelemszemléletet tükröztek. Így a hajdani parasztvezér (Budai Nagy Antal), forradalmár (Táncsics Mihály), a közelmúlt neves művészei (Babits Mihály, József Attila, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond), munkásmozgalmi mártírai (Bernát Andor, Józsa Béla). Helyi kötődésű orvos (Viola József), történétíró (Benkő Károly) és munkaszolgálatosként agyonlőtt költő (Salamon Ernő) mellett a szocialista gondolkodó Szabó Ervin és a még életben lévő Kodály Zoltán is névadó lehetett.⁴⁵

Szatmáron 65 esetben nem tértek vissza az 1940 előtti román utcanevekhez, így sokszor a korábbi román utcanévadót magyar váltotta fel (például Averescut Bethlen, Berthelot-ot Ady, Petru Cercelt Budai Nagy Antal).⁴⁶ Ekkor itt is igen magas volt a személyneveket tartalmazó utcanevek száma (146) és aránya (57%). Ezek körülbelül fele (76) viselte román személyiség nevét, míg a magyarok aránya 32% volt.⁴⁷

Az előbbieknél jóval kisebb Csíkszeredában is 1946 elején változtatták meg a korábbi utcaneveket: Horthyt Lenin, Wesselényit Sztálin, Rákóczit pedig a román költő, George Coșbuc követte az utcanévtáblákon. Számos esetben magyarok váltottak magyarokat az utcatáblákon: Apafit Petőfi, Mikót Dózsa, Mártonffy-t pedig

⁴⁴ RNLtMvhNt 70/1948. fol. 70 utcát keresztelt újjá a városi tanács. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. február 21. 2.; Pál-Antal, 1997. 22.; Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár 4. Marosvásárhely történeti kronológiája 1945–1989*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014. 20.

⁴⁵ 70 utcát keresztelt újjá a városi tanács. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. február 21. 2.; Pál-Antal, 1997.; Sebestyén, 2014. 20.

⁴⁶ Bura László: *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Szatmárnémeti: Szatmár Megyei Hírlap, 2007. 21.

⁴⁷ Uo. 19–20.

Budai Nagy Antal. Itt is láthatjuk, hogy a „nem megfelelő” származás is kizáró ok lehetett a személyneveket viselő utcák esetén: az egykori arisztokrácia vagy a klérus képviselőit a „nép fiai” követték.⁴⁸

Továbbra is bizonytalanság uralkodott az utcanévek tartósságát illetően, különösen a magyar (a szász városok esetén pedig a német) személyiségek neveit viselők esetén. 1946 tavaszán a belügyminiszter „extra sürgős” utasítást küldött az

egykori „észak-erdélyi” települések számára, mivel azok szerinte nem hajtották végre a korábbi rendeleteket. Tarthatatlannak minősítette a „reakcióso”k számára agitációs eszközt jelentő utcanévek fennmaradását.⁴⁹ Ezt követően a marosvásárhelyi polgármester a helyi „demokrata pártok” és a város „közvéleményének meghallgatása után” módosítás nélkül, körrendeletben állapította meg az utcanéveket, amelyekről addigra már kétnyelvű kiadvány is készült.⁵⁰ Alig néhány nappal később viszont elhalasztotta az 1941 óta változatlan személynevet viselő utcák tábláinak kihelyezését. Elsősorban az új nevek jelentek meg az új feliratokon,⁵¹ amelyek még a következő év tavaszán is kartonból voltak.⁵²

A Magyar Népi Szövetség kongresszusán a magyar nyelv használatának elismerését követelték például az utcanévek esetén. A kisebbségi státútumban szereplő 30%-os határt 15%-ra szállították volna le, és kérték a magyar utcanévek kifüggesztését ott is, ahol arányaiban nem volt ennyi magyar, viszont számuk elérte az 5000-et.⁵³ Néhány hónappal később viszont a kormány utasítása megtartotta

3. kép. Az évtizedekig használatban levő kétnyelvű marosvásárhelyi utcanévtáblák mintája 1947-ből. RNLtMvhNt 70/1948.

⁴⁸ Ugyanitt Kőrösi Csoma Sándorról és Ady Endréről is neveztek el utcát. Új utcanévek Csíkszeredában. *Népi Egység*, 1946. január 5. 2.

⁴⁹ A belügyminiszter 14 918-as számú, 1946. május 2-i utasítását ld. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 120.

⁵⁰ A polgármester 1946. július 9-i rendeletét ld. Uo. fol. 136.

⁵¹ A polgármester 1946. július 17-i rendelkezése. Uo. fol. 156. Pál-Antal Sándor szerint az akkor kifüggesztett kétnyelvű utcanévtáblák közül mintegy 40–45 még a század végén is látható volt a városban. Pál-Antal, 1997. 22–23.

⁵² A polgármester 1947. április 24-i jelentése a prefektusnak. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 36.

⁵³ A nemzetiségi törvénytervezet alapelvei az udvarhelyi határozatban. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. július 3. 2.; Mit kíván a romániai magyarság? *Világosság*, 1946. július 8. 4.

a 30%-os küszöböt.⁵⁴ Az utcanevek kérdésének fontosságát mutatja, hogy egy ekkor kelt titkosszolgálati jelentés szerint Demeter János a kolozsvári magyar utcanevek megőrzésével fenn akarta tartani „a város eddigi magyarosítási tendenciáit.”⁵⁵

A hazai és a nemzetközi politikai helyzet egyre feszültebbé válásával újra előtérbe került a szimbólumok ügye. 1947 tavaszán a belügyminiszter ismételten a korábbi rendeletek végrehajtására, az utcák átnevezésére szólított fel.⁵⁶ Ugyanekkor a kolozsvári polgármester szorgalmazta az utcanevek felülvizsgálatát annak érdekében, hogy még jobban megemlékezzenek a város szovjet felszabadítóiról, a munkásmozgalmi harcosokról, a „haladás világhírű hőseiről.” A változtatások során arra törekedtek, hogy ne sértsék se a magyar, se a román lakosság érzékenységét – ennek érdekében olyan bizottságot alakítottak, amelyben a „demokratikus pártok” képviselői, a „demokratikus” helyi újságírók mellett a magyar és a román egyetem küldöttei is részt vettek. Az egyik helyi magyar lap szerint így „sem a sovén, sem nacionalista szempontok nem merülhetnek fel” az utcanévrevízió során.⁵⁷

A királyi család elűzésével megtörtént a kommunista hatalomátvétel, és napokon belül belügyminisztériumi rendelet tiltotta a volt dinasztia tagjainak említését az utcanevekben. A városi tér további átideologizálása jegyében országszerte nagyszabású átnevezési kampányra került sor.⁵⁸ 1947 végére Románia is betagozolódott a szovjet tömbbe, így a „politikai szempontból anakronizmuszámba menő utcanevek” közé kerültek azok, amelyek a kapitalista tábor képviselőinek számító Churchillre vagy Trumanra, a polgári pártok „imperialista ügynököknek” bélyegzett politikusaíra, így az életfogytiglani börtönre ítélt parasztpárti Iuliu Maniura vagy a liberális Ion Brătianura emlékeztettek. Az utcanevek tisztogatásának áldozataul estek az egykori katonatisztekre, az „osztályidegen elemekre”, az egyházra, sőt, a háborúban Románia által a Szovjetunió javára elvesztett területekre (Besszarábia, Bukovina) utaló nevek is.⁵⁹

Tíz nap sem telt el a népköztársaság 1947. december 30-i kikiáltását követően, amikor Kolozsváron már utcanévvel emlékeztek annak időpontjára vagy a város díszpolgárává választott Molotovra. Ugyanekkor egy helyi magyar elvtárs javaslatára „a régi magyar uralom reakciós idejét” felidéző utcaneveket is módosították. Az eltüntetett nevek közé azonban például erdélyi fejedelmekre (köztük a város

⁵⁴ Az 1946. szeptember 20-án megjelent utasítást ld.: A nemzetiségi státútum végrehajtási utasításának rendelkezései. *Erdély*, 1946. október 4. 4.

⁵⁵ A jelentést idézi: Lakatos Artur: A szimbolikus terek változása Kolozsváron 1945–1967. *Közép-Európai Közlemények*, 2015/2. 132.

⁵⁶ A belügyminiszter 10 214-es számú, 1947. ápr. 3-i rendeletét ld. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 12.

⁵⁷ „Az utcanevek felülvizsgálását úgy kell elvégezni, hogy az se a magyar se a román lakosság érzékenységét ne sértse.” *Erdély*, 1947. április 11. 3.; Az utcanevek. *Erdély*, 1947. április 16. 1.

⁵⁸ Bukarest esetében ld. pl.: Duncan Light – Ion Nicolae – Bogdan Suditu: Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 2002/2. 137–139.

⁵⁹ Erről ld. Új tagok a marostordamegyei időközi bizottságban. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1947. december 20. 2.

szülöttére, Bocskai Istvánra), Reményik Sándor helyi költőre, Szent Lászlóra és két nemesi családra (Lorántffy és Rhédey) emlékeztetők is bekerültek. A kor döntéshozóinak gondolkodásmódját, történelmi ismereteit jelzi, hogy János Zsigmond nevét azért tartották elfogadhatatlannak, mert ő végeztette ki a „szabadságharcos” Dózsa Györgyöt.⁶⁰ Hamarosan megszűnt a belváros utolsó, fél évszázada folytonos utcaneve is: a bolgár kommunista vezető halálát követően a Karolina teret Dimitrov térré nevezték át.⁶¹

A nemrégiben Magyarországhoz tartozó számos erdélyi városban nyolc év alatt ekkor történt a negyedik (1940–1941, 1944, 1945–1946, 1948) jelentős utcanévváltozás, de az összes jelentős romániai településen is hasonló lépésekre került sor.⁶² A marosvásárhelyi hivatalnokok buzgóságára jellemző, hogy az egykori román királynére utaló Carmen Sylva utca mellett a nevét a jó vízeről elnyerő Királykutat⁶³ is átnevezték Hidegkútra, és még a Mátyás király tér nevének felülvizsgálatát is felvetették. Utóbbi még maradhatott, a Churchillről elnevezett teret viszont az új államformára emlékeztetve Köztársaság térre kereszteltek át.⁶⁴

A közelgő népszámlálás előkészítése ugyancsak az utcanevek felülvizsgálatát tette szükségessé,⁶⁵ így 1948 januárjában több szempontot is érvényesítettek, amikor például ugyanott több nevet egyértelműsítettek. Közülük kettő egyszerre viselte egy román és egy magyar személyiség nevét. Amikor megszüntették ezt az állapotot, az egyik a román (Eminescu utca), a másik a magyar (Mikes Kelemen utca) nevet tarthatta meg. Öt névtelen utca elnevezésénél is kettő magyar vonatkozású lett (Anonymus utca, Corvina utca). Itt tehát nagyjából megvalósult a paritás.⁶⁶

Ebben az évben a nemzetgyűlési választások, az új alkotmány elfogadása, majd az államosítás egyértelművé tették a teljes kommunista hatalomátvételt. Az új rendszer ideológiájának minél gyorsabb elfogadtatása, annak a városi tereken való látványos megjelenítése érdekében újabb átnevezésekre került sor. Marosvásárhelyen az utcanevek 15%-át érintették a változások. A névadó magyar

⁶⁰ Valójában az első erdélyi fejedelem apja, Szapolyai János volt a felelős Dózsa haláláért. Az időközi bizottság ezévi első ülésén megváltoztatták a volt királyi család és a régi magyar reakciós uralomra emlékeztető utcaneveket. *Erdély*, 1948. január 9. 3.

⁶¹ Lakatos, 2015. 95.; Hírek. *Szabad Szó* (Temesvár), 1949. december 10. 5.

⁶² Eltávolítják a királyra és családjára vonatkozó utcaneveket. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 15. 6.; Petőfiről és Adyról neveztek el uccát Aradon. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 15. 6.; Új utcanevek Szatmáron. *Erdély*, 1948. január 17. 2.; Eltűnnek a királyi nevek Nagyvárad utcáiról. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 18. 7.

⁶³ Erről ld. Vigh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1996. 116.

⁶⁴ A 34 591-es számú, 1947. december 29-i és a 239-es számú, 1948. január 3-i belügyminiszteri utasítások nyomán jan. 5-én a megyei prefektus is azonnali intézkedésre szólította fel a polgármestert. ld. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 5–6, 11.; Eltávolítják a középületekről a királyi címet. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1948. január 10. 2.

⁶⁵ Marosvásárhelyen bizottságot hoztak létre erre a célra. ld. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 7, 11.

⁶⁶ 1948. jan. 11-i határozat. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 11.

személyiségek száma 20-szal csökkent, míg a románoké 8-cal nőtt. Az előbbiek aránya így 61%-os volt, miközben a város lakosságának 74%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek.⁶⁷

A „fokozódó osztályharc” és a „klerikális reakció” elleni küzdelem jegyében távolítottak el számos, az egyházra, a vallásosságra utaló nevet,⁶⁸ miközben például a Kolozsváron már 1944 őszén eltüntetett Vasvári Pál utca Marosvásárhelyen maradhatott. Az új utcanevek 82%-a emlékeztető volt, túlnyomórészt személyneveket tartalmaztak, de fontos események időpontjára és a háborúra is utaltak (mint a Markos utca, a Szovjet hősök tere, az Augusztus 23. park, a Roza Luxemburg utca vagy a Molotov tér). A leíró nevek aránya 25%-ra csökkent.⁶⁹

A második bécsi döntést követően Romániában maradt településeken nem kellett megszabadulni a „horthysta megszállásra” emlékeztetőktől, ezért eleinte nem volt annyira sürgős az utcanevek cseréje. A szász városokban azonban már a világháború után módosításokra került sor. Nagyszebenben 1945-ben neveztek el először utcákat magyarokról.⁷⁰ Brassóban még háromnyelvűek voltak az utcanevek,⁷¹ ám az akkori a németellenesség szellemében az illetékes bizottság munkáját a „két egymásra talált nép [azaz a románok és a magyarok] testvériségének szelleme hatja át”.⁷² Itt 1948 elején a város magyar lakosságának számarányával megegyezően az új utcanevek 21%-a magyar személyiségeket örökített meg.⁷³ Amikor Temesváron az átnevezések alkalmával egyetlen magyar nevet sem alkalmaztak, a helyi magyar lapban kérték, hogy ne feledkezzenek meg a magyar „szabadsághősökről”, valamint „a román-magyar megbékélés és a népek szabadságának nagy bajnokairól”. Kérésük egy hónapon belül teljesült.⁷⁴

⁶⁷ Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 1998. 302.

⁶⁸ Így például a Kálvin tér, a Klastrom utca, a Kálvária utca, a Szent Margit utca, a Szent László utca és a Szent György utca neve is.

⁶⁹ 1948. július 16-án kelt utcanévjegyzék. RNLtMvhNt 70/1948. fol. 16–21. Pál-Antal, 1997. 23.

⁷⁰ Petőfiről és Dózsa Györgyről. Város az új nap ragyogásában. *Népi Egység*, 1945. október 25. 3.

⁷¹ Garázda Péter: Brassói ekhó. *Magyar Nemzet*, 1947. szeptember 4. 3.; Bartos-Elekes Zsombor: Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő*, 2021/43. 124. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7>

⁷² Megörökítik Petőfi nevét a Cenk alatti városban. *Romániai Magyar Szó*, 1947. december 6. 7.

⁷³ Új utcanevek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 11. 3.; Új utcanevek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 30. 8.; Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 2002. 95.

⁷⁴ Száz temesvári utca új nevet kap. Petőfiről és a Bánság demokratikus újságíró harcosairól is neveznek el utcákat. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. január 14. 2.; A romániai magyar szabadságharcosok emlékét is meg kell örökíteni az utcák új elnevezésével. *Szabad Szó*, 1948. január 15. 3.; Szabó Árpád, Ocskó Teréz és Fónagy János emlékét utcanevekben is megörökítette Temesvár város vezetősége. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. február 14. 2.

A szász városokban korábban különösen nagy számban örökítették meg az egykori polgárság jeles képviselőit. Helyük az utcanévtáblákon immár elfogadhatatlanná vált, a kommunisták véget akartak vetni a „szégyenteljes helyzetnek”, és le kívánták törölni a város térképéről a „gazdagra hízott szász kereskedők, városvezetők, papok” neveit. Velük szemben „a nép szabadságharcos vezéreinek” vagy a „felszabadító” szovjet hadsereg nagyjainak kívántak emléket állítani.⁷⁵ Ezzel magyarázható az ottani változások kiugróan magas száma.

Nagyszebenben 1947–1948 során az összes utcanév 62,8%-a módosult. Ez különösen akkor figyelemreméltó, ha ezeket összevetjük az 1918-tól 1947-ig történt változásokkal (összesen 19,2%), esetleg a bukarestiekkel, ahol a második világháború után 1948 végéig az utcanévek alig 3,9%-a módosult. Brassóban ugyanebben az időszakban ez az arány 43% volt.⁷⁶ Itt 1948 elején 53 utcanévet változtattak meg, ám azok csupán 13%-a viselte a román királyi család valamelyik tagjának nevét. Több leíró utcanévet is eltüntettek, az újak pedig egy kivétellel mind emlékezeti-ideológiaiak voltak.⁷⁷ Ugyanakkor Temesváron száz, majd a következő évben újabb ötven utca neve változott (utóbbi alkalommal csupán egy magyar személyiség vált névadóvá).⁷⁸

Eltörölve. A magyarokra emlékeztető utcanévek eltüntetése Csehszlovákiában és a Szovjetunióban

A többi határon túli magyar közösség nyelvi jogait ezekben az években jóval kevésbé vették figyelembe. A győztes nagyhatalmak a háború borzalmaiért részben Közép-Kelet-Európa német kisebbségeit tették felelőssé, és jóváhagyták felelősségre vonásukat. Csehszlovákiában ezt az „utolsó csatlósként” számon tartott magyarokra is ki akarták terjeszteni: a homogén nemzetállam megteremtésének igényével elfogadott kassai kormányprogram 1945 áprilisában a kollektív felelősség elve alapján igyekezett megszabadulni a német és magyar kisebbségektől.

⁷⁵ Megörökítik Petőfi nevét a Cenk alatti városban. *Romániai Magyar Szó*, 1947. december 6. 7.

⁷⁶ Rusu, Mihai Stelian: Shifting urban namescapes: street name politics and toponymic change in a Romanian(ised) city. *Journal of Historical Geography*, 65. (2019) 53.; Rusu, Mihai Stelian: Sequencing toponymic change. A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE* 16(5) 2021: e0251558. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558>; Rusu, Mihai Stelian – Croitoru, Alin: *Politici ale memoriei în România post-socialistă. Atitudini sociale față de redenumirea străzilor și înălțurarea statuiilor*. Institutul European Iași: Editura Institutul European, 2022. 68.

⁷⁷ Új utcanévek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 11. 3.; Új utcanévek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 30. 8.

⁷⁸ Száz temesvári utca új nevet kap. Petőfiről és a Bánság demokratikus újságíró harcosairól is neveznek el utcákat. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. január 14. 2.; Új utcanévek. *Szabad Szó* (Temesvár), 1949. október 6. 5.

Переименование улиц города Мукачева.

7.	1. ул. Арпад Безир	ул. Сталина	ул. Сталина
7.	2. " Св. Степана	Ленина	Ленина
4.	3. " Ракоци	Хрущева	Хрущева
3.	4. " Керешвейг	Петра Великого	Петра Великого
6.	5. " Комут Лодом	Духновича	Духновича
3.	6. " Чань	Пушкина	Пушкина
2.	7. " Каньо	Ворошилова	Ворошилова
2.	8. " Зриньи И.	А. Невского	А. Невского
6.	9. " Бестергази Яном	Молотова	Молотова
3.	10. " Текели	А. Дорьянского	А. Дорьянского
4.	11. " Батини	М. Горького	М. Горького
3.	12. " Недецел	Кирова	Кирова
3.	13. " Мункачи М.	Тяньцзя	Тяньцзя
5.	14. " Петери Ш.	М. Оршанко	М. Оршанко
3.	15. " Йокан Мор	Коммунистична	Коммунистическая
3.	16. " Имреда Бейла	Корнятовича	Корнятовича
2.	17. " Бржебет	Т. Шевченко	Т. Шевченко
2.	18. " Новембер 10	ген. Петрова	ген. Петрова
2.	19. " Гунади	Сильвая	Сильвая
2.	20. " Арань	Докоти	Докоти

4. kép. A munkási szovjet városparancsnok 1945. március 20-i rendeletének részlete. Csermicskó i. m. 53.

Ezt követően rendeletek sora nehezítette a nemzetiségek életét, a magyar nyelv használatát igyekeztek minél jobban korlátozni. Szigorú bírság terhe alatt rendelték el például a kétnyelvű feliratok azonnali eltávolítását, több helyen pedig még a magyar nyelv nyilvános helyen való használatát is tiltották.⁷⁹

A rendszerváltás jegyében a belügyminisztérium 1946 őszi körlevele felszólította a helyi hatóságokat, hogy jelöljenek ki megfelelő helyszíneket a csehszlovák elnökről (Edvard Beneš), valamint további politikusokról való elnevezés céljára. Az önkormányzatok előterjesztését a belügyminisztériumnak kellett jóváhagynia. Méltó helyszíneket kerestek, amelyek valóban kifejezik az ezen nagyságok iránti tiszteletet. Külföldi államférfiak esetén az illetékes nagykövetség jóváhagyására is szükség volt. Fél évvel később hasonlóképpen írták elő a Sztálinról való közterület-elnevezéseket. A felterjesztéshez ugyanakkor több fényképet is kellett csatolni, ami alapján a minisztériumban megítélhették, hogy alkalmas-e a terület a generallisszimusz nevének viselésére.⁸⁰

Kassán a világháború végét követő közel három év alatt 46 utcanev változott, a város fő útvonalán és főtere például egyaránt Lenin nevét vette fel. Ebben az időszakban kapta új nevét a központban a Szabadság tér, a Malinovszkij marsall utca, a Dosztojevszkij utca, a Csajkovszkij utca vagy a Puskin utca. Az egykori Mussolini

⁷⁹ Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán: *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012.* h. n. [Somorja]: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012. 72–76.

⁸⁰ Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography*, 2019. 31.

tét Rudolf Viest-nek, a náci megszállás ellen kitört szlovák nemzeti felkelés vezetőjének nevét vette fel, ami jelezte, hogy a kommunisták az antifasiszta mozgalom örököseiként kívántak feltűnni. Az 1948. februári kommunista hatalomátvételt követően utcanévvel örökítették meg Klement Gottwald pártfőtitkárt. A helyi tanács indoklása szerint a korábbi névadó csehszlovák miniszter kapitalista érdekeket képviselt, és nem járult hozzá Kassa fejlődéséhez, míg Gottwald fiatal kora óta a munkásmozgalomban tevékenykedett, részt vett a fasizmus elleni harcban is és kassai tartózkodása idején abban az utcában lakott.⁸¹

Kárpátalján is gyors változásokra került sor. A munkácsi városparancsnok már a terület Szovjetunióhoz csatolása előtt, 1945. március 20-án rendeletben nevezte át az Árpád utcát Sztálinra, a Szent István utcát Leninre, a Rákóczi utcát pedig Hruscsovra.⁸² A településneveket is megváltoztatták, így lett például Bene – Dobroszilja, Harangláb – Dzvinkove vagy Gut – Garazgyivka.⁸³ A túlnyomó többségében magyarok lakta Beregszászon (akkor Berehovón) év végére a korábbi 48 magyar utcanévből hírmondó sem maradt, az egyetlen magyar névadó Rákosi Mátyás kommunista pártfőtitkár lehetett.⁸⁴

Az egykori „munkásnyúzókra” emlékeztető utcanevek „nem válnak a falu díszére”. Jugoszláviai változások

A Vajdaságban szintén az utcanévállomány gyökeres átírására került sor. 1945 nyarán Újvidéken a helyi lapban számos alkalommal közzétett felhívásban szólították fel a lakosságot, hogy helyezték ki a régi házszám táblákat, a háború előtti időkben használt cirill betűs utcanevekkel. Amennyiben ezek már nem voltak meg, a magyar „megszállás” alatt használt feliratok átfestésére kérték őket.⁸⁵ Szabadkán a magyar csapatok távozása után visszaállított utcaneveket, valamint a város nevét a helyi magyar lapban is csak szerb változatban (Szubotica) lehetett írni (más települések esetén is hasonló alakokat vezettek be, például Kishegyes Mali Igyos, Újvidék Novi Sad, Nagybecskerek Zrenjanin lett).

Az ekkori utcanévváltozások egy része nem bizonyult tartósnak. A kommunista hatalomátvétel és a köztársaság kikiáltása nyomán mindenütt megváltoztatták az egykori szerb uralkodókra, katonai vezetőkre emlékeztető neveket, miközben

⁸¹ A kassai városi tanács 1948. júl. 13-i ülésének jegyzőkönyvét idézi Chloupek i. m. 31–32.

⁸² Csernicskó István: *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár: Autdor-Shark, 2019. 53.

⁸³ További példákhoz ld. Dobos Sándor: Changes of place-names in the territory of present-day Transcarpathia from 1898 to 2000. In: Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvhasználat, két-nyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II.* Ungvár: Autdor-Shark, 2016. 193.

⁸⁴ Előkészület a választásokra. *Vörös Zászló* (Beregszász), 1945. december 20. 2.

⁸⁵ A noviszádi háztulajdonosok figyelmébe! *Szabad Vajdaság*, 1945. augusztus 2. 4.

helyüket szovjetek és helyi kommunisták vették át. Szabadkán már 1945 végén sor került erre: alig néhány hónappal a magyar nevek eltörlését követően ismét módosítottak 17 utcanevet. Az 1941-ig uralkodó királyi család nevét viselő (korábban Szent Istvánról elnevezett) Karagyorgye teret Tito marsallra nevezték át, de lett itt Lenin park, Vörös Hadsereg útja, Sztálin tér és Tolbuhin utca is.⁸⁶

Másutt is hasonló változásokra került sor. Az új államformát örökölte meg a számos Köztársaság tér vagy November 29. utca, miközben sok „néphőssé” nyilvánított partizánra is így emlékeztek. Például Petre (akkor Petrovószelo) faluban azok helyett, „akik örök időktől fogva csak megalázást, nélkülözést és szenvedést hoztak az emberiségre,” a „fasiszta vérebeke áldozataivá lett” szabadságharcosoknak állítottak emléket.⁸⁷ Bajmokon Hitler, Horthy és Péter király helyét Tolbuhin marsall, a Vörös Hadsereg és Tito marsall foglalta el az utcablákon.⁸⁸

Hasonló neveket adtak Zentán is, ahol a személyeket megörökítő utcanevek aránya a elérte az 59%-ot. Itt a proletár internacionalizmus szellemében például Enver Hodzsa, Dolores Ibárruri (La Passionaria), Micsurin, Sztahanov, Sztálingrád vagy Szevasztopol nevét vették fel az utcák.⁸⁹ Rákosi Mátyás nevét is így örökítették meg nem csupán Zentán, de például Horgoson, Kishegyesen, Kisoroszon, Muzslyán vagy Temerinben is.

Hamarosan a belgrádi törvényhozás felhatalmazta az autonóm Vajdaság parlamentjét, hogy saját hatáskörben döntsön a helység- és utca-, valamint intézménynevek kérdésében. Az e célra létrejött bizottságban magyar írók, tanárok, a helyi magyar lap főszerkesztője is helyet kapott.⁹⁰ Ennek köszönhetően Újvidéken egy tucat magyar személyiségről neveztek el utcát,⁹¹ de például Gomboson utcanévadó lehetett Kossuth, Ady és Petőfi is.⁹²

Nem mindenütt sikerült időben követni a politikai eseményeket. 1947 tavaszán Adán méltatlankodva állapították meg, hogy még létezett Churchillről és Nedicsről (a nációkkal együttműködő szerb kormány vezetőjéről) elnevezett utca, miközben a legtöbb településen „már népi hőseinkről, a népfelszabadító harc eseményeiről,

⁸⁶ Tizenhét népbizottságot szerveznek a szuboticei járásban. Új nevet kapott több szuboticei utca. *Magyar Szó* (Újvidék), 1945. december 29. 2.

⁸⁷ Halál a fasiszmusra – Szabadság a népek! *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. január 25. 4.

⁸⁸ Mojzes Antal: *Bajmok utcanevei*. Szabadka: Grafoprodukt, 2003. 17.

⁸⁹ Pejčin Attila: *Zenta utcanévlexikona*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003. 41.

⁹⁰ Tudományos, művészeti és kulturális bizottság a vajdasági helységnevek és utcanevek megállapítására. *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. március 8. 6.

⁹¹ Az érintettek: Ady, Petőfi, Dózsa György, Arany János, József Attila, Polgár András, Kis Ernő, Pap Pál, Kocsi János, Marcsók József, Győri Károly, Dér György. Új utcanevek Noviszádon I–II. *Magyar Szó* (Újvidék), 1948. február 26. 8.; *Magyar Szó* (Újvidék), 1948. február 27. 6.; Utcanévek magyar szabadsághősökről Újvidéken. *Friss Ujság*, 1948. február 29. 6.; Magyar utcanevek Újvidéken. *Új Magyarország*, 1948. márc. 6. 2. E nevek közül több évtizedekkel később is megvolt. Ld. Mesélő várostérkép. *Magyar Szó* (Újvidék), 1968. január 7. 14.

⁹² Gombos az új arcú bácskai falu. *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. június 27. 5.

5. kép. Magyar utcanevek Szabadka 1950. évi térképén.

https://subotickaistorija.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/11/1950_subotica_danas_juce_sutra.jpg

népeink nevezetes dátumairól nevezték el az utcákat és az egyes helységeket.”⁹³ Apatinban is fájalták a sok „régí világból ittmaradt” német utcanevet, amelyek „nem válnak a falu díszére”, hiszen gyakran az egykori „munkásnyúzókra” emlékeztetnek. Ezért „általános átrendezést” sürgettek.⁹⁴

A túlnyomórészt magyarok lakta Muzslyán nagy számban adtak magyar személységekre, eseményekre emlékeztető utcaneveket, mint Magyar Kommün utca, Dózsa György utca, Petőfi-brigád utca, Kossuth Lajos utca, Magyar Köztársaság utca, de volt itt Egység-testvériség utca is. A szomszédos Nagybecskerekben meglehetősen késéssel, csupán 1948 tavaszán cserélték le az egykori szerb királyokra és vajdákra emlékeztető neveket. A 34 új név közt szerepelt a Petőfi utca és a (II. világháborús „néphősről” elnevezett) Szervó Mihály utca is. Csak ekkor nevezték el itt köztereket Sztálinról, Sztálingrádról, Moszkváról, Gorkijról vagy a Vörös Hadseregről⁹⁵ – utóbbiak azonban nem sokáig maradhattak.

Hamarosan ugyanis a „különutas” Jugoszlávia „el nem kötelezett” orszádként szembekerült a Szovjetunióval, és Moszkvában Titót az imperialisták „láncos kutyájává” minősítették. Az újabb politikai fordulatot ismét utcanevek változása jelezte: eltűntek a szovjet vezetőkre vagy a Szovjetunióra emlékeztető nevek. Szabadkán a korábban Hitler nevét viselő teret előbb Édouard Herriot-ról, a még életben lévő egykori francia miniszterelnökről, a francia ellenállás egyik jelképes

⁹³ Az adai utcanevek. *Magyar Szó* (Újvidék), 1947. március 7. 6.

⁹⁴ R. S.: Apatin, az utcanevek és házzszámok dzsungelje. *Magyar Szó* (Újvidék), 1947. november 15. 5.

⁹⁵ Új utcanevek Zrenyaninban. *Magyar Szó* (Újvidék), 1948. március 20. 6.

alakjáról nevezték el, majd alig néhány hónappal később, 1945 végén Sztálin lett a névadó – de csak 1949-ig. Egy következő évből származó térképen a szovjet pártfőtitkár nevét Kossuth Lajoséra (Košut L alakban) cserélték,⁹⁶ bár a helyi sajtóban nem találtuk nyomát e név használatának. A Városház mögötti térnek (ma Szabadság tér) öt év alatt ez már a negyedik elnevezése volt.⁹⁷

Az említett térkép alapján az akkori szabadkai utcanevek körülbelül 2%-a emlékeztetett a magyarokra, bár nem minden esetben egyértelmű, hogy egy-egy személyt hová is soroljunk. Hunyadi János ugyanis Sibirjanin Janko néven szerepelt, de volt még Dugović Titus utca is. A térképen rajtuk kívül megtaláljuk még Adi Endre, Bajči Žilinski, Djoni Geza, Doža Djerdj, Kostolanji Deže, Jožefa Atila, Lanji Endre, Mešterhazi Kalman, Petefi Šandor, Tančić Mihalj nevét is. A városi könyvtár igazgatója játszott kulcsszerepet abban a bizottságban, amelynek javaslatára 1950 végén közel 170 új utcanevet fogadtak el. Személynevekkel helyettesítették a nevetségesnek minősített korábbi neveket (mint a Kedves utca, Zárt utca, Szűk utca). Az új névadók közt további magyar személyiségek szerepeltek.⁹⁸

Összegzés

A vizsgált területeken 1944 őszétől megismétlődtek a korábban tapasztaltak: a rendszerváltás ismét nagyszámú utcanév cseréjével járt. Ez különösen az 1938-tól Magyarországhoz visszacsatolt területeken volt feltűnő, ahol újra az ott élő magyarokra utaló jelek, emlékek eltüntetésére, a közterek „nemzetiesítésére” került sor. Ennek egyik leglátványosabb módja az utcanevek megváltoztatása volt.

A német és magyar csapatok kiűzését követően az új városvezetők vagy katonai parancsnokok fontos teendői közé tartozott a területek fölötti uralmat vissza- vagy elnyerő államok szimbolikus térfoglalásának megvalósítása. Már az első hetekben mindenütt megtörtént a tengelyhatalmak vezetőire vagy a korábbi magyar fennhatóságra emlékeztető utcanevek cseréje. Ugyanebből az alkalmából örökölték meg például a háborúban győztes szövetséges országok vezetőit vagy az antifasiszta

⁹⁶ https://subotickaistorija.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/11/1950_subotica_danas_juce_sutra.jpg (Utolsó letöltés: 2026. január 26.)

⁹⁷ Tizenhét népbizottságot szerveznek a szuboticei járásban. Új nevet kapott több szuboticei utca. *Magyar Szó* (Újvidék), 1945. december 29. 2; Lamnić, Ljudevit Vujković: Prilog o subotičkim ulicama i njihovim nazivima. (Értekezés a város utcáiról és azok elnevezéseiről). *Ex Pannonia*, 2012/15–16. 54–70. <https://suistorija.files.wordpress.com/2016/04/expannonia-15-16.pdf> (Utolsó letöltés: 2025. november 22.) Bajmokon a Tolbuhin utcából Dózsa György utca lett. Mojzes, 2003. 17.

⁹⁸ Új utcanevek Szubotícán. *Magyar Szó* (Újvidék), 1950. december 15. 2. Az újsághírben szereplő utcanevek közül a későbbiekben nem mindegyiknek találtuk nyomát. Például Kossuth utcáról nem tudunk, Szabadkán 2002-től létezik Kossuth Lajos tér. <https://www.magjarszo.rs/vajdasag/szabadka/a.299338/A-Kossuth-Lajos-ter> (Utolsó letöltés: 2026. február 21.)

harc mártírjait. Mint annyiszor a hivatalos utcanevék megjelenése óta, a hála jeleként használták azokat, hiszen gyors, olcsó és egyszerű lehetőséget nyújtottak a tisztelet kifejezésére.

Idővel az utcanévtáblákon is egyre határozottabban bontakozott ki a kommunista párt emlékezetpolitikája és propagandája. Ideológiájuk központi eleme volt az egyértelmű szakítás a korábbi „romlott” rendszerekkel, amit az utcatáblákon is megvalósíthattak: a „sötét” múltat így kívánták sötétbe borítani, a felejtés homályába száműzni, végeredményben kiiktatni a történelemből. Az összeférhetetlen „reakciós” és „haladó” erők megkülönböztetésére, a követendő hagyomány és a példamutató személyiségek kijelölésére, egyszersmind kisajátításukra törekedtek, ennek szolgálatába állították az utcanevéket. Ott is megjelentek az általuk fontosnak tartott történelmi események, ünnepek, értékek, a megújított panteonba beemelni kívánt szocialista gondolkodók, munkásmozgalmi hősök, kommunista politikusok, katonatisztek, partizánok, egykori parasztvezérek.

A nyelvi tájkép változásának mértéke, módja és menetrendje azonban országunként eltért. Az sem mindig egyértelmű, hogy mit tekintünk magyar utcanévnek. A magyarnak tartott hírességeket megörökítőket sem feltétlenül sorolhatjuk ide. Őket ugyanis időnként a többségi nemzet is magáénak vallotta, mint Hunyadi Jánost, Zrínyi Miklóst vagy Gozdsu Manót. Máskor az államalkotó nemzetbe asszimilálódott személyiségekről volt szó, mint Alexandru Moghioros (Mogyorós Sándor), akiről Kolozsváron utcát neveztek el, de az egyik legismertebb bukaresti piac is az ő nevét viselte. Rákosi a többi „baráti” ország kommunista politikusai mellett szerepelhetett az utcanévadók közt, neve nem a település magyar jellegére, hanem a proletár internacionalizmusra utalt. A lengyel Bem alakja ugyanakkor a magyar szabadságharcra forrott össze, míg Kálvin is egyértelműen a magyar nyelvű reformátusokra emlékeztetett. Máskor a kétségtelenül magyar neveket sajátos alakban tüntették fel – így lett Kinizsi Pálból Pavel Chinezu, Kosztolányi Dezsőből Kostolanji Deže vagy Munkácsból Munkecsovo.

Míg a két világháború között leginkább Csehszlovákiában érvényesültek a magyarok nyelvi jogai, a vizsgált korszakban éppen ezeken a területeken jártak el a legszigorúbban az új (csehszlovák és szovjet) hatóságok: a magyar utcanevéknek (a Rákosi nevét viselők kivételével) írmagja sem maradt. Fordított folyamatoknak lehetünk a tanúi Romániában, ahol 1944 őszétől a magyar és román hírességek neve nagy számban megfért egymás mellett az utcanevékben. A második bécsi döntés után adott magyar utcanevék közül számos változatlan maradt, az új utcanévadó személyiségek közt sok magyart találunk, több nagyvárosban helyeztek ki kétnyelvű utcanévtáblákat, néhány megyében pedig egy időre hivatalossá vált a magyar nyelv. A magyar utcanevék száma ugyan általában itt sem tükrözte a nemzetiségi arányokat, azonban összehasonlíthatatlanul magasabb volt, mint 1940 előtt.

A II. világháború utáni években a magyar nyelvterületen elsőként az ismét Romániához kerülő városokban jelent meg Rákosi, Martinovics, Marx, Lenin, Engels,

Sztálin, Churchill vagy Roosevelttel neve az utcanevtáblákon. A szovjet pártfőtitkárról például már 1944 végén neveztek el utcát Marosvásárhelyen és Nagyváradon, valamivel később Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredán, Margittán vagy Szatmáron. Magyarországon erre valamivel később és ekkor még kevés helyen került sor

Ugyancsak itt neveztek el először utcákat Bartókról, Kodályról, Móriczról vagy Tóth Árpádról, és az elsőik közt itt tisztelték meg ilyen módon Babitsot, Juhász Gyulát és Kosztolányit is. Úgy tűnik, hogy az ekkor szerephez jutó helyi szociáldemokrata vagy kommunista politikusok, értelmiségiek nagy hangsúlyt fektettek az akkori közelmúlt kiemelkedő irodalmi-művészi teljesítményeinek elismerésére. A megörökített szerzők mindannyian a modern irányzatok hívei voltak, saját eszközeikkel a „régí világgal” való szakítást képviselték, így alkalmasnak tűntek az új korszak eszményei közé való felvételre. A megújuló kánont a romániai magyarok közt feltűnően gyorsan kívánták érvényesíteni.

Jugoszláviában a Vajdaság bizonyos fokú autonómiát kapott, itt is lehettek magyar utcanévek, ám közel sem olyan mértékben, mint Romániában. E két országban a magyar közösségeknek is volt némi beleszólásuk az utcanévek megállapításába: bizottságok jöttek létre ennek érdekében, azok munkájában pedig számos szereplő vehetett részt: politikusok és a helyi közigazgatás és a különböző hivatalok illetékesei mellett újságírók vagy a tudományt képviselő egyetemi vagy középiskolai tanárok, könyvtárigazgatók.

A kommunista hatalomátvétel és a köztársaság kikiáltása Romániában és Jugoszláviában szintén jelentős változásokat hozott – például az egykori Dél-Erdély városaiban, amelyek utcanevszerkezete az előző negyedszázadban viszonylag változatlan maradt. Ott is megszabadultak az egykori uralkodó dinasztiákra vagy polgári politikusokra, esetleg jobboldalinak tartott katonatisztekre emlékeztető utcanévektől. Ennek köszönhetően e két ország vizsgált településein nem egészen egy évtized alatt egy-egy utca 4, sőt akár 5 nevet is viselhetett.⁹⁹ E városokban tovább nőtt a helyi viszonyokkal semmiféle kapcsolatban nem álló emlékeztető nevek száma és aránya, ami egyben a hajdani tájékoztató utcanévek feláldozásával járt.

⁹⁹ Pl. Marosvásárhelyen: Ion Arion utca – Előd utca (1941) – Alexici utca (1946) – Markos utca (1948). Hasonló évszámokkal ugyanott: Amos Fráncu utca – Gyóni Géza utca – Batsányi utca – Vasile Roaită utca, Ion Pop Florentin utca – Vereckei utca – Vlahuță utca – Liebknecht utca. Szabadkán: Szabadság tér – Hitler tér (1941) – Herriot tér (1945) – Sztálin tér (1945) – Kossuth tér (1950).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Korabeli újságcikkek

- 24 órán belül el kell távolítani a régi utca- és házszámjelző táblákat. *Világosság*, 1945. szeptember 22. 3.
- 70 utcát keresztelt újjá a városi tanács. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. február 21. 2.
- A kisebbségi nemzetiségek jogállásáról szóló törvény. *Népi Egység*, 1945. február 16. 2.
- A kolozsvári utcák új elnevezése I–V. *Erdély*, 1945. november 14. 4.; november 23. 4.; november 25. 4.; november 30. 4.; december 14. 3.
- A nemzetiségek szabályzatáról szóló törvénytervezet szövegét közlik a bucurești lapok. *Szabad Szó* (Temesvár), 1944. december 14. 1.
- A nemzetiségi státútum végrehajtási utasításának rendelkezései. *Erdély*, 1946. október 4. 4.
- A nemzetiségi törvénytervezet alapelvei az udvarhelyi határozatban. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1946. július 3. 2.
- A noviszádi háztulajdonosok figyelmébe! *Szabad Vajdaság*, 1945. augusztus 2. 4.
- A nyelv szabadsága. Megjelent a nyelvrendelet. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. január 22. 3.
- A román nemzetiségi szabályzat. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. február 10. 3.
- A romániai magyar szabadságharcosok emlékét is meg kell örökíteni az utcák új elnevezésével. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. január 15. 3.
- Apróhirdetések. *Fáklya*, 1948. október 31. 12.
- Az adai utcanévek. *Magyar Szó* (Újvidék), 1947. március 7. 6.
- Az emberiség, a nép és a város igaz történelmi neveit viselik ezentúl a nagyváradi uccák. *Új Élet*, 1945. szeptember 2. 4.
- Az időközi bizottság ezévi első ülésén megváltoztatták a volt királyi család és a régi magyar reakciós uralomra emlékeztető utcanéveket. *Erdély*, 1948. január 9. 3.
- Az ODA biharmegyei bizottságának ülése. *Új Élet*, 1945. március 3. 2.
- Az olvasóé a szó. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. május 21. 6.
- Az utcanévek. *Erdély*, 1947. április 16. 1.
- Az utcanévek felülvizsgálását úgy kell elvégezni, hogy az se a magyar se a román lakosság érzékenységet ne sértse. *Erdély*, 1947. április 11. 3.
- Belügyminiszteri látogatás a Székelyföldön. *Népi Egység*, 1945. július 17. 1.
- Bizottság dolgozza ki a kolozsvári új utcanévek tervezetét. *Világosság*, 1945. július 1. 7.
- Életbelépett a nemzetiségi szabályzat. *Szabad Szó* (Temesvár), 1945. február 15. 2.
- Előkészület a választásokra. *Vörös Zászló* (Beregszász), 1945. december 20. 2.

- Eltávolítják a királyra és családja tagjaira vonatkozó utcaneveket. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 15. 6.
- Eltávolítják a középületekről a királyi címert. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1948. január 10. 2.
- Eltűnnek a királyi nevek Nagyvárad utcáiról. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 18. 7.
- Garázda Péter: Brassói ekhó. *Magyar Nemzet*, 1947. szeptember 4. 3.;
- Gombos az új arcú bácskai falu. *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. június 27. 5.
- Halál a fasizmusra – Szabadság a népnek! *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. január 25. 4.
- Hírek. *Erdély*, 1945. július 18. 3.
- Hírek. *Erdély*, 1945. augusztus 2. 3.
- Hírek. *Népi Egység*, 1945. július 29. 4.
- Hírek. *Szabad Szó* (Temesvár), 1949. december 10. 5.
- Horia-utca és Dózsa-utca. *Szabad Szó* (Temesvár), 1945. április 6. 2.
- Kérdezzük. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. május 7. 3.
- Közzéteszik Kolozsvár új utcaneveit. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. augusztus 5. 4.
- Magyar utcanevek Újvidéken. *Új Magyarország*, 1948. márc. 6. 2.
- Malinovszki marsall és Cambrea tábornok is utcát kapott Sepsiszentgyörgyön. *Világosság*, 1945. február 23. 3.
- Malinovszky tábornagyról teret neveztek el Kolozsvárt. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1944. november 14. 3.
- Megkezdjük Kolozsvár új utcaneveinek közlését. *Világosság*, 1945. november 11. 2.
- Megörökítik Petőfi nevét a Cenk alatti városban. *Romániai Magyar Szó*, 1947. december 6. 7.
- Mesélő várostérkép. *Magyar Szó* (Újvidék), 1968. január 7. 14.
- Mi az igazság a kolozsvári utcanevekkel? *Világosság*, 1945. július 18. 3.
- Mit kíván a romániai magyarság? *Világosság*, 1946. július 8. 4.
- Mozaik Kolozsvárról. *Népi Egység*, 1945. július 1. 4.
- Petőfiről és Adyról neveztek el uccát Aradon. *Romániai Magyar Szó*, 1948. január 15. 6.
- R. S.: Apatin, az utcanevek és házszámok dzsungelje. *Magyar Szó* (Újvidék), 1947. november 15. 5.
- Szabó Árpád, Ocskó Teréz és Fónagy János emlékért utcanevekben is megörökítette Temesvár város vezetősége. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. február 14. 2.
- Számonkérjük. *Erdély*, 1945. szeptember 25. 3.
- Száz temesvári utca új nevet kap. Petőfiről és a Bánság demokratikus újságíró harcosairól is neveznek el utcákat. *Szabad Szó* (Temesvár), 1948. január 14. 2.

- Tizenhét népbizottságot szerveznek a szuboticei járásban. Új nevet kapott több szuboticei utca. *Magyar Szó* (Újvidék), 1945. december 29. 2.
- Tudományos, művészeti és kulturális bizottság a vajdasági helységnevek és utcanevek megállapítására. *Magyar Szó* (Újvidék), 1946. március 8. 6.
- Új kolozsvári utcanevek. *Világosság*, 1945. november 15. 2.; november 16. 2.; december 12. 2.
- Új tagok a marostordamegyei időközi bizottságban. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1947. december 20. 2.
- Új utcanevek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 11. 3.
- Új utcanevek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 11. 3.
- Új utcanevek Brassóban. *Népi Egység*, 1948. január 30. 8.
- Új utcanevek Csíkszeredában. *Népi Egység*, 1946. január 5. 2.
- Új utcanevek Noviszádon I–II. *Magyar Szó* (Újvidék), 1948. február 26. 8.; 1948. február 27. 6.
- Új utcanevek Szatmáron. *Erdély*, 1948. január 17. 2.;
- Új utcanevek Szuboticán. *Magyar Szó* (Újvidék), 1950. december 15. 2.
- Új utcanevek Zrenyaninban. *Magyar Szó* (Újvidék), 1948. március 20. 6.
- Új utcanevek. *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1944. december 8. 3.
- Új utcanevek. *Szabad Szó* (Temesvár), 1949. október 6. 5.
- Utcanevek magyar szabadsághősökről Újvidéken. *Friss Ujság*, 1948. február 29. 6.
- Város az új nap ragyogásában. *Népi Egység*, 1945. október 25. 3.
- Vescan Teofil: A románok nevében a közeledésért. *Világosság*, 1945. október 7. 3.

Szakirodalom

- Bartos-Elekes Zsombor: Multidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő*, 2021/43. 113–134. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7>
- Bura László: *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Szatmárnémeti: Szatmár Megyei Hírlap, 2007.
- Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography*, Volume 64, 2019. 25–35. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2018.11.007>
- Csernicskó István: *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár: Autdor-Shark, 2019.
- Demeter János: *Századunk sodrában*. Bukarest: Kriterion, 1975.
- Dobos Sándor: Changes of place-names in the territory of present-day Transcarpathia from 1898 to 2000. In: Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiából II*. Ungvár: Autdor-Shark, 2016. 187–206.

- Erőss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Be-regszász és Nagyvárád példája*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE, 2018. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.051>
- Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán: *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. h. n. [Somorja]: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Kordics Imre: *Nagyvárád jelentősebb utcanevei 1940–1944 között*. Nagyvárád: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014.
- Lakatos Artúr: Kolozsvári terek, utcák szimbolikájának változása a szocialista évtizedek alatt. Trendek, szobrok, utcanevek. *Székelgyöld*, 2015/8. 93–120.
- Lakatos Artur: A szimbolikus terek változása Kolozsváron 1945–1967. *Közép-Európai Közlemények*, 2015/2. 121–134.
- Lamnici, Ljudevit Vujković: Prilog o subotičkim ulicama i njihovim nazivima. *Ex Pannonia*, 2012/15–16. 54–70. <https://suistorija.files.wordpress.com/2016/04/expannonia-15-16.pdf> (Utolsó letöltés: 2026. május 13.)
- László Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetiségek lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–100.
- László Andor: „A legnagyobb irredenta: a magyar helység- és utcanevek használata.” *Utcanévek az utódállamokban 1918–1938 között*. *Regio*, 2023/3. 116–148.
- László Andor: „Kolozsvár magyarsága 22 éven át őrizte szívében az utcák magyar elnevezését.” *Utcanévek a Magyarországhoz visszatért területeken*. *Regio*, 2024/2. 140–164. Light, Duncan – Nicolae, Ion – Suditu, Bogdan: Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 2002/2. 135–144.
- Lőrincz György: *Amíg csak él az ember. Székelgyöldi tájak, sorsok*. Bukarest: Kriterion, 1980.
- Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március). In: Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (összeáll.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kolozsvár – Csíkszereda: Erdélyi Múzeum-Egyesület - Pro-Print Könyvkiadó, 2003. 61–62.
- Mojzes Antal: *Bajmok utcanevei*. Szabadka: Grafoprodukt, 2003.
- Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997.
- Pejin Attila: *Zenta utcanévlexikona*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003.
- Robotos Imre: Nagyváradi utcasarkok. *Kritika*, 1988/9. 10–12.
- Rus, Dorin-Ioan: Influența factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/1–2. 213–236.

- Rusu, Mihai Stelian: Shifting urban namescapes: street name politics and toponymic change in a Romanian(ised) city. *Journal of Historical Geography*, 2019/65. 48–58.
- Rusu, Mihai Stelian: Sequencing toponymic change. A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE*, 2021/16. e0251558. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558>
- Rusu, Mihai Stelian – Croitoru, Alin: *Politici ale memoriei în România postsocialistă. Atitudini sociale față de redenumirea străzilor și înlăturarea statuilor*. Institutul European Iași: Editura Institutul European, 2022. 68.
- Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár 4. Marosvásárhely történeti kronológiája 1945–1989*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014.
- Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I– V*. Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, 1998–2002.
- Vigh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1996.

Térképek

- Szabadka 1950-es térképe. https://subotickaistorija.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/11/1950_subotica_danas_juce_sutra.jpg (Utolsó letöltés: 2026. május 13.)

Levéltári források

- Arhivele Naționale ale României-Serciviul Județean Mureș. Fond: Primăria municipiului Târgu Mureș. Sfatul Popular al orașului Târgu Mureș (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Fond: Marosvásárhely város polgármesteri hivatala. Marosvásárhely város Néptanácsa) 70/1948. (rövidítve: RNLtMvhNt 70/1948)

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN*

Emlék(ezet)törvények a rendszerváltozást követő Magyarországon

„A törvények tükrözik a jogalkotó értékrendjét.”¹

Memory Laws in Post-Transition Hungary

ABSTRACT: Research on legal memory has a history of approximately two decades.

Drawing on an interdisciplinary approach, it seeks to answer how law, through its distinctive normative features – such as normativity and enforceability – can shape collective memory. The issue becomes particularly complex when the legislator assumes the additional role of interpreting, or reinterpreting, history. The political, ideological, social, and economic transformations that accompanied Hungary’s democratic transition also prompted a fundamental reconsideration of the nation’s collective memory. This article examines this period in order to address the following questions: which symbolic figures and historical events have been incorporated into the national pantheon by the Hungarian Parliament, and how has the legislature, through the enactment of memory laws, engaged with and interpreted Hungary’s past?

KEYWORDS: memory law, democratic transition, collective memory, identity construction

1. Problémafelvetés

Emlékezetünk identitásgeneráló hatású: emlékeink, melyek pontokként, általunk elmondva már narratívaként léteznek, az emlékezetünkben összegződnek. Egyéni, teljesen saját emlékeink tárolása, előhívása és elrendezése azonban már

* A szerző jogász, a PPKE JÁK oktatója, E-mail: izsak.somogyi.katalin@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8791-8233. A kutatás egy második, analitikus részét egy másik lapszámukban közöljük.

¹ Részlet a 3. semmiségi törvény Indokolásából

a körülöttünk élő közösség által meghatározott. Mégis: ezektől leszünk 'mi'. A tanulmány az emlékezésnek, az emlékezet meghatározásának, az emlékek előhívásának akaratlagos, jog által determinált egységeit vizsgálja. Ez a mondat magával vonja azt az állítást is, hogy az emlékezésnek van nem akaratlagos formája is: ezt nevezzük Proust-jelenségnek. Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában* című kötete óta tudjuk és tapasztaljuk, hogy az emlékezés akaratlan is lehet.²

A jogi emlékezet azonban nem egy madeleine-sütemény által kiváltható hatás-mechanizmussal operál: minden esetben célzott, hatást kiváltani akaró joganyagok összessége. Az elméleti probléma a következőkben összegezhető: hogyan lehetséges a népképviselési elv alapján megválasztott Országgyűlés által elfogadott törvényekkel egy (szociál)pszichológiai folyamatot, a kollektív emlékezetet befolyásolni, meghatározni? Milyen következményei vannak annak, ha a jogalkotó egyben történelem(újra)értelmezői szerepben 'tetszeleg'? Az emlék(ezet)törvények vizsgálatakor koncepcionális kérdés, hogy szorosabban vett jogi vagy általánosabb kulturális entitásokként tekintünk rájuk. Előbbi esetében a textusok, a módosítási indokok, az összefüggő jogesetek lesznek relevánsak. Utóbbi esetében több megtehető az adott emlék(ezet)törvény megalkotásának háttéréből a kollektív emlékezet állapotáról, Magyarország nemzetközi szintén betöltött viszonyairól, vagy éppen a jogalkotó által vallott értékrendszer változásairól. Meglátásom szerint nem választani kell a koncepciók között, hanem módszertanilag külön, de az összegzés tekintetében mégis együtt kell vizsgálni ezeket.

Nagyon intenzív történelemértelmezést jelent egy-egy emlék(ezet)törvény, amelyre hazánkban legintenzívebben a demokratikus fordulatot követően volt lehetőség.

2. Emlék- és emlékezettörvények: definiálási és módszertani megközelítések

A jogi emlékezet magyar terminológiája a szélesebb körű, angol nyelvű *memory law* koncepcióhoz áll közelebb, mintsem a francia *lois mémorielles* felfogáshoz.

² „A tea mellé anyám egy kis madeleine-nek nevezett süteményt hozatott, amelynek kicsi, dundi formája mintha csak egy rovátkás kagylóhéjba lenne kisütve. S mindjárt, szinte gépiesen, fáradtan az egyhangú naptól s egy szomorú holnap távlatától, ajkamhoz emeltem egy kanál teát, amelybe előtte már beáztattam egy darabka süteményt. De abban a pillanatban, amikor ez a korta tea, a sütemény elázott morzsáival keverve, odaért az ínyemhez, megremegtem, mert úgy éreztem, hogy rendkívüli dolog történik bennem. Bűvös öröm áradt el rajtam, elszigetelt mindentől, és még csak az okát sem tudtam. Azonnal közömbössé tett az élet minden fordulata iránt, a sorscsapásokat hatástalanná, az élet rövidegét egyszerű káprázattá változtatta, éppúgy, mint a szerelem, s mint hogyha csak megtöltött volna valami értékes esszenciával: jobban mondvá, az esszencia nem bennem volt, én voltam az.” Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. I. Swan, I. Combray, Ford.: Gyergyai Albert. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1970. 53.

Tanulmányomban az *emlék(ezet)törvény* kifejezést használom a magyar jogi emlékezet elemzésénél. Az írásmóddal jelzem azt, ha és amikor olyan megállapításokat teszek, melyek mind az emlék-, mind az emlékeztetvényekre igazak.³ A *terminus technicusok* közül az *emléktörvény* könnyebben magyarázható: a kutatásaim azt igazolják, hogy ebben a tekintetben nagyobb az egyetértés a tudományos diskurzusban. Emléktörvény alatt értek minden olyan törvényt és (még hatályban lévő) törvényerejű rendeletet, melynek célja az emlékéllítés az Országgyűlés részéről. A dolgozat egyik részhipotézise szerint ebből kifolyólag a szóhasználata is pozitív, erőteljességet sugárzó kifejezésekből áll, s az alkotmányos érzelmek körül a tiszta büszkeség lesz identitásgeneráló. A magyar nyelv sajátosságának tűnik, hogy az emlékéllítés egy jövőbe mutató, a kollektív identitást inkább egyfajta kinyitó jelleggel meghatározó fogalom, melynek célja, hogy a jogkövető (és a magyar törvénytársakat ismerő ...) állampolgárban tudatosítsa és mélyítse: vannak a magyar történelemnek olyan eseményei és személyei, akik méltóak az éppen aktuális törvényalkotó szerint arra, hogy emléke törvényi szinten kerüljön a magyar jogrendszerbe. Általános jellemzőjeként elmondható, hogy nem szükségszerű része a normatív tartalom, hosszú preambulummal rendelkezik, de maga a jogszabály igen rövid. *Emlékeztetvény* alatt egy ennél jóval komplexebb fogalmat értek: minden, az Országgyűlés által hozott törvény, amely az emlékezetre hatással van, azt befolyásolni igyekszik. Egy teljesen egyszerű, összetett szavakra vonatkozó nyelvtani elemzés kapcsán egy olyan alárendelt szóösszetételről beszélünk, mely jelentéssűrítő tartalommal bír. Tehát csak árnyaltabban írható le, mint a fentebbi emléktörvényi magyarázat, mivel sokkal heterogénebb jellemzőkkel bír. Emlékeztetvény alatt azt értjük, amikor egy törvény, törvényerejű rendelet, alkotmányi vagy alaptörvényi része *emlékeztetvényi aspektusból elemezhető*. Ez a fordulat azonban kissé nehézkes, a diskurzusban nehezen alkalmazható, így alkalmazását tekintve előnyösebb és rövidebb az *emlékeztetvény*. Így például a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvényt (a továbbiakban: régi Btk.) 1993-ban módosító *1993. évi XLI. törvény*, mellyel az önkényuralmi jelkép használatának tilalma hatályba lépett, emlékeztetvény volt, de maga a Btk. nem. Ugyanez igaz például a vármegye elnevezést visszaállító *Alaptörvény tizennegyedik módosításra* is, amely tartalmaz olyan normatív előírásokat, amik emlékeztetvényi aspektusból elemezhetőek – de maga az Alaptörvény nem emlékeztetvény. Visszatérve az eredeti kérdésre, hogy hogyan tudom definiálni az emlékeztetvény kifejezést: ezeknek egyértelműen van normatív tartalmuk, és kikényszeríthető jelleg is tetten érhető.⁴ Ami a magyar emlék(ezet)törvények számbavétele és értelmezése során

³ A nemzetközi tudományos diskurzusra vonatkozóan kizárólag az egyszerűség kedvéért megtartom az *emlékeztetvény* kifejezést.

⁴ Kérdéssé válhat azonban, hogy mennyiben mérhető egy emlékeztetvény kikényszeríthetősége. Arra vonatkozóan tudunk statisztikai adatokat keresni és elemezni, hogy a büntetőjogi tényállásokra vonatkozóan hány cselekmény miatt indult eljárást, jutott el bírósági szakba stb.

tudományos jelleggel megállapítható, az az, hogy a létjogosultságukat adó események és/vagy személyek megítélése közel sem annyira egyöntetű és egyértelmű, mint az emléktörvényeké. Példának okáért a törvényi tényállás részét képező vörös csillag mint önkényuralmi jelkép használata 2023-ban büntetendő, míg 1989 előtt kötelező volt. A bírósági rendszer átalakítását előíró 2011. évi CLXI. törvény kapcsán megállapítható, hogy a *Kúria, járásbíróság* kifejezéseket a magyar terminológiába visszahozó jogalkotói szándék teljes ellentétben áll azzal, mely eltörölte azt. A kutatás alapját adó módszertan az időbeli (1989. október 23.) és jogszabálytípus-beli szűkítés. Ezt követően a felmerült törvények elemzése következett, majd ezt követően azok besorolása a fentebb említett kategóriákba. A tanulmány is ezt az ívet követi: alapvetően kategóriák (emléktörvények, emlékeztetvények) és alkategóriák (például emléktörvényeken belül emlékműtörvények, emlékeztetvényeken belül az alkotmányos emlékezet alkategóriája) mentén dolgozik,⁵ azon belül jeleníti meg a kronológiai szükségszerűséget. Ez lehetővé teszi azt is, hogy az azonos jegyekkel rendelkező textusok elemzése során a közös motívumokra rámutathassak. A tanulmány mellékleteként sorrendben történik a jogszabályok felsorolása a még könnyebb követhetőség kedvéért.

A tanulmány alapját adó kutatás záró dátuma 2026. április 15.

3. Az emlék(ezet)törvények mint a hatalompolitika jelei – szemiotikai alapozás

Az elméleti megalapozás fontos eleme a szemiotikai megközelítés. A tanulmány részhipotézise szerint, ha az emlék(ezet)törvényeket nem pusztán jogi, hanem kulturális entitásként vizsgáljuk, akkor a hatalom jeleiként értelmezhetők. A jogbölcseleti kutatás számára nemcsak a normák, hanem a hatalom narratíváinak változásai is relevánsak. A szemiotika alaptézise szerint a jelek mindig valami helyett állnak; „nyomok”, ahogy Voigt Vilmos fogalmaz,⁶ utalva a 'jel' szó finnugor eredetére és jelentésére.

A vizsgálat során a törvénysszövegeket a legkisebb nyelvi egységekre bontom, majd azokat összefüggéseikben építem újra, hermeneutikai körben értelmezve. A szöveguniverzum sajátos, mivel törvényekről van szó, amelyek az

De a vármegyerendszer visszaállítását elrendelő módosítás betarthatósága kvantitatíve nem mérhető.

⁵ Az alkategóriákra jelen tanulmány kisebb fókuszot vet abból kifolyólag, hogy valódi jelentőségét a korábbi időszakok alkategóriáival összevetve lehetne megtenni. Példának okáért: emlékérmétörvények csupán a megemlékezés szintjén kerülnek a vizsgálati fókuszba, mert valódi jelentőségük a kollektív emlékezet szempontjából nem a demokratikus fordulat, hanem 1945 előtt volt.

⁶ Voigt Vilmos: Egy „multi-kulti”-tudomány: a szemiotika. In: Balázs Géza – Minya Károly (szerk.): *Multikulturalitás*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2017. 7.

Országgyűléshez, a népképviselőket legfőbb szervéhez kötődnek. A hatalom jeleinek elemzése szükségképpen interdiszciplináris: történeti, szociológiai, politikatudományi és más nézőpontok bevonását igényli, jelen esetben jogtudományi fókusz mellett. A szemiotikai módszer különböző dimenziókban (szemantikai, szintaktikai, pragmatikai stb.) vizsgálja a jeleket, melyekben közös a hatalomelméleti kiindulópont: a hatalomgyakorlók „csoportok és pártok igyekeznek megteremteni a maguk közjeleit és jelintézményeit...”⁷ E jelaktusok példája a rendszerváltás utáni címermódosítás vagy az önkényuralmi rendszerekhez köthető személyek közterületi megnevezésének tilalma. Ugyanakkor az egyes jelaktusok értelmezése nem egységes; például a vörös csillag jelentése túlmutat a hatályos Btk. keretein.

Szívós Mihály szerint „[A] szemiotikai elemzés eszköztárának vannak bizonyos állandó elemei...”⁸ így a jelhordozó és jelentés elkülönítése, valamint változó elemei is. Az emlékeztetőtörvények vizsgálata során a közjelek és intézményesült jelek szintjén mozgunk. Ez a megközelítés eltér a hagyományos jogszemiotikától, ahol a kód az egyedi esetek besorolását segíti. Itt a szemiohermeneutikai tevékenység hangsúlyosabb, különösen azért, mert e törvények jelentése nem stabil: nem teljesítik azt az elvárást, hogy „[A] szabályok betartatásához megszilárdult jelentések kellenek...”⁹ Éppen e jelentésszabotázis miatt értelmezhetők a hatalom jeleiként.

Az emlékeztetőtörvényeknél a morál is „vetélytársként” jelenik meg, hiszen vannak köztük olyanok, amelyek történelmi traumákra adott reflexív válaszok. Felmerül, hogy léteznek-e olyan erkölcsi normák, amelyek csak ilyen tapasztalatok révén kodifikálhatók, illetve hogy az erkölcs maga is értelmezhető-e általános jelként.

Végül feltehető a kérdés, hogy az emlékeztetőtörvények a nyelvpolitikai játszmák részévé válhatnak-e. Bár nem azonosak az átnevezések vagy manipulációk eszközeivel, a hatalom ágensrendszerébe illeszkednek. Balázs Géza szerint ezek technológiai, intézményi és verbális erőként jelennek meg: „A retorika megszületésétől fogva figyelmeztet a nyelv ’erő’, ’fegyver’ voltára.”¹⁰ Így a nyelvpolitika

⁷ Szívós Mihály: A szemiotikai elemzés módszere II. A módszer alkalmazása a hatalom jeleinek, képeinek és tereinek kutatásában. In: Szirmai Éva – Tóth Szegej – Újvári Edit (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 16.

⁸ Szívós Mihály: A szemiotikai elemzés módszere III. A multikulturális folyamatok, interkulturális és transzkulturális jelenségek jelátviteli elemzéséről. In: Balázs Géza – Mányi Károly (szerk.): *Multikulturalitás*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2017. 91.

⁹ Szívós, 2013. 394.

¹⁰ Balázs Géza: Politikai, nyelvpolitikai játszmák. A hatalom naív nyelvpolitikája. In: Szirmai Éva – Tóth Szegej – Újvári Edit (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 299–312., 300.

a hatalomgyakorlás eszköze lehet, ahol akár „a szó mágikus erejébe vetett hit fontosabb lesz az érveknél.”¹¹

4. A rendszerváltozás utáni időszak emléktörvényei

4.1 Tipikus emléktörvények

A tanulmány a rendszerváltozást folyamatként értelmezi, ugyanakkor 1989. október 23-át egyértelmű cezúraként jelöli meg. Az ezt követő első emléktörvény az 1990. május 8-án kihirdetett, az *1956 októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról szóló 1990. évi XXVIII. törvény*, amely klasszikus emléktörvényi szerkezetet követ. Terjedelmes, kifejezetten történelemértelmező preambuluma részletes narratívát épít: hangsúlyozza a forradalom reményteli voltát, az áldozatvállalást, valamint az 1848/1849-es forradalommal való párhuzamot. Emellett politikai jogfolytonosságot konstruál az 1956-os követelések és a rendszerváltás utáni alkotmányos berendezkedés között (többpártrendszer, emberi jogok, nemzeti függetlenség). Ezt követően mindössze két §-nyi normaszöveg következik, melyek közül normatív tartalma lényegében a 2. §-nak van: amely október 23-át nemzeti ünneppé nyilvánítja. Időrendben a következő az *1956-os Emlékérem és Emléklap alapításáról szóló 1991. évi XLIII. törvény*: ez részben eltér a klasszikus modelltől, mert nem eseményt kanonizál, hanem az abban részt vevő személyeket ismeri el szimbolikus szinten. Az érdemek a „nemzet szolgálatában és a haza szabadságának védelmében” tanúsított magatartáshoz kötődnek, így a jogalkotó konkrét magatartásmintát emel normatív szintre, egyúttal integrálva azt a nemzeti emlékezeti kánonba.

Az *Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása emlékének megörökítéséről szóló 1994. évi LXXXI. törvény* sajátos helyet foglal el: egy olyan történeti eseményt emel törvényi rangra, amely korábban is része volt a kanonizált állami emlékezetnek.¹² A szimbolikus dátumon, 1994. december 21-én kihirdetett és aznap hatályba is léptetett törvény azon kevés entitások egyike, amely mind az 1989 előtti, mind pedig a rendszerváltozást követően is szimbolikus szintre emeltetett. A szöveg terminológiája visszafogott („korszerű jogállamiság”, „nemzeti függetlenség”, „fasiszmissal való szembe fordulás”, „földreform”, „újjaépítés”), az indokolás pedig szűkszavú, inkább deklaratív jellegű, nem vállalkozik mélyebb történetértelmezésre. A *Honfoglalás 1100. Évfordulójának Emléknapijáról szóló 1996. évi XXX. törvény* annyiban tér el a tipikus emléktörvényektől, hogy egyszeri emlékezést ír

¹¹ Hódi Sándor: *Miért hazudnak a politikusok?* Ada: Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, 2012., hivatkozva Balázs, 2016. 310.

¹² Az *Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása emlékének megörökítéséről szóló 1954. évi XI. törvény*.

elő: 1996. augusztus 19-ét jelöli ki emléknapként,¹³ egyben munkaszüneti nappá nyilvánítva azt. Indokolása minimalista: a „magyar történelem fontos eseménye” fordulatra szorítkozik, ami azt sugallja, hogy a honfoglalás jelentősége evidens, külön részletezést nem igényel.

A Nagy Imre mártírhaltát halt magyar miniszterelnök és mártírtársai emlékének törvénybe iktatásáról szóló 1996. évi LVI. törvény szövege inkább történeti narratívát konstruál, amely a forradalom absztrakt értékeit – szabadság, hazaszeretet, erkölcsi helytállás – személyhez, Nagy Imréhez köti.¹⁴ Ezáltal a kollektív emlékezet számára az elvont értékek konkrét történelmi szereplőn keresztül válnak megragadhatóvá. Ami azért is rejthet magában némi ambivalenciát, mert a preambulum is visszautal arra, hogy létezik már egy emléktörvény, az *1990. évi XXVIII. törvény*, mely kifejezetten az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét igyekszik törvénybe iktatni. A jelenleg tárgyalt szöveg azonban a résztvevők áldozatisága előtt tiszteleg, mivel „a haza függetlenségéért semmilyen áldozat nem hiábavaló”.

Az új évszámozás első törvénye nem véletlenül a *Szent István államalapításának emlékéről és a Szent Koronáról szóló 2000. évi I. törvény*. Kettős természetű: preambuluma és 1. §-a emléktörvényi funkciót tölt be, míg további részei kifejezetten normatív szabályozást tartalmaznak. A preambulum a Szent István uralkodását, a keresztény államiság és az európaiság hármását emeli ki mint identitásképző tényezőket, amelyek a magyar államiság fennmaradásának alapját képezik.

A tanulmány legösszetettebb értelmezési struktúrárt aktivizáló textusa az *ország szabadsága visszaszerzésének jelentőségéről és a magyar szabadság napjáról szóló 2001. évi XVII. törvény*. Rendkívül hosszú preambuluma szelektív történelmi narratívát épít, kiemelve többek között a mohácsi vészt, a Pragmatica Sanctiót, 1944. március 19-ét, az 1956-os forradalmat és 1991. június 19-ét.¹⁵ A szöveg a szabadságot „kincs” metaforával jeleníti meg, és erőteljes áldozati narratívát konstruál, amelyben a magyarság főként passzív elszenvedőként jelenik meg.¹⁶ Milyen megfontolás alapján válogat a jogalkotó a magyar történelem szimbolikus eseményei közül? Ha az értelmezési origó szabadságunk elvesztése volna, akkor

¹³ Ennek oka az volt, hogy a honfoglalás napja nem köthehető egyetlen dátumhoz, ezért mesterségesen kellett kijelölni egyet, amely a legközelebb volt az államalapítás ünnepnapjához.

¹⁴ Aktualitását a volt miniszterelnök születésének 100. évfordulója adja, mivel Nagy Imre 1896. június 7-én született.

¹⁵ A válogatás alapja, hogy hazánk mikor nem rendelkezett szabadsággal, szuverenitással a jogalkotó szerint.

¹⁶ Érdemes a szóhasználatra fókuszálni: „adatott meg”, „sem bizonyult hosszú életűnek”, „Né-pünk az Európától való leszakadással, a gazdasági és társadalmi zsákutcába kerüléssel és a morális értékek megrendülésével sínylette meg szuverenitása legutóbbi, közel fél évszázados hiányát.” – mintha a modernkori Magyarország kizárólag az utolsó szovjet katona távoztával lett volna képes aktivitásra, de akkor is egyfajta passzív megeléggel: a szabadságunknak birtokába jutottunk, az események csak történetek velünk, alakítói nem mi voltunk.

miért nem kap benne helyet például a szigetvári vereség vagy a trianoni békediktátum? Érdemes megfigyelni, hogy nem érinti az 1918–1920 közötti időszakot, valamint azt a tényt is, hogy a német megszállásnak és a nyilas terror következményeinek könyveli el, hogy hazánk átélte a háború borzalmait és a szenvedéseket. Mintha negligálná azokat az eseményeket, mely e konstans, szabadságunkért vívott harcban nem pozitív tartalmúként jelennek meg.

Ezzel szemben *a magyar hősök emlékének megőrkítéséről és a Magyar Hősök Emlékkünnepéről szóló 2001. évi LXIII. törvény* kollektív hősiességet kanonizál: minden olyan személyre kiterjed, aki a haza szabadságáért életét áldozta, függetlenül a harc jellegétől vagy nemétől. Normatív eleme az emléknapi kijelölése: minden évben május utolsó vasárnapja.

Az európai dimenziót *a május 9-e Európa Napjává nyilvánításáról szóló 2005. évi XXXVII. törvény* jeleníti meg, amely a magyar és az európai kollektív emlékezet összekapcsolását célozza. Indokolása utal a II. világháború lezárására, az 1950. május 9-i nyilatkozatra, valamint az európai integrációra, és rögzíti, hogy hazánk 2004-es csatlakozása indokolja az emléknapi törvényi szintű deklarálását.

A lokális hősiesség törvényi elismerésének példái a „*Civitas Fortissima*” – *Balassagyarmat, a legbátrabb városról szóló 2005. évi XXXIX. törvény*, valamint a „*Communitas Fortissima*” – *Kercaszomor, a legbátrabb faluról szóló 2008. évi LXIV. törvény*. Mindkettő konkrét történeti eseményhez kapcsolódva emeli normává a bátorságot és a hazafiságot az I. világháborút lezáró kaotikus évekből; utóbbi esetében a 604/B/2009. AB határozat is reflektál az emléktörvények alkotmányossági kérdéseire, különösen a jogalkotó történetértelmező szerepére.¹⁷

A *Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény* a trianoni békediktátum emlékezetét intézményesíti. A normaszöveg több rétegben épül fel: főhajtás az áldozatok előtt, a nemzeti önazonosság és önrendelkezés hangsúlyozása, valamint az államhatárok feletti összetartozás deklarálása. Az emléknapi kijelölése mellett a törvény pozitív jelentéstartalmakat (összefogás, megújulás) is kapcsol a traumatikus eseményhez.

A „*Civitas Invicta*” – *Szigetvár, a leghősiesebb városról szóló 2011. évi CXXXVI. törvény* a 1566-os ostrom emlékezetét emeli normatív szintre, a bátorság, a hazaszeretet és az önfeláldozás értékeit hangsúlyozva, még vereség esetén is.

A *hűség falvairól szóló 2014. évi CIII. törvény* a trianoni narratíva lokális aspektusát jeleníti meg, a lakossági döntésen alapuló területi hovatartozás hangsúlyozásával. Az indokolás történeti kontextusba helyezi az eseményeket, miközben a hazafias magatartást állítja követendő példaként.

¹⁷ Az alkotmányossági kérdés ott nyert relevanciát, hogy az Országgyűlés diszkrecionális jogkörében alkotott emléktörvény szövegébe ágyazottan módosíthatja-e egy település címerét és adományozhat-e számára kitüntető címet? Az Alkotmánybíróság megállapítása szerint mivel konkrét alkotmányvétség nem történt, ezért nem alkotmányellenes egyik emléktörvény címermódosító bekezdése sem.

Az 1568. évi tordai vallásügyi törvény jelentőségéről és a Vallásszabadság Napjáról szóló 2018. évi I. törvény a vallásszabadság történeti gyökereit emeli be a jogi emlékezetbe. A klasszikus szerkezet itt is megfigyelhető: hosszabb preambulum után rövid normaszöveg következik, amely január 13-át emléknaprá nyilvánítja, miközben kikényszeríthetősége továbbra is kérdéses marad.

Az Aranybulla jelentőségéről és az Aranybulla Napjáról szóló 2022. évi XLVI. törvény 2022. december 1-jén lépett hatályba. A rövid, alapvetően deklaratív jellegű jogszabály nem tartalmaz érdemi normatív rendelkezéseket, jelentősége elsősorban emlékezetpolitikai és alkotmánytörténeti. Preambuluma a „történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunkra” utal, kapcsolódva az Alaptörvény módosításaiban is megjelenő identitásnarratívához. A jogalkotó az Aranybullát nem csupán jogtörténeti dokumentumként, hanem a nemzeti emlékezet részét képező szimbolikus örökségként értelmezi. A törvény így a történeti folytonosság és az alkotmányos identitás megerősítésének eszközeként jelenik meg, amelyben a kollektív emlékezetet formáló büszkeség-narratíva kap hangsúlyt.

A mohácsi csata hőseinek emlékééről szóló 2025. évi CXIII. törvény teljesen tipikus szerkezetű emléktörvény.

Összességében e törvények azt mutatják, hogy az emléktörvények kettős természetűek: egyfelől szimbolikus, identitásképző narratívákat közvetítenek, másfelől – korlátozott mértékben – normatív tartalommal is bírnak. A jogalkotó történetértelmező szerepe mindvégig meghatározó, amely a kollektív emlékezet alakításának tudatos eszközeként jelenik meg: olyan eseményeket válogat és emel szimbolikus szintre, amelyhez a büszkeséget, a példamutatást, a hálát tudja kötni, mintegy a jövőbe mutatva. Szóhasználatára jellemző a pozitív töltetű kifejezések használata.

4.2 Atipikus emléktörvények

A fenti jellemzőktől eltérően az emléktörvényi listában szerepelnek a) nem a magyar történelemből vett történések is; b) alapítványrendelet meghatározó emléktörvények is. Atipikus emléktörvény született 2016-ban: a *Habsburg Ottó Alapítványról szóló 2016. évi XCIX. törvény*. Indokolása Habsburg Ottót „Magyarországért és a magyarság ügyéért kifejtett kiemelkedő teljesítménye”, valamint „a magyar és az európai történelem meghatározó személyisége” alapján emeli ki. A preambulum identitásképző szerepét hangsúlyozza, ugyanakkor kérdéses marad, hogy szimbolikus jelentősége inkább a Monarchia iránti nosztalgiából vagy páneurópai szerepéből fakad-e.

Hasonlóan atipikus a *Waclaw Felczak Alapítvány létrehozásáról szóló 2017. évi CLXVI. törvény*, amely normatív jelleggel a Kormányt hatalmazza fel alapítvány létrehozására. A preambulum szerint a lengyel-magyar barátság a nemzeti identitás része, amit a *független Lengyelország felállításának centenáriumáról szóló 2018. évi C. törvény* is megerősít. Ez utóbbi a közös történelemre, a geopolitikai helyzetre

és a szolidaritásra épít, és a kollektív emlékezet formálását célozza. A törvény kiemeli a történelmi kapcsolódási pontokat: az 1918-as függetlenség támogatását, a II. világháborús menekültek befogadását, az 1956-os eseményeket és a rendszerváltozást. Normatív eleme a 4. §, amely az oktatásban való megjelenítést írja elő. A 3. § a magyar–lengyel sorsközösséget hangsúlyozza, amely az indokolás szerint a V4 együttműködéshez is kapcsolódik.¹⁸ A *Hauszmann Alapítványról és a Hauszmann Alapítvány részére történő vagyonszármaztatásról szóló 2021. évi XIV. törvény* szintén atipikus: normatív eszközökkel, de emlékezeti céllal hoz létre intézményt (Hauszmann Alajos Emlékház). Az ilyen törvények közös sajátossága, hogy alapítványokon keresztül építenek emlékezeti struktúrákat, miközben felmerül a kérdés: indokolt-e az emlékezetpolitikai célok törvényi szintű megjelenítése.

4.3 Egyéb emléktörvényi alkategóriák

Az emléktörvények kategorizálásában jóval kisebb szerepet játszanak az alábbi alkategóriák, amelyek a korábbi időszakokban (jellegzetesen 1945 előtt) találhatók meg, így utalásszerű megjelenítésük vált indokolttá. Megállapítható, hogy külön, kizárólag emlékmű építésére irányuló *emlék(mű)törvény* nem született a rendszerváltozást követően. Összehasonlítva az 1945–1989 közötti éra és a rendszerváltozást követő időszak listáját, az állapítható meg, hogy nem található a fordulatot követő évtizedekben olyan emléktörvény, mely egyértelműen megfeleltethető lenne a korábbi *érdemrend- és/vagy díjtörvényeinek*. Díjtörvényekkel találkozhatunk, de azok jóval komplexebbek emlékezetpolitikai szempontból, mint korábbi társaik, így a korábbi korszaktól eltérően nem emlék-, hanem emlékeztetvénytörvényi kategóriába sorolandóak. A rendszerváltozást követő éra egyik sajátossága, hogy nem külön emléktörvényekként, vagyis szimbolikus elemekként rendelkezik az emlékezés fizikai megtestesüléséről (*emlékérmétörvény*). Amint az fentebb olvasható volt, 1991-ben még olyan emléktörvény született,¹⁹ mely saját jogán rendelkezett emlékérmékről; azóta azonban nem született ilyen típusú jogszabály.²⁰ Közkegyelem gyakorlására született, vagyis *célorientált emléktörvény* esetében azok preambulumából derült ki, hogy meghatározott közhatalom gyakorlására, nevezetesen a közkegyelem gyakorlására milyen emlékezeti okból került sor. Erre három alkalommal

¹⁸ Magyar–Lengyel Barátság Napját már a 17/2007. (III. 14.) OGY határozat rögzítette – március 23-ai nappal.

¹⁹ Ez az emléktörvény az 1956-os Emlékérem és Emléklap alapításáról szóló 1991. évi XLIII. törvény.

²⁰ A Magyar Nemzeti Bankról szóló 2011. évi CCVIII. törvény 4. § (2) bekezdése rendelkezik arról, hogy emlékérmét és emlékbankhójeget kiadni a Magyar Nemzeti Bank jogosult, illetve a 65. § (1) bekezdés d) pontja szerint kibocsátására a Magyar Nemzeti Bank elnöke rendeletben jogosult. Az új MNB törvény, a 2013. évi CXXXIX. törvény sem változtat ezen a konstrukción: a 4. § (2) bekezdés és a 171. § (1) bekezdés d) pontja feleltethető meg a korábbi szabályozásnak. Az ezeket megelőző MNB-törvények nem rendelkeznek emlékérmék és emlékbankjegyek kiadásáról.

került sor. A *közkegyelem gyakorlásáról szóló 1989. évi XXXVII. törvényt* 1989. november 4-én hirdették ki, és aznap hatályba is lépett; a Magyar Köztársaság október 23-ai kihirdetését határozta meg emlékezési alapként: ezt nevezte meg olyan jelentős szimbólumnak, mely lehetőséget ad a közkegyelem gyakorlására. Ezt követően alig fél esztendővel lépett hatályba a *közkegyelem gyakorlásáról szóló 1990. évi XXXIX. törvény*, mely preambuluma szerint Nagy Imre és mártír-társainak haláláról megemlékezve és az Országgyűlés megalakulása alkalmából gyakorol amnesztiát. Ezt követően a *közkegyelem gyakorlásáról szóló 2012. évi XII. törvény*, mely az Alaptörvény hatályba lépése alkalmából ad lehetőséget erre a közhatalmi aktusra. Végezetül az emléktörvények kategóriájának utolsó változata az *ünnepnapokat meghatározó jogszabályok. A Magyar Tudomány Ünnepe*ről szóló 2003. évi XCIII. törvény bír relevanciával, amely önmagában csak arra vonatkozólag tartalmaz előírást, hogy november 3-a magyar tudomány ünnepnapja.²¹

5. Emlékeztőtörvények

A demokratikus fordulatot követő három és fél évtized emlékeztőtörvényeit az alábbi kategóriák mentén lehet csoportosítani: alkotmányos emlékezet; punitív emlékeztőtörvények; a *transitional justice* emlékeztőtörvényei; a szakigazgatásban megjelenő emlékeztőtörvények sajátosságai; bekategorizálhatatlan emlékeztőtörvények.

5.1 Az alkotmányos emlékezet születése

5.1.1 Az Alkotmány a rendszerváltás után

A szakirodalom szerint az Alkotmány rendszerváltozás utáni időszakát befejezetlenség és ideiglenesség jellemzi. 1989–1990-ben tizennégy módosítás történt, amelyek közül jogi emlékezeti szempontból kiemelkedik az *Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény*, amely 1990. március 12-én lépett hatályba. Ez megszüntette az 1972-es reform preambuluma ideológiai elemeit. Ezen túl azonban nem alakult ki alkotmányos emlékezeti narratíva.

5.1.2 Az Alaptörvény mint emlékeztőtörvény

A demokratikus átmenet ellenére hiányzott a szimbolikus szakítás az 1989 előtti alkotmánnyal, ezért új alkotmány iránti igény jelent meg. Az Alaptörvény a nemzeti identitást a közös történelemhez, kultúrához és szimbólumokhoz köti.

A hatálybalépéskori szövegben a jogi emlékezeti szempontból releváns szöveghelyek elsősorban a Nemzeti Hitvallásban találhatók, amelynek kötőereje azonban vitatott. Többes szám első személyű megszólalása („MI, A MAGYAR NEMZET

²¹ Ennek törvényszövegbeli megindokolásában olvasható, hogy 1825-ben ezen a napon ajánlotta fel Széchenyi István egyévi jövedelmét a Magyar Tudós Társaság felállítására. A törvény előzményeként említendő meg a *Tudomány Napjáról* szóló 55/1997. (IV. 3.) Korm. rendelet, melyben kizárólag az ünnepnapra nyilvánítás olvasható, indokolás nem.

TAGJAI”) nem egyértelműen azonosítható. A szöveg a múltat büszkeséggel, elítéléssel, szimbolikus dátumokkal és folytonossági elemekkel (történeti alkotmány, Szent Korona) értelmezi. Terminológiája politikai-filozófiai jellegű, és inkább egyfajta díszes preambulum, amint azt Fekete Balázs is megállapítja,²² nem pedig klasszikus jogi. Az indokolás célja a kommunista Alkotmánnyal való teljes szakítás és a legitimáció keresése a 2010-es választások alapján. A szöveg kvázi jogon kívüli állapotként írja le az 1944–1990 közötti időszakot, miközben nem különíti el a diktatúrákat (Sárközy Tamás emlékezetátépítésként hivatkozik erre az motívumra)²³, és figyelmen kívül hagyja az átmeneti éveket. Az Alapvetés J) cikke rögzíti a nemzeti ünnepeket, amelyek a történelmi emlékezet minimális elemei.

A 4. módosítás (2013. március 25.) léptette hatályba az U) cikket, amely a kommunista diktatúra emlékezetét emeli be az alkotmányos kánonba. Felhatalmazása alapján született meg a *Nemzeti Emlékezet Bizottságáról szóló 2013. évi CCXLI. törvény*. Kérdéses azonban, miért csak a kommunista diktatúra állami megőrzésének emlékezete jelenik meg hangsúlyosan. Az indokolás „kiemelten fontos közérdeknek” nevezi a múlt feltárását, és előírja a releváns iratok állami tulajdonba vételét. A 7. módosítás (2018. június 28.) megerősíti a történeti alkotmány és a Szent Korona szerepét, és bevezeti a „történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosság” fogalmát, amelyet az R) cikk védendő elemként rögzít. Ez az alkotmányos identitást a történeti alkotmányhoz köti, miközben az Alkotmányt kizárja a jogfolytonosság alapjai közül. A módosítás emellett visszanyúl a közigazgatási bíróságok történeti modelljéhez, ami illeszkedik az emlékezeti narratívába.

A 11. módosítás (2022. július 23. és 2023. január 1.) visszavezeti a „vármegye” elnevezést, indokként a történeti hagyományokat és a történeti alkotmány vívmányait jelölve meg. Az indoklás az 1949-es törést hangsúlyozza, és a változtatást a nemzeti összetartozás, a történelmi emlékezet és a szuverenitás fogalmaival kapcsolja össze. Ugyanakkor kérdéses, hogy ez a történeti visszanyúlás mennyiben szolgálja a jogrendszer működését, vagy inkább emlékezetpolitikai funkciót tölt be.

5.2. Punitív emlékeztetörvények²⁴

Az emlékeztetörvények kutatásának egyik közös nevezője, hogy a büntető témájú emlékeztetörvények zárt és elkülönült csoportot képeznek. Határai jóval egységesebbek, mint a többi emlékeztetörvényé. A tanulmány alpontja arra próbál választ találni, hogy a rendszerváltozást követően az egyes önkényuralmi jelképekre és

²² Fekete Balázs: *Európai alkotmánypreambulum. Összehasonlító és elméleti perspektívák*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2019. 105.

²³ Sárközy Tamás: *Kétharmados túlkormányzás – avagy gólerős csatár a mély talajú pályán*. Budapest: Park Könyvkiadó, 2014. 166.

²⁴ Jelen alpont alapját adó tanulmány első megjelenése: Izsák-Somogyi Katalin: *Emlékeztetörvények a rendszerváltozást követő Magyarországon*. In: Erdős Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2021*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 13–29.

használatukra vonatkozó szabályozás milyen – kosellecki értelemben vett – elvárási horizontban értelmezhető.²⁵ Végre lehetővé vált a rendszerváltozást megelőző időszak önkényuralmi rendszereinek artikulálása: annak kimondására, hogy ezek diktatúrák voltak, illetve annak kimondására, hogy ez nyomot hagyott a történeti emlékezetben. E tekintetben az alábbi táblázattal szeretném szemléltetni, hogy a büntetőkódexek miként válhattak emlékezettörvénnyé a rendszerváltozást követően. Fókuszom továbbra is a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúrákra való emlékezésen lesz.

	<i>1978. évi IV. törvény</i>	<i>2012. évi C. törvény</i>
Önkényuralmi jelképek használata	A kódexbe az 1993. évi XLV. törvény iktatja be – hatályba lépés: 1993. május 21.	A kódex hatályba lépéskori (2013. július 1.) szövege is tartalmazza.
A holokauszt nyilvános tagadása	A kódexbe a 2010. évi XXXVI. törvény iktatja be, hatályba lépése: 2010. április 10.	
Nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása	A kódexbe a 2010. évi LVI. törvény iktatja be, hatályba lépése: 2010. július 23.	A kódex már a hatályba lépéskor is tartalmazza; a módosításokat lásd alább.

A táblázat elemzése a büntetőjogi szabályozás történeti emlékezetre gyakorolt hatását vizsgálja, különös tekintettel arra, hogy a módosítások miként szolgálták az emlékezet „megregulázását”. A *régi Btk. 1993. évi XLV. törvénnyel történő módosítása* kettős indokra épült: egyrészt a társadalmi érzékenység védelmére, másrészt Magyarország nemzetközi megítélésére. A preambulum már kifejezetten emlékezetpolitikai dimenziót hordoz, amikor a 20. századi diktatúrák jelképeinek használatát „fájó sebeket feltépő” cselekményként írja le.²⁶

A *2010. évi XXVII. törvény* (hatálybalépés: 2010. április 10.) a 269/C. § beiktatásával a holokauszttagadást kriminalizálta, elsősorban nemzetközi kötelezettségek – különösen az EU kerethatározata – alapján. Ezzel szemben a *2010. évi LVI. törvény* már kifejezetten a hazai emlékezetpolitikai logikát követi, hivatkozva az Alkotmánybíróság 14/2000. (V. 12.) AB határozatára, amely kimondta, hogy a 20. századi diktatúrák között nem tehető különbség. Ezt az álláspontot korábbi

²⁵ Smuk Péter: Az önkényuralmi rendszerek jelképei és a használatukat tiltó jogi szankciók rendszere. In *Medias Res*, 2019/2. 230–252.

²⁶ Habár a tanulmány célzottan jogalkotói oldalról mutatja be a jogi emlékezet témakörét, jelen kérdésben nem hagyhatóak figyelmen kívül azok a jogesetek, amelyek az EJEB elé kerültek a véleménynyilvánítás szabadsága és az áldozatfókuszú büntetőjogi szabályozás kollíziója. Ezek közül a legjelentősebbek: Vajnai-ügy (No. 33629/06.), Rekvényi-ügy (No. 25390/04.), Fratanolo-ügy (No. 29459/10.).

döntések is megerősítették, így a 28/1991. (VI. 3.) AB határozat és a 60/1994. (XII. 24.) AB határozat.

Az új Btk. tovább erősítette ezt a szemléletet: egyrészt szigorította az önkényuralmi jelképek használatának szankcióit, másrészt kiterjesztette a büntethetőséget az „igazolni törekszik” magatartásra is, hangsúlyozva, hogy nemcsak a tagadás, hanem az igazolás is veszélyes. A szabályozás mögött az a felismerés áll, hogy a 20. századi traumák szimbólumai társadalmi félelmet keltenek, és ezek tagadása erkölcsileg elfogadhatatlan; a büntetőjog így a kollektív emlékezet fenntartásának eszközévé válik.

Ezt a narratívát erősíti az *emberiesség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről* szóló 2011. évi CCX. törvény is. Bár elsöre nemzetközi büntetőjogi tárgyúnak tűnik, valójában a 2010 utáni emlékezetpolitikai irányba illeszkedik. A törvény részletesen definiálja a „kommunista bűncselekmény” fogalmát, és meghatározza a kommunista diktatúra időszakát (1949. augusztus 20. – 1990. május 1.). Emellett implicit módon azt is sugallja, hogy a múlttal való érdemi szembenézés csak később, a 2011. december 31-éig terjedő folyamatban vált teljessé.

Összességében a vizsgált jogszabályok és az *Alkotmánybíróság határozatai* azt mutatják, hogy a büntetőjog nemcsak normakövetést kényszerít ki, hanem aktívan formálja a kollektív emlékezetet is: kijelöli, mely múltértelmezések elfogadhatók, és melyek szankcionálandók.

5.3. Az átmenet igazságszolgáltatása²⁷

5.3.1. Semmisségi törvények

Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló 1989. évi XXXVI. törvény az ún. első semmisségi törvény. A preambulum a „kegyeletlen emlékezést” nevezi meg indokként, és az 1956. október 23. és 1963. április 4.²⁸ közötti politikai elítélések semmisségét mondja ki. Az indoklás szerint nem kegyelmi aktusról, hanem annak deklarálásáról van szó, hogy az elítéléseknek eleve nem volt jogalapjuk.

Az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1990. évi XXVI. törvény már *ex lege* nyilvánította semmissé a koncepció

²⁷ Az összefüggések jogi emlékezet-szemponitú megértéséhez lásd részletesebben: Varga Csaba: *Transition? To rule of law?: Constitutionalism and transitional justice challenged in Central & Eastern Europe*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2008.; Teitel, Ruti G.: *Transitional justice*. Oxford: Oxford University Press, 2000.; Sadurski, Wojciech: *Decommunisation, lustration and constitutional continuity: dilemmas of transitional justice in Central Europe*. Florence: European University Institute, 2003.

²⁸ E dátum létjogosultságát a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. törvényerejű rendelet jelenti.

eljárásokat, felismerve az egyedi felülvizsgálat gyakorlati lehetetlenségét. A jogalkotó a sztálinista államhatalom felelősségére utalva kollektív önreflexiót gyakorolt, miközben a törvény a hatalmi ágak elválasztásának klasszikus elvével is feszültségbe került. A jogszabály *ex tunc* hatállyal nyilvánította semmissé az ítéleteket.

Az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény tovább bővítette az érintett időszakot és tényállási kört. A preambulum szerint az akkori ítélkezési gyakorlat sértette az Alkotmány alapelveit és az emberi jogok általános normáit. A törvény politikai, erkölcsi és jogi elégtételt kívánt nyújtani.

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000. évi CXXX. törvény eltérő logikát követett: nem anyagi jogi, hanem eljárásjogi alapon semmisítette meg a rögtönbíráskodásban, gyorsított eljárásban és népbírói tanácsok előtt született ítéleteket, hangsúlyozva az elfogulatlan igazságszolgáltatás hiányát.

5.3.2. Kárpótlási törvények²⁹

A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény a rendszerváltozás egyik legfontosabb *transitional justice* jogszabálya volt. A preambulum objektív, értéksemleges nyelvezetet alkalmazott: „az utóbbi öt évtized során” különböző állami intézkedések sértették a magántulajdont. A törvény mellékletei konkrét jogszabályokat soroltak fel, amelyek a sérelmek alapjául szolgáltak, egyaránt reflektálva a holokauszt és a kommunista diktatúra történelmi traumáira.

A tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-től 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1992. évi XXIV. törvény az előző szabályozást egészítette ki. Emlékeztetpolitikai szempontból itt is az objektív, érzelemmentes történelmi reflexió dominált.

Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény már az emberi sérelmekre helyezte a hangsúlyt. A preambulum Magyarország utolsó fél évszázadát az áldozattá válás történelmi korszakaként értelmezte, politikai rendszerektől függetlenül. A törvény az 1939. március 11.³⁰ és 1989. október 23. közötti üldöztetésekre terjedt ki. Az 1997.

²⁹ Ld. továbbá: Szűcs P. Julianna: *A rosszközérzet stílusa*. Szombathely: Savaria University Press, 1994.; Kahler Frigyes: *Az anyagi kárpótlás és a rendszerváltás, avagy társadalmi várakozás és valóság a vagyoni kárpótlás területén*: forrásgyűjteménnyel. Lakitelek: RETÖRKI könyvek, 2017.

³⁰ „1939. március 11., a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk kihirdetésének napja. Ez a törvény még nem tartalmazott kifejezetten faji megkülönböztetést hordozó rendelkezéseket – a második zsidótörvény ekkor még előkészületi szakaszában tartott –, mégis egyes

évi XXIX. törvény módosítása (hatályba lépett a 2/A. § és a 2/B. §) külön kárpótlási jogcímmé tette a deportálást és a szovjet kényszermunkára hurcolást. Ezek a sérelmek ugyanis olyan kárpótlási jogcímek, melyek kiemelkednek az élettől való megfosztástól.

5.3.3. Bekategorizálhatatlan *transitional justice* törvények

A magyar állampolgárságtól megfosztó határozatok hatályának megszűnéséről szóló 1990. évi XXVII. törvény nem tartalmazott közvetlen emlékezetpolitikai deklarációt, azonban a „felülvizsgálat” fogalmán keresztül mégis a rendszerváltás önreflexív jogalkotásának részévé vált. A törvény törvényi úton semmisítette meg a korábbi jogfosztó döntéseket. Az 1990. évi XXXII. törvény kiterjesztette a jogosultságot az elhunyt személyek hozzátartozóira is.

Az elmúlt rendszerhez kötődő egyes társadalmi szervezetek vagyonszámoltatásáról szóló 1990. évi LXXIII. törvény preambuluma a „szabad választásokat megelőző korszak” fordulattal írta le az 1949 és 1990 közötti időszakot. A jogszabály taxatív felsorolta³¹ azokat a szervezeteket, amelyeket az új demokratikus jogállam az előző rendszerhez kötődőnek tekintett. Az elmúlt rendszerhez kötődő egyes társadalmi szervezetek vagyonszámoltatásával összefüggő intézkedésekről szóló 1993. évi IV. törvény ugyanezt a narratívát vitte tovább, továbbra is az „elmúlt rendszer” terminológiáját alkalmazva.

5.4. Díjakra és kitüntetésekre vonatkozó emlékeztetvtörvények

A díjakra vonatkozó szabályozás emlékeztetpolitikai vizsgálata során rögzíthető, hogy a rendszerváltozás előtti kitüntetési normákkal szemben az 1990 utáni jogalkotás már nem klasszikus emlékéllátási céllal operál, így e jogszabályok szoros értelemben nem emlékeztetvtörvények. Ugyanakkor a kitüntetési rendszer átalakítása a kollektív emlékezet szimbolikus újraszervezésének egyik meghatározó terepévé vált.

A folyamat kiindulópontja a *Kossuth-díjról és a Széchenyi-díjról szóló 1990. évi XII. törvény*, amely a rendszerváltozás normatív átmenetének részeként a korábbi kitüntetési rezsím teljes leváltását valósította meg. A jogszabály hatályon kívül helyezte a *Magyar Népköztársaság Állami Díja*, a *Kossuth-díj*, a *Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze és a Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze kitüntető címek adományozásáról szóló 1963. évi 36. törvényerejű rendeletet*,

cikkelyei törvényes alapot szolgáltattak a kötelező munkaszolgálat bevezetéséhez. A törvény 230. cikkelye teremtette meg a munkaszolgálat alapját, erre hivatkozással a Minisztertanács 5070/1939. M. E. számú rendelete tartalmazta munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének részleteit.” – olvasható az Indokolásban.

³¹ Magyar Szocialista Párt (mint a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódja), a Demokratikus Ifjúsági Szövetség és tagszervezetei (mint a Kommunista Ifjúsági Szövetség és az Úttörőszövetség jogutódjai), a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (mint a Hazafias Népfront jogutódja), az Országos Béketanács, a Magyar Szovjet Baráti Társaság, a Magyar Nők Országos Szövetsége, a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége és a Magyar Honvédelmi Szövetség.

amely a szocialista értékrend szerinti, gyakran kollektív és politikailag kondicionált díjazási logikát rögzítette. Az új szabályozás a kitüntetések értelmezési horizontját áthelyezte a politikai-ideológiai meghatározottságról a szimbolikus nemzeti teljesítményelismerés irányába, miközben a Széchenyi-díj bevezetése a reformkori politikai hagyomány újraaktiválásaként is értelmezhető. A *2000. évi XI. törvény-nyel* történő módosítása a rendszer esztétikai és reprezentációs újrendezését is végrehajtotta: indokolása szerint a korábbi formavilág „egy letűnt és történelmileg meghaladott korszak ízlésvilágát” idézte, amely nem felelt meg a demokratikus legitimáció új szimbolikus rendjének.

A kollektív emlékezet intézményesítésének másik korai terepe a *Magyar Köztársaság állami ünnepeiről szóló 1991. évi VIII. törvény*, amely az állami ünnepeket egységes szimbolikus rendszerbe rendezte. A március 15., augusztus 20. és október 23. kijelölése a nemzeti identitás három alpnarratíváját rögzítette. A jogalkotó ezzel egyidejűleg hatályon kívül helyezte az államszocialista ünnepi rendet megalapozó *1950. évi 1., 10. és 37. törvényerejű rendeleteket*,³² a korábbi emlékezeti struktúra teljes leváltásával. A szabályozás célja az ünnepek egységes emlékezeti kánonná szervezése volt, amelyet később az *2011. évi CCI. törvény* rendszerszinten újrastrukturált.

A *Magyar Köztársaság kitüntetéseiről szóló 1991. évi XXXI. törvény* már átmeneti jellegű emlékezetpolitikai konstrukcióként értelmezhető. Bár nem klasszikus emléktörvény, a kitüntetési rendszer működésmódja révén közvetetten mégis a kollektív emlékezet szerkezetére hat. Az indokolás a 1948 utáni kitüntetési rendszer strukturális torzulásait emeli ki, különösen a politikai szempontok dominanciáját, a tömeges adományozást és a kollektív díjazások elterjedését, amelyek az egyéni teljesítményalapú emlékezeti kánont gyengítették.

A rendszer fokozatos korrekcióját a *1996. évi LI. törvény* indította el, amely új kitüntetési formák létrehozását tette lehetővé. A *2000. évi XI. törvény* e folyamatot tovább mélyítette a Magyar Corvin-lánc, -koszorú és -díszjelvény visszavezetésével, amely explicit módon kapcsolódott a Horthy-korszakban 1930-ban alapított díjhoz. Ez a gesztus a történeti kontinuitás újrafelépítésének emlékezetpolitikai aktusaként értelmezhető.

A kitüntetési rendszer átalakulásának késői szakaszában a *2002. évi XXX. törvény* a Nagy Imre Érdemrend létrehozásával a rendszerváltozás emlékezetét már kanonizált formában rögzítette, ugyanakkor szigorú, évi öt főben maximált adományozási rendet vezetett be. A végső egységesítés a *2011. évi CCII. törvény* révén valósult meg, amely új állami kitüntetési struktúrát hozott létre (Magyar Szent

³² Ezek az alábbiak: az augusztus 20. napjának a Népköztársaság ünnepévé nyilvánításáról szóló 1950. évi 1. törvényerejű rendelet, az április 4-ének, Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünnepévé nyilvánításáról szóló 1950. évi 10. törvényerejű rendelet, valamint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójának állami ünnepévé nyilvánításáról szóló 1950. évi 37. törvényerejű rendelet

István Rend, Magyar Corvin-lánc, Magyar Becsület Rend, Magyar Érdemrend, Magyar Érdemkereszt), egyúttal a korábbi rendszerek lezárásával.

Összességében e jogszabályok azt mutatják, hogy a díjak és kitüntetések rendszere a rendszerváltozást követően fokozatosan az állami emlékezetpolitika strukturális eszközévé vált, amelyben a történeti narratívák, a szimbolikus legitimáció és az intézményes identitásképzés egymást kölcsönösen alakító módon kapcsolódtak össze.

5.5 Kategorizálhatatlan emlékeztetőtörvények

Az emlékeztetőtörvények negyedik csoportja egy igen heterogén együttes – mégis: számszakilag a legnagyobb kategória. A rendszerváltozás utáni időszak egyik első, emlékeztetőtörvényi szempontból értelmezhető jogszabálya a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény*. Esetében az emlékeztetőből következik a jog: a preambulum a „történelmi együttélés” tényéből vezeti le a jogvédelem szükségességét. A jogszabály a kisebbségi létből fakadó hátrányok csökkentését, valamint a demokratikus intézményrendszer fejlesztését célozza, és azt is jelzi, hogy a rendszerváltozás után vált lehetővé a kisebbségek tényleges elismerése.

A történeti kutatás jogi védelmét erősíti a *köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény*, amely a marandó értékű iratok megőrzését és kutathatóságát biztosítja. Bár indokolása nyugat-európai mintákra hivatkozik, jelentősége abban áll, hogy a rendszerváltozást követően lehetővé teszi a múlt feltárását, még akkor is, ha ez szenzitív következményekkel járhat a korábbi rendszer szereplőire nézve. A történelem megismerése azonban e kockázatok ellenére elsődleges értékként jelenik meg.

Az emlékeztetőpolitikai szabályozás más területeken is megjelenik: a *sportról szóló 2000. évi CXLV. törvény* 84. § (1) bekezdés d) pontja kizárja a sportrendezvényekről azokat, akik gyűlöletkeltő feliratot vagy jogszabály által tiltott önkényuralmi jelképet visznek be. Az „egyébként jogszabály” fordulat egyértelműen a hatályos Btk.-ra utal, így a büntetőjogi tilalom társadalmi térben is érvényesül.

Szimbolikus jelentőségű a *szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény*, amelynek normaszövege ugyan nem tartalmaz kifejezett utalást a kollektív emlékezetre, ám a trianoni narratíva implicit módon ismét tetten érhető: a törvény a határon túli magyarok támogatásával a nemzet államhatárokon átívelő egységét erősíti, és nemzetközi hatásokkal is bír.

A múlttal való szembenézés jogi kereteit teremti meg az *elmúlt rendszer titkoszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény*, amely 2003. január 22-én lépett hatályba.³³ A szabályozás az információs önrendelkezési jogra, az áldozatok

³³ E jogszabály „előszobája” az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény. Ez a kollektív emlékezetre vonatkozó hatást, jogkövetkezményt kívánt ennek megalkotásával elérni a jogalkotó, hanem kizárólag – amint a preambulumban is

információs kárpótlására³⁴ és a közérdekű adatok megismerésére épül, miközben csak visszafogottan jelenik meg benne a „morális kötelesség” kifejezés. Ugyanakkor kijelöli a titkosszolgálati múlt határait (1944. december 21. és 1990. február 14.), ami ismételten a jogalkotó történelemértelmező szerepére utal.³⁵ A jogszabályt módosította az *elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2017. évi XCIV. törvény*, pontosítva a kutatható iratok körét.

Az emlékeztetvénytől fontos deregulációs lépések történtek az *egyes törvények és törvényerejű rendeletek hatályon kívül helyezéséről szóló 2003. évi VIII. törvény, valamint az egyes jogszabályok és jogszabályi rendelkezések hatályon kívül helyezéséről szóló 2007. évi LXXXII. törvény* révén. Ezek nem a kollektív emlékezetet törlik, hanem a deklaratív, szabályozási tartalom nélküli normák jogtechnikai megszüntetését szolgálják. Az indokolás szerint ez nem azonos a tartalommal való el nem köteleződéssel, csupán azt fejezi ki, hogy a jogszabályok elsődleges feladata az életviszonyok szabályozása, miközben az emlékezeti jelentés fennmaradhat.

A *magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról szóló 2010. évi XLIV. törvény* a 2010 utáni jogalkotás egyik korai példája, amely ugyan nem tartalmaz kifejezett emlékezeti narratívát, mégis közvetetten illeszkedik a nemzeti identitás újrafogalmazásának folyamatába. A jogszabály 2010. június 1-jén került kihirdetésre, és 2010. augusztus 20-ai hatállyal vezette be az egyszerűsített honosítás intézményét, lehetővé téve a határon túli magyarok számára a kettős állampolgárság megszerzését. A tudományos diskurzus ezt jellemzően a 2004. december 5-i népszavazás politikai következményeként értelmezi, amely a nemzetpolitikai fordulat egyik előzményeként értékelhető. E módosítás emlékeztetpolitikai jelentősége abban ragadható meg, hogy implicit módon a magyar nemzet határonkon átvélő egységének narratíváját erősíti, amely a trianoni mesternarratíva értelmezési keretében is elhelyezhető. Az egyszerűsített honosítás nem kötelező jogi lehetőség, ugyanakkor a politikai közösség kiterjesztésének eszközeként működik, és később összekapcsolódik a választójogi szabályozással. Az Alkotmánybíróság

olvasható – a „demokratikus államélet tisztaságát” szeretné biztosítani. S habár ekkor a vizsgálat során időben egészen a Nyilaskeresztes Párt tagságáig kellett visszavezetni a kutatást, kimondott célja nem a felfedés, a múlttal való szembenézés volt. Így a disszertáció törzsjogszabályai közé nem került be, de a teljesség igénye miatt utalásszerűen mindenképpen foglalkozni kell létével.

³⁴ Ld. részletesebben például: Ráth Olivér – Varga Ádám: Gondolatok az információs kárpótlás aktuális kérdéseiről. *Pázmány Law Working Papers*, vol. 8. (2015) 1–16. https://plwp.eu/docs/wp/2015/2015-08_Rath-Varga.pdf (Utolsó letöltés: 2026. június 2.)

³⁵ https://www.abtl.hu/iratok/alt_tajekoztato (Utolsó letöltés: 2026. június 2.); ld. továbbá: 15/1991. (IV. 13.) AB határozat; 60/1994. (XII. 24.) AB határozat; 30/1992. (V. 26.) AB határozat az információs önrendelkezési jogról

2010. november 12-én hozott döntésében elutasította az alkotmányossági kifogásokat, kimondva, hogy a szabályozás nem sérti a népszuverenitás elvét.³⁶

A folyamat teljessé válása a *2011. évi CCIII. törvényhez* köthető, amely a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező választópolgárok számára a pártlistára történő szavazást biztosította. E két szabályozás együtt értelmezve a politikai közösség újradefiniálását eredményezi, amelyben a „nemzettárs” fogalma nyelvi és jogi értelemben is a határokon túlnyúló nemzetegység narratíváját erősíti.

A *bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény* (Bszi.) az Alaptörvényhez kapcsolódó intézményi átalakítás részeként a történeti jogintézmények részleges rehabilitációját valósítja meg. A Kúria elnevezésének visszaállítása, valamint a járásbírói és törvényszéki struktúra megerősítése egy olyan emlékezeti ívet rajzol ki, amely a történeti állami igazságszolgáltatási modellekhez való visszanyúlást jelzi.³⁷

A *nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény* ezzel szemben nem múltreprezentációs céllal született, hanem a kollektív együttélés normatív elismerésével él. A preambulum szerint a nemzetiségek „a magyar politikai közösség részei, államalkotó tényezők”, amely formula a nemzeti emlékezet plurális szerkezetének jogi deklarációjaként értelmezhető. A jogszabály sajátossága, hogy nem formálja az emlékezetet, hanem abból vezeti le legitimációját.

A *Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény*, valamint a *járások kialakításáról szóló 2012. évi XCIII. törvény* szintén nem tartalmaz explicit emlékezeti rendelkezéseket, azonban a közigazgatási elnevezések történeti visszaállítása révén közvetetten hozzájárul a történeti kontinuitás narratívájához. A vármegyerendszer visszavezetése ennek későbbi, markánsabb példája.

A *2012. évi CLXVII. törvény* a 20. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmáról már explicit módon emlékezetpolitikai normát hoz létre. A szabályozás nívója az, hogy nem szűkíti le az önkényuralmi rendszereket, hanem bármelyikhez köthető elnevezés kizárását írja elő cég-, intézmény- és közterületnévként. Ezzel a jogi térben is végrehajtva egy emlékezeti tisztítást.³⁸ A Magyar Tudományos Akadémia szakvéleményére alapított eljárásrend a történelem(újra) értelmezés részleges delegálását jelenti.

³⁶ Ld. a 188/2010. (XI. 12.) AB határozatot.

³⁷ Bóka Zsolt: A bíróságok régi-új elnevezései: Kúria és törvényszék. *Jog – Állam – Politika*, 2010/4. 129 – 152. <https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1lmok/2010/4/B%C3%B3ka.pdf> (Utolsó letöltés: 2026. Június 3.; Gaálné Barcs Eszter: A Legfelsőbb Bíróság 1950 után. In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei*. Budapest: HVG-ORAC, 2014. 1. kötet, 222–231.

³⁸ A jogi emlékezet módosuló jogszabályai a *cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény*, a *médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény*, a *civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról szóló 2011. évi CLXXXI. törvény*, valamint a *Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény*.

Az Alaptörvény negyedik módosításának felhatalmazás nyomán létrejövő *a Nemzeti Emlékezet Bizottságáról szóló 2013. évi CCXLI. törvény* az előzővel szemben azonban kizárólag a kommunista diktatúra állami emlékezetének intézményesítését valósítja meg. A szabályozás célja a történeti feltárás és a társadalmi tudás bővítése, ugyanakkor az objektivitás fogalmának jogi operacionalizálása elméleti vitákat vet fel, különösen a jogorvoslat hiányával összefüggésben.³⁹

A *2018. évi LV. törvény* gyülekezési jogi szabályozása a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek áldozatainak emlékét védelmező rendelkezéssel kapcsolódik az emlékezetpolitikai normarendszerhez, míg a *2022. évi XXIV. törvény* főispáni elnevezés visszaállítása a nosztalgia érzését keltheti a jogkövető állampolgárban. Ezek a jogszabályok együttesen a 2010 utáni jogalkotás azon tendenciáját erősítik, amely a történeti elnevezések és intézményi formák visszavezetésével a nemzeti emlékezet normatív újra rendezését valósítja meg.

5.6 A jogi emlékezet a kulturális örökségvédelem térrénumában

A rendszerváltozást követően az épített emlékezet szabályozásának alapját *a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény* (Kötv.) teremtette meg. *A magyar építésetről szóló 2023. évi C. törvény* (a továbbiakban: Méptv.) átvette a szabályozások jelentős részét. Így jelen tanulmány a Méptv.-ben szereplő releváns fordulatokat vizsgálja. A preambulum szerint a nemzeti kultúra és a történelmi múlt megőrzése a jövő nemzedékek számára közérdek. A törvény értelmező rendelkezései a kulturális örökség körébe sorolják többek között a nemzeti emlékhelyeket és a kiemelt nemzeti emlékhelyeket: a szabályozás emlékezetpolitikai jelentősége abban áll, hogy kizárólag az Országgyűlés jogosult valamely helyszínt ilyen rangra emelni, ezzel a történelmi emlékezet normatív kanonizációját valósítva meg. A kiemelt nemzeti emlékhelyeket a törvény 1. számú melléklete, a nemzeti emlékhelyeket a 2. számú melléklet tartalmazza. Előbbiek 2012 óta az állami vagyion részét képezik, 2013 óta pedig a külön Kiemelt Nemzeti Emlékhely Bizottság óvja. Alacsonyabb szintű védelem illeti meg a „magyar emlékpont”-okat (Méptv. 161. §) [Kötv. 7. § 12. pont], amely olyan helyszínt jelölhet, ahol az egyetemes vagy nemzeti emlékezet szempontjából jelentős személyhez kapcsolódó esemény történt. A szabályozás előírja, hogy az emlékpont ismertetése idegen nyelven is megjelenjen. *A Városliget megújításáról szóló 2013. évi CCXLII. törvény* szintén emlékezetpolitikai jelentőséggel bír, mivel a Városliget „a nemzet emlékezetében betöltött kiemelkedő szerepére” utalva közigazgatási eszközökkel emeli a nemzeti emlékezeti kánon részévé.

A *Nemzeti Kulturális Tanácsról szóló 2019. évi CXXXIV. törvény* tovább erősíti a kultúra és az emlékezetpolitika kapcsolatát: a 2. § d) pontja az emlékezetpolitikát

³⁹ A NEB jogi státuszának elemzése sajnos szétfeszítené a tanulmány kereteit, de mindenképpen utalni szükséges a hatósági jogkörök meglétére.

kulturális ágazatként definiálja. Ez a szabályozás a közös emlékezet identitásképző szerepének törvényi elismeréseként értelmezhető.

Összegzés

A feldolgozott jogszabályok egymáshoz való aránya az alábbiakban mutatható ki. A magyar jogi emlékezetben Szent István dekrétumai óta összesen 153 emlék(ezet) törvény található, ebből 83 a tanulmány vizsgálati fókuszában álló időszakból való. Az 1989-es esztendő előtt jellemzően emléktörvényekkel operál a magyar jogi emlékezet, addig ez az arány teljes mértékben felborul a demokratikus fordulatot követő időben: a 83-ból mindössze 30 minősül emléktörvénynek, a többi emlékezet törvény. Ennek oka az a szembenézési igény és lehetőség, amely posztoszocialista államként hazánkra is jellemző volt. A szent istváni útra való visszatalálás, a 20. századi traumákkal való szembenézés, az európai (uniós) kollektív emlékezeti struktúrában való helykeresés is mind-mind azon okok között vannak, amelyek eredményeként ilyen színes lista jellemzi hazánk jogi emlékezetét. A közel kétharmados arány arra utal, hogy ez az igény jóval erőteljesebben került felszínre, mint a példaállító, büszkeséget magában rejtő emléktörvények. A jogalkotási dinamikát tekintve három nagyobb hullám mutatható ki, amikor elválik egymástól az emlék- és emlékezet törvények alkotásának aránya. Az első az átmenet igazságszolgáltatása alatti időszak, amikor a szembenézési igény mindent elsöprő volt. A második az uniós csatlakozás előtti évek időszaka, végezetül pedig a 2010-es esztendőt követő fordulat, amikor hazánk kettős jogi emlékezeti úton folytatta identitáskeresését: a kommunizmus emlékezetének elítélésében és kvázi negligálásában, valamint a magyar történelem áldozati fókuszú példaállításában. A bekövetkezett fordulat pedig ismét új utakat enged sejtetni a jogi emlékezet általi identitásgenerálásban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Géza: Politikai, nyelvpolitikai játszmák. A hatalom naiv nyelvpolitikája. In: In: Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 299–312., 300.
- Bóka Zsolt: Abíróágok régi-új elnevezései: Kúria és törvényszék. *Jog – Állam – Politika*, 2010/4. 129–152. <https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1lmok/2010/4/B%C3%B3ka.pdf> (Utolsó letöltés: 2026. június 3.)
- Gaálné Barcs Eszter: A Legfelsőbb Bíróság 1950 után. In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei*. Budapest: HVG-ORAC, 2014. 1. kötet, 222–231.

- Hódi Sándor: *Miért hazudnak a politikusok?* Ada: Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, 2012., hivatkozva Balázs, 2016. 310.
- Izsák-Somogyi Katalin: Emlékeztető törvények a rendszerváltozást követő Magyarországon. In: Erdős Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2021.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 13–29.
- Kahler Frigyes: *Az anyagi kárpótlás és a rendszerváltás, avagy társadalmi várakozás és valóság a vagyoni kárpótlás területén:* forrásgyűjteménnyel. Lakitelek: RETÖRKI könyvek, 2017.
- Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában.* I. Swan, 1. Combray, Ford.: Gyergyai Albert. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1970.
- Ráth Olivér – Varga Ádám: Gondolatok az információs kárpótlás aktuális kérdéseiről. *Pázmány Law Working Papers*, vol. 8. (2015) 1–16. https://plwp.eu/docs/wp/2015/2015-08_Rath-Varga.pdf (Utolsó letöltés: 2026. június 2.)
- Sadurski, Wojciech: *Decommunisation, lustration and constitutional continuity: dilemmas of transitionl justice in Central Europe.* Florence: European University Institute, 2003.
- Sárközy Tamás: *Kétharmados túlkormányzás – avagy gólerős csatár a mély talajú pályán.* Budapest: Park Könyvkiadó, 2014. 166.
- Smuk Péter: Az önkényuralmi rendszerek jelképei és a használatukat tiltó jogi szankciók rendszere. *In Medias Res*, 2019/2. 230–252.
- Szívós Mihály: A szemiotikai elemzés módszere II. A módszer alkalmazása a hatalom jeleinek, képeinek és tereinek kutatásában. In: Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 16.
- Szívós Mihály: A szemitoikai elemzés módszere III. A multikulturális folyamatok, interkulturális és transzkulturális jelenségek jeltudományi elemzéséről. In: Balázs Géza – Minya Károly (szerk.): *Multikulturalitás.* Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2017. 91.
- Szűcs P. Julianna: *A rosszközérzet stílusa.* Szombathely: Savaria University Press, 1994.
- Varga Csaba: *Transition? To rule of law?: Constitutionalism and transitional justice challenged in Central & Eastern Europe.* Pomáz? Kráter Műhely Egyesület, 2008.
- Teitel, Ruti G.: *Transitional justice.* Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Voigt Vilmos: Egy „multi-kulti”-tudomány: a szemiotika. In: Balázs Géza – Minya Károly (szerk.): *Multikulturalitás.* Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2017. 7.

KRITIKA

BALLA KÁLMÁN*

Hiányzó – kapcsolat-, kisebbség-, irodalom-
történeti – fejezetek**

Joanna Urbańska – Máthé Áron: *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népiirtás, menekülés, segítségnyújtás*. Szombathely: Szülőföld Könyvkiadó, 2025. 271 oldal

1.

Lengyel–magyar szerzőpáros jelentős monografikus tanulmánykötetét publikálta a kiváló szombathelyi könyvkiadó, ismét gyarapítva ritkaságukban is értékes kiadványainak sorát.

A tanulmánykötet jelentősége több szempontból is igazolható, mivel talán a szerzők szándékánál is több területen elsőként végzi el feltűnő ismerethiányok pótlását a magyar könyvkiadásban. Elsőrendű céljuk egy mindkét nép történetéhez szervesen tartozó, eddig megíratlan, hiányzó fejezet feltárása és közzététele volt: megismertetni „a magyar honvédség az egykori lengyel Keleti Végvidéken folytatott életmentő tevékenységét a második világháború idején” (8.). Ehhez csatlakoztak a teljes képhez szükséges további fejezetek: a források ismertetése és elemzése, a magyar–ukrán kapcsolatok és az ukrán nacionalista szervezetek, majd a magyar–lengyel kapcsolatok és a lengyel földalatti állam és ellenállás, valamint a magyar megszálló erők bemutatása, továbbá az akkor Kelet-Lengyelországhoz, ma Nyugat-Ukrajnához tartozó régió – az 1939–1945 között megszállásokat megelőző – múltjának áttekintése. A lengyel kisebbségi lakosság 1939 szeptemberében elkezdődött, legdühödtebben 1943–44-ben tomboló genocídiumának és elűzésének

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakember, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb@gmail.com ID: 0009-0009-7703-8625

** A cím tudatos kölcsönzés Turczel Lajos (1917–2007) egyik kötetéből (*Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Bratislava: Madách, 1982.), egyúttal emlékeztetve a kisebbségi magyar értelmiség több nemzedékét nevelő és segítő Tanár Úr közelgő 110. születési és 20. halálozási évfordulójára, aki a felvidéki magyarság művelődés- és irodalomtörténete, valamint a cseh–szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok számos fejezetét tárta fel elsőként.

leírhatatlan borzalmai és a sok esetben enyhülést és menekvést hozó magyar segítségnyújtás adja a két súlyponti fejezet tartalmát.

A lengyel–magyar kapcsolattörténet és barátság a köztudatból eddig hiányzó fejezetének tehát első összefoglaló feldolgozása ez a kötet, de több is annál. Jóllehet „ez csak a kutatás kezdete” (8.), az világossá válhat a szakmai és az érdeklődő olvasóközönségnek egyaránt, hogy a lengyel és a magyar történelem egyik fontos fejezetét ismerhettük meg a kötetből. És kimondatlanul, eddig el nem ismerten, az ukrán, orosz, német történelemét is.

Többet ad tehát ez a kötet az alcímében jelzett hármastémakörnél, jóllehet csupán ha az 1943–1944-ben (tágabb, indokolható időkeretben 1939–1947-ben) a második Lengyel Köztársaságtól elcsatolt és megszállt korábbi Kelet-Galíciában és Volhíniában (lengyelországi fogalommal Kelet-Kis-Lengyelországban, mai ukrán fogalommal Nyugat-Ukrajnában) lezajlott népirtás, menekülés, segítségnyújtás eseménytörténetének összefoglalását végezte volna el a két szerző, munkájukat az is emlékezetes és fontos kiadvánnyá tenné. Joanna Urbańska lengyel hungarológus, műfordító és kulturális diplomata, valamint Máthé Áron történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese szakmai együttműködésének és termékeny munkamegosztásának nyomán azonban ennek a tragikus és valóban vérrel írott történetnek az előzményeit, történelmi összefüggéseit, valamint a mindkét országban elérhető eddigi feldolgozások és írott források áttekintését is megismerhetjük. A hármastéma tárgyalásához csatlakozó fejezetek nem csupán keretezik, hanem előzményekhez kapcsolják, továbbá hazai és nemzetközi összefüggések közt helyezik el a forrásokból kibontakozó eseménytörténetet.

A tanulmánykötet a kisebbségtörténeti szakirodalomnak is része, hiszen nemzeti kisebbségek felszámolásáról, tömeges elűzéséről szól, éppen az adott népcsoport tagjainak *nemzeti kisebbségi*, azaz más nemzetiségű volta miatt, a nemzeti kizárólagosság és a területfoglalás jegyében. A 20. (19–21.) század nemzeti és kisebbségi históriájának véres megvalósítását írják le az idézett források és szemtanúk, miszerint minden németnek, ukránnak, románnak, szerbnek egy államban kell élnie. Hiszen ahol ők élnek, az német, ukrán, szerb stb. föld és terület. És az is, ahol valaha éltek, vagy ahol élniük kellene. Ez pedig kizárja a más nemzetiségűket, a kisebbségeket jelenlétét és létét. Nekik nemzetet, nyelvet kell váltaniuk, vagy máshová menniük, amíg önként tehetik. (A zsidók kivételével persze.) A kisebbségiek sok esetben a história és az abból következő intézkedések hatása alatt maguk is elfogadták a többség véleményét, miszerint kisebbségként élni „*nem lehet*”, azaz hogy a nemzeti kisebbségi kérdés mindig területi (foglalási) kérdés. A zsidóság kelet-galíciái (nemcsak németek által elkövetett, de intézményesített és bátorított) holokausztja is az volt, vallási kirekesztéssel súlyosbítva, ám etnikai alapú, kisebbségellenes genocídium keretében, a lengyel lakosság kiirtásával közös tömeggyilkosságként zajlott, hiszen ez utóbbit az egyházi ellentétek és a dominanciaigények is szították a régió keresztény felekezetei között. A galíciái és volhíniái

nemzetiségek együttélésének múltjáról és abban gyökerező konfliktusairól – beleértve a telepítéseket és a korábbi felkelések, lázadások során elkövetett, a 20. században céltudatosan felmagasztalt és megismételt atrocitásokat – a történeti áttekintésben kap tájékoztatást az olvasó (107–127.).

Végül az irodalomtörténet egyik hiányzó fejezetét is megnyitja, felmutatja ez a kötet, közvetve ugyan, de logikusan. A lengyel és a magyar irodalomban is nyomot hagyott a Lengyelországtól 1939-ben újra elszakított kelet-galíciai és volhíniai lengyelség sorsa, üldöztetése és védekezése – annak ellenére, hogy ez a sors és általában a nemzetrész létezése és felszámolása tiltott téma volt a rendszerváltásig. Ugyanezért ezen – az irodalmi művekben többnyire mellékes motívumként, utalásként fellelhető – nyomok számba vétele, összegyűjtése még eredményeket hozhat. Távolilag vélhetően az orosz, az ukrán és a fehérorosz irodalom vonatkozásában is.

A magyar források problémáit tárgyalva elsősorban a rendszerváltás utáni kutatások szinte érthetetlen hiányosságaként állapítja meg Máthé Áron: „[...] arról, hogy a magyar honvédek milyen jelentős embermentő tevékenységet folytattak [...], az elmúlt évtizedekben jószerivel egy sor sem jelent meg” Magyarországon (13.); 1989 előtt pedig a források gyűjtésében, megőrzésében történhetek tévedések, korlátozások „politikai okokból” (30.). A lehetséges egyéb források szűrése, átnézése valójában „egy egész kutatócsoportot igényelne” (uo.). A kötet alapvető és eredményesen teljesített célja, hogy ezt az állapotot figyelmet keltő módon megszüntesse, s ösztönzően hasson a „következő, szélesebb spektrumú kutatás” (52.) folytatására, elsősorban a szerzők által jelzett hiányzó források és fehér foltok feltárása, valamint a felvetett kérdések tisztázása irányában, a több évtizedes hallgatás felszámolása és az emlékezés tisztessége érdekében.

Fontos összefüggése és előzménye a kötetben tárgyalt történeteknek a nagy kommunista terror éveiben (1937–1938) Kelet-Ukrajnában, azaz a Lengyel Köztársasággal szomszédos szovjet területen a belügyi alakulatok által végrehajtott lengyelellesenes tömeggyilkos terrorhullám, amelynek mintegy 100 ezer lengyel halálos áldozata volt. Ez magyarázza, hogy a magyar megszálló erők az 1939 előtti lengyel–szovjet határtól keletre már nem találtak lengyeleket (44.). S ennek még borzalmasabb folytatása volt a lengyelek és a lengyel zsidók egyidejű kiirtása az antikommunista UPA és a német megszállók által a második köztársaságtól 1939-ben, majd 1945-ben elcsatolt Kelet-Galícia és Volhínia területén.

2.

A Konovalec, majd Melnik és Bandera vezette OUN, később OUN-M és OUN-B (Ukrán Nacionalisták Szervezete), valamint az utóbbi frakció által alapított fegyveres terrorista alakulat, a Suhevics-féle UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) (124–130.) közül az UPA „játszotta az alapvető szerepet a lengyeleken elkövetett népirtás végrehajtásában”, továbbá részt vett a kelet-galíciai és volhíniai zsidóság holokausztjában is a német megszállókat kiszolgáló ukrán segédrendőrséggel és a náci Abwehr szervezet ún.

Nachtigall zászlóaljával, a Waffen SS-Galizien hadosztállyal, valamint az SD titkoszolgálat Einsatzgruppen alakulataival együtt (131–133.). Az ukrán terrorszervezetek ideológiájának forrásává Dmitro Doncov írásai lettek, aki – Alfred Rosenberghez és Szajjid Kutbhoz hasonlítható – radikális kíméletlenséggel fogalmazta meg az ukránsághoz (elődeinél: németiséghez, iszlámhoz) nem tartozók elpusztításának vagy legalább elűzésének fundamentalista parancsát (128.).

A lengyelek által banderistáknak nevezett ukrán nacionalisták bandái a német támogatástól remélt, ám megghiúsult független ukrán állam létrehozásának feltételét a helyi lengyel lakosság kiirtásában látták. Egyúttal mindenki mást is elértek az atrocitások, akik az általuk ukránnak minősített területen idegen elemnek számítottak (a zsidókon kívül az örményeket és a korábbi osztrák uralom alatt betelepült cseheket), valamint azokat az ukránokat is, akik megtagadták a részvételt a gyilkos pogromokban (146.).

A Kelet-Galícia északi folytatásának tekinthető, attól 1918-ig az osztrák–magyar és az orosz birodalom határával elválasztott, majd azzal együtt 1939-ig lengyel fennhatóság alá került Volhínia lengyelek lakta falvaiban 1942 őszén (a Suhevics vezette UPA megalakulása nyomán) megkezdett fékevesztett genocídium 1943 tavaszán fokozódott, és kiterjedt Kelet-Galíciára. A Vörös Hadsereg közeledése váltotta ki ennek legszörnyősebb szakaszát, ugyanis az ukrán szervezetek a front megérkezéséig adtak időt maguknak az 1939 szeptemberében Szovjet-Ukrajnához csatolt terület teljes „megtisztítására” a lengyel lakosságtól (154.). Az 1944 tavaszán a németet felváltó szovjet megszállás a lengyelek szerencsétlenségére éppen abban nem különbözött 1939–1944 közötti elődjétől, hogy az orosz alakulatok és hatóságok többnyire ugyancsak elnézték, tolerálták az ukrán bandák kegyetlenkedését, jóllehet csak elvétve vettek benne részt (155–157.), ugyanakkor az OUN és az UPA tevékenysége folyamatosan nyugat felé húzódtott a visszatérő szovjet hatalom elől. Az egykori Curzon-vonalnak nagyjából megfelelő új lengyel–szovjet határolt keletre 1946-ra lényegében megszűnt a számottevő lengyel népesség. (A maradék Lengyelország keleti vajdaságaiban viszont még 1947-ben is terrorizálták a lengyeleket a szovjet oldalról kiszorult, sok esetben a megölt lengyelek irataival átmenekült banderisták. Ez az állapot és az UPA működése a lengyel határon belül maradót ukrán–ruszin lakosságnak nyugatra, javarészt a Sziléziából elmenekült és kitelepített németek helyére történt áttelepítésével – az ún. „Visztula művelettel” – zárult le.)

Az egykori kelet-galíciái és volhíniai lengyelség felszámolását – amelyet a kötetben, feltehetően a lengyel szakirodalomból átvéve, a némileg dehumanizáló *depolonizáció* (kb. „lengyelmentesítés, lengyeltelenítés”) kifejezéssel illetnek – egy másik kikényszerített intézkedés, az *expatriáció* – azaz az 1944 utáni Lengyelországba történő, csak részben önkéntes áttelepítés – tette véglegessé. Ez utóbbi népmozgás azonban egy említésen kívül (157.) nem tárgya a kötetnek.

A mintegy 4 ezer települést sújtó népirtás lengyel áldozatainak pontos száma valószínűleg megállapíthatatlan marad, ám minimálisan 120 ezerre tehető (146–147., 174.), ugyanakkor a különböző becslések akár ennek kétszeresét, sőt, a félmillió áldozatot is valószínűsítik, utóbbi esetben számításba véve a más nemzetiségű (zsidó, cigány, orosz, lengyelbarát ukrán stb.) lengyel állampolgárokat is.

A Szovjetunió megszűnését és a lengyelországi rendszerváltást követően elkezdett kutatások és feltárások a kisebb-nagyobb tömegsírok többségének már a helyét sem tudták megállapítani, és a számos akadályba, ellenszenvbe ütköző exhumálási, illetve emlékműtervek eddig csak kevés esetben válhattak valóra. Ugyanakkor az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában mindmáig számos emlékmű, szobor, intézmény- és utcanév dicsőíti az OUN- és UPA-vezérek személyét és tetteit, miközben a közbeszédben általános az elkövetett emberiség elleni bűntettek és felelősségük tagadása, relativizálása és igazolása akár az áldozatok hibáztatása által is (147–148.).¹

Az OUN-B és az UPA egységes szervezetben működött, felelősségük is közös az elkövetett *genocidium atrox* (134.) rémtetteiért. A népirtás során a közvetlen parancsokat az UPA főparancsnoka, Suhevics adta (158.) Az elkövetett gyilkosságok bestiális barbársága mindkét megszálló hatalom – katonai, félkatonai vagy rendészeti alakulatok által elkövetett – terrorcselekményeinél rémületesebb volt (a túlélők „pokoli, „ördögi” jelzőkkel jellemezték), ezen túlmenően a kirablással együtt járó vérengzésekben ukrán civilek, parasztok, helyi lakosok, tehát szomszédok, ismerősök, iskolatársak s vegyes házasságok esetében családtagok is tömegesen részt vettek. A véres hadjárat kimondott célja a lengyel etnikum minden tagjának kiirtása volt, ebben a zsidóság holokausztjához hasonlítható. A túlélők által leírt vérfagyasztó kegyetlenkedések, kínzások pedig a horvát usztasa állam által elkövetett népirtásban is jellemzők voltak. Az UPA a lengyel települések teljes megsemmisítésére, az ott élők nyomainak eltüntetésére törekedve a házakat, templomokat, kerteket, istállókat, kutakat, temetőket is felperzselt és elpusztította (158–163.).

¹ Melnik újratemetését 2026 májusában rendezték meg Kijevben katonai tiszteletadással, az ukrán állam és kormány vezetőinek részvételével, és folyamatban van a szintén nyugat-európai emigrációban meghalt Konovalec és Bandera újratemetésének előkészítése. Suhevics tiszteletére szülőhelyén emlékművet, a lembergi temetőben pedig kenotáfiumot állítottak. A volhíniai és kelet-galiciai tömeggyilkosságok témájának mindmáig indulatkváltó, politikai célokra is kihasználható elevenségét jelzi, hogy a 2015 áprilisában született, az állami függetlenségért harcolók jogállását és emlékezetét rögzítő ukrán törvény felelősségre vonással fenyegeti azt, aki „nyilvánosan tiszteletlenségét fejezi ki” ezen személyek iránt, és „nyilvánosan tagadja” a küzdelmük „legitim voltát”, ideértve az OUN és az UPA tevékenységét is. A lengyel szejm 2018 februárjában a Nemzeti Emlékezet Intézetéről (IPN) szóló törvény módosításában börtönnel büntethetővé tette az ukrán nacionalisták által elkövetett bűntettek nyilvános tagadását, a volhíniai tömeggyilkosságokat is beleértve, amelyeket korábban, 2016 júliusában hozott határozatában genocidiumnak minősített a lengyel törvényhozás, s ugyanakkor meghatározta a volhíniai genocídium áldozatainak emléknapját is (július 11., az 1943-as „véres vasárnap” mindenkori évfordulója).

A lengyel ellenállás önvédelmi csapatok formájában viszonylag későn szerveződött meg a régióban, és gyengének is bizonyult. A fegyvertartást a német hatóságok halállal büntették (173.). A védtelen és fegyvertelen falusi lakosság bujkálással, elrejtőzéssel próbálta menteni a puszta életét. A sok esetben elkeseredett hozzátartozók által elkövetett egyéni bosszúálló rajtaütések a banderista gyilkosokat sújtották, ám a lengyel ellenállási központok kifejezett tiltása ellenére ártatlan ukrán áldozataik is voltak. Lengyel partizánegységek 1943-ban még nem voltak a régióban. A Honi Hadseregnek a londoni kormány és a földalatti lengyel állam által irányított tevékenysége (így az 1944-es Vihar hadművelet) a Vörös Hadsereggel is együttműködve elsősorban a német megszállók gyengítését, a lengyel államiság megújítását célozta a Második Köztársaság keleti régióiban, amelyek akkor még Lengyelországhoz tartoztak a nemzetközi jog szerint (174–176.).

Amikor a lengyel földalatti ellenállás megkésve felismerte az üldözött lengyel lakosság helyzetének súlyosságát, jelentésében sürgette a fegyveres ellenállás és védekezés megszervezését, azon belül a fegyvervásárlás lehetőségének kihasználását a magyar és olasz alakulatoktól, és megállapította, hogy a lengyel lakosság védelmében „csak a magyar csapatok állnak ki” (177.). Ezután a magyar honvédség alakulatai és a lengyel ellenállók (partizánok és önvédelmi csapatok) közötti együttműködés során gyakori volt a fegyverek, lőszer és robbanóanyag eladása vagy egyszerű átadása a lengyelek, illetve a Honi Hadsereg részére, valamint az információcsere, például a német egységek mozgására vonatkozóan (226–234.). A gyorsan demoralizálódó, a háborút megelégedő magyar honvédek körében ugyanis 1944-ben egyre erősödött a németellenes hangulat (206–207.), ugyanakkor féltek a németektől, hiszen alakulataikhoz „német tiszteteket és altiszteteket osztottak be, a harci műveletek során pedig szinte mindig egy Wehrmacht-egységet csatoltak hozzájuk” (228–229.). A folyamatos kapcsolattartás további haszna és következménye volt az, hogy a lengyel és a magyar alakulatok katonái „rendszerint gondosan ügyeltek arra, hogy ne kerüljenek harcba egymással” (255.).

3.

A szerzőpáros „lengyel tagja”, Joanna Urbanska a kötet méltán legterjedelmesebb fejezetében az eddig publikált lengyel forrásokra, feldolgozásokra és túlélők beszámolóira támaszkodva foglalta össze a lengyel és magyar történelem kimagaslóan jelentős, eddig hiányzó, hiszen magyar nyelven csak szórványosan tárgyalt fejezetét, a magyar királyi honvédség alakulatai által az üldözött és szenvedő lengyel lakosságnak 1943–1944-ben nyújtott segítséget a kelet-galiciai és volhíniai körzetekben, valamint a varsói felkelésben.

A honvédség már 1941 nyarán konfliktusba került az OUN egységeivel, amelyek a lengyelekkel és a zsidókkal együtt a magyarokat is ellenségnek kiáltották ki, egyrészt a visszafoglalt Kárpátalján a magyar fennhatóság ellen szervezkedő szimpatizánsaik hatására, másrészt a honvédeknek a lengyel lakossággal kialakult

együttműködése és barátkozása miatt. A baráti magatartás jegyében a magyarok számos településen rendfenntartóként megakadályozták, illetve megelőzték a lengyelek elleni kegyetlenkedéseket (így például az önbíráskodó ukrán rendőrség, a Szics feloszlatásával), amelyek az 1941-es szovjet visszavonulást követően, még a német megszállók megérkezése előtt azonnal elkezdődtek (201–208.). „[...] a magyar megszálló erők [...] olyan fegyveres erőt kerestek, amellyel nyélbe tudják ütni a megegyezést, s amely valamennyire a lakosságot is képviseli.” (33.) Így került sor több helyen kapcsolatfelvételre, majd együttműködésre a lengyel partizánokkal, illetve a Honi Hadsereg egységeivel. Az UPA vezetése is megállapodott ugyan a honvédség vezérkari főnökével a kölcsönös semlegességről, ezt azonban gyakorlatilag egyik fél sem tartotta be (217.). A banderisták szabotázsakcióit és a lengyel lakosság lemészárlását magyar részről – nemegyszer német alakulatokkal együtt végrehajtott – megtorlások (pacifikációk) követték, amelyek során elfogott ukránokat végeztek ki, s megtizedelésükre is volt példa (218–223.). A honvédeknek is voltak veszteségeik az UPA bandáival vívott összecsapások, a lengyel lakosság védelme és a pacifikálások során, miközben „a lengyeleken elkövetett ukrán népiirtás fokozódásával a magyar csapatok UPA elleni harca egyre kíméletlenebbé vált” (222). A talán legsúlyosabb ilyen esetben a banderisták elfogták és lefegyverezték a községből kivonuló honvédek hátrahagyott 20 fős utóvédjét, majd egy felgyújtott pajtában mindannyiukat megégették. Pár nappal később visszatérve azután meggyilkolták a lengyel lakosság védtelen maradványát is (225–226.). A bandák több esetben meggyilkoltak hazájuk felé igyekvő magyar hadifoglyokat is, akiket a visszavonuló szovjet alakulatok engedtek szabadon (222–224.).

A honvédség áru és felszerelés szállításával, e célokra járműhasználatával is segítette a lengyel partizánokat és ellenállókat, és nemegyszer laktanyáiban bújtatta a németek által körözött személyeket (228.). A megtámadott településeken segítséget és védelmet nyújtott az áldozatok tisztességes eltemetéséhez (260.). A lengyelek rendszeresen folyamodtak a honvédekhez segítségért (222.), miközben barátságtalan magatartást csak a honvédségben szolgáló német vagy ruszin származású katonák részéről tapasztaltak (202.).

A források tanúsága szerint „a Volhíniában és Kelet-Kis-Lengyelországban állomásozó magyar katonák akár több ezer lengyel életét menthették meg. [...] azon települések, ahol megjelentek a magyar honvédek, rögtön menedékvé váltak nemcsak a helyi lengyel lakosságnak, hanem az UPA elől menekülő lengyelek tömegeinek is.” (208.) Tragikus sors várt a lengyelekre azokon a településeken, ahonnan a rendfenntartó magyar és német alakulatok a front közeledtével visszavonultak 1944. január–február folyamán, s amelyeket az UPA bandái azonnal megtámadtak (216–217.).

A magyar honvédek a lengyelekre vadászó vagy közeledő UPA-bandák elől menekülő lakosság evakuálásában, biztonságosabb helyre költöztetésében is nyújtottak támogatást. Az 1939-ben létrejött magyar–lengyel közös határszakaszon

1941 nyarán indult meg a második menekülthullám Magyarországra, és azután folyamatos volt a menekültek érkezése, fogadása és elhelyezése id. Antall József és Henryk Sławik tevőleges közreműködésével. A menekülők száma 1944-ben, a népirtás tombolása közepette különösen megemelkedett, amikor a honvédség védelme alatt százas nagyságrendben is keltek át lengyel csoportok vasúton. Az erdőkön és hágókon életüket mentve átkelőket sok esetben megtámadták és meggyilkolták az UPA lesben álló banditái. A határon átjutó lengyel zsidók részére Antallék lengyel menekültek nevére állítottak ki iratokat, így lengyel állampolgárként ők is túléltek a háborút Magyarországon (234–240.).

Ennek és a kötet több más helyének kapcsán – mint például: „az OUN iratokban felpanaszolták a magyarok baráti hozzáállását a lengyelekhez és a zsidókhoz” (32.) – meg lehet állapítani, hogy a honvédség embermentő tevékenysége a banderisták által megtámadott településeken élő lengyel zsidókra is kiterjedt, ami figyelemre méltó fejezete a Lengyelország és Ukrajna területén elkövetett holokausz történetének is.

4.

Máthé Áron a magyar források elemzésének lezárásaként (52.), majd a kötet utószavában is felveti a további kutatások, forrásazonosítások és -feltárások szükségességét e téren. Különösen indokolt ez a vélemény a magyar honvédségnek a zömében védtelen, fegyvertelen, ellenállásra csak fájdalmasan kevés esetben képes lengyel lakosságot támogató, segítő, életmentő tevékenységéről a rendszerváltás óta publikált lengyel dokumentumok és egyéb források meglepő bőségének láttán a lengyel szakirodalmat ismertető, Joanna Urbańska által írt fejezetekben. A kötet tartalma és felépítése ilyenformán is érthetővé teszi, miért volt nélkülözhetetlen a magyar–lengyel szerzői együttműködés és munkamegosztás.

A további forrásazonosításnak egyik iránya lehet az 1941–1944 közötti keletgalíciái és volhíniái népirtásnak, egyúttal a magyar–lengyel baráti kapcsolatok ezen fejezetének lenyomata és tükröződése az irodalomban. Példákat mindkét nemzet irodalmában találhatunk, ezek néhányja talán az eddignél több figyelmet érdemel – a jelen tanulmánykötetnek köszönhetően is –, ezért térünk ki rájuk.

A lengyel irodalomban, akárcsak a magyarban, 1945 és a rendszerváltás között, azaz ötödfél évtizedig tabu téma volt az egykori keleti (lengyelül *Kresy* néven ismert és kötetünkben is így emlegetett) vajdaságok lengyel lakosságának tragédiája, hiszen az az 1939-es szovjet megszállással kezdődött, és felvetése magában hordozta a Molotov–Ribbentrop-paktumban elhatározott, majd Jaltában és Potsdamban a szövetségesek által újra szentesített területatlátsnak, az 1918-ban újjászületett Lengyel Köztársaság keleti területei Szovjetunió általi bekebelezésének kérdését.

Az pedig implikálta a rákövetkező, a régióban egészen 1949-ig zajló, sztalini² típusú és embertelenségű áttelepítéssel és szétszórással végrehajtott népességcserét, amely egyik véres fejezete volt a közép- és kelet-európai kisebbségi nemzetrészek (a lengyelen kívül zömében az új határokon kívül rekedt, vesztesnek kikiáltott német és magyar kisebbségek) megsemmisítő tragédiájának, amely az 1938-at követő évtizedben – a zsidóságot sújtó holokauszt vészkorszakával egyidejűleg és azt követően – végbement. Annyiban is feltűnnek a közép- és kelet-európai zsidóság jogfosztásának, kifosztásának és kiirtásának párhuzamai, hogy ez a kisebbséggel lenes terrorkorszak és irtóhadjárat a – részben egyidejű, ám rövidebb időtartamú – náci jogfosztás és népiirtás receptjét, eszközeit, rendelkezéseit, ideológiáját nagy arányban készségesen átvette, folytatta és alkalmazta, és annyiban is, hogy – a kötet szerzőivel egyetértve – alkalmazható rá a *genocidium atrox* (134.), azaz „vad, kegyetlen népiirtás”, valamint az „emberiség elleni bűntett” meghatározás. (Utóbbi esetében is a kötethez igazodva helyesnek tartjuk az „emberiség elleni” – és nem az „emberiesség elleni” – jelzőt a nemzetközi jog „crimes against humanity” fogalmának magyar megfelelőjeként, szemben a kötetben is előforduló „etnikai tisztogatás” újkeletű s valójában elkövetői nézőpontú és eredetű divatszavával).

Máthé Áron a lengyel–ukrán ellentétet tárgyaló korabeli magyar sajtóhírek, riportok és tudósítások ismertetése során említi Budaváry Gyulának az *Erdélyi Szemle* 1943/6. számában közölt egyik novelláját – az abban foglalt utalás azonban általánosító, továbbá más korszakra vonatkozik (25.). Ennél jelentősebb és a két nemzet irodalmi kapcsolatainak történetében is helyet érdemlő alkotás a fiatalon elhunyt, nagy tehetségű prózaíró, Balázs József (1944–1997) harmadik regénye, *Az ártatlan*. A beregi származású írónak első és második regényéből (*Magyarok; Fábrián Bálint találkozása Istennel*) egyaránt a kor egyik legnagyobb, a modern magyar történelem morális csapdáit, áldozatainak drámáit és lélekpusztító kényszerhelyzeteit megelevenítő filmrendezője, Fábri Zoltán készített játékfilmet. Nem véletlenül, hiszen Balázs alapvető, írásra ösztönző élményét, amely mindhárom említett művét áthatja, szülőföldje népének a két világháború okozta megpróbáltatásai, hányatott sorsa képezte. Az író a *Magyarok* kapcsán így nyilatkozott a regény első kiadásában: „A második világháború már javában folyt, amikor német ügynökök jöttek Magyarországra, hogy mezőgazdasági munkára toborozzanak embereket. Így ment ki minden évben

² A 20. század közepe előtti magyar írásbeliségben az orosz nevek átírása sokféle, alkalmi, egyéni és gyakran német mintákat követő volt. A cirill betűs nyelvek és tulajdonnevek MTA által kiadott átírási szabályzatai (1950, 1985) a gyakorlatot lényegében egységesítették. Ezek szerint az orosz (és ukrán, fehérorosz, bolgár, szerb, macedón) A, a betűk megfelelője a magyar átírásban A, a. Kivételeket a szabályozás nem említ. Valakik, valahol azonban úgy döntöttek, hogy J. V. Sztalin neve (és személye) ezen és minden egyéb szabályozás alól kivételt képez, mintegy fölöttük áll, így az állampárti évtizedekben afféle iratlan szabályként, de (a nyugati magyar kiadványok kivételével) következetesen megőrződött a szabálytalan Sztálin írásmód, azóta pedig – ki tudja, miért – hallgatólagosan elfogadott hagyományként úgy is maradt. Ezt a hamis hagyományt recensens nem kívánja követni.

egy-egy csoport magyar napszámos, cseléd Németországba. [...] alighanem az én életem legnagyobb élményét is a szegénység jelenti.”

A *Magyarok* (Budapest: Magvető Kiadó, 1975, 1978), Balázs József pályakezdő, érett és később sem felülmúlt regénye nem illeszkedett a magyar prózaírás akkoriban felerősödő modernista, később posztmodernnek is elnevezett irányzatába, és a kezdeti kedvező fogadtatás, majd Fábri Zoltán klasszikus rendezőhöz méltó feldolgozása ellenére a századfordulót követően – szerzőjéhez hasonlóan – méltánytalanul feledésbe merült. A kisregény terjedelmű alkotás (és a Fábri nevéhez fűződő forgatókönyv) egyik központi jelenete az utolsó magyar víziója,³ amellyel az író a látomást ihlető Adyhoz méltón jeleníti meg a kataklizmába sodródott nép útvesztését, kiüttalan végzetét. A földművelésre gyenge, beteges – haza már nem is jutó – Kondor Ábris kísérteties álmában a magyarokat, falubeli társait keresi hiába, amíg fel nem világosítja a magát utolsó magyarnak nevező öregember, hogy éppen a magyarok temetőjében, a sírjaik között és fölött jár. Az íróra vélhetően Fülep Lajos Ady-emlékezése volt hatással, amely néhány évvel korábban jelent meg,⁴ s amelyben a művészetfilozófus így idézi a költő neki tett vallomását:

„...az én magyarságom nincs már sehol énrajtam kívül – a népben van, de benne nem él, nem tudatos, néma, én látom, érzem benne, ő nem tudja, nem érzi önmagában – ezért nem látná bennem se – ez nincsen sehol rajtam kívül – én vagyok az utolsó élő magyar...”⁵

Az emlékezés azért is jelentős, mert abban a költő évekkel, egy egész költői korszakkal korábban fogalmazta meg az életműzáró nagy Ady-kötet, *A halottak élén* expresszionisztikus szimbólumversei (például *Az eltévedt lovas*) magyar apokaliptikus végzetlenségének az előképét. Nem véletlen, hogy Balázs Józseffel nagyjából egyidőben Illyés Gyula is felfigyelt Fülep Lajos megemlékezésére s abban Ady víziójára, és a költő centenáriuma, 1977-ben írt nagy hatású esszéjében annak alapján idézte fel⁶ Ady tragikus énképét, úgy is mint a Trianont követő nemzeti szétszaggatottság költői előérzetét és megjósolását.

Még a látomást megelőzően lengyel nők csoportját hozzák gyermekeikkel együtt a gazdaságba, ugyancsak gyalogmunkásnak. Fábián András felesége veszi

³ *Magyarok. Balázs József és Fábri Zoltán filmje. Ölelettől a filmig.* Budapest: Magvető, 1978. 132–136.

⁴ Fülep Lajos: *Ady éjszakája és éjszakái.* A kéziratos emlékezés rövidebb változatát a Magyar Nemzet közölte 1969. január 26–31. közötti számaiban. A teljes kézirat megjelent: Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920–1970.* Budapest: Magvető, 1970, 44–77.

⁵ uo. 72. p.

⁶ Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak.* Az esszé a *Magyar Nemzet* közölte először 1977. december 25-ei és 1978. január 1-jei számában. Kötetben megjelent: Illyés Gyula: *Szellem és erőszak.* Budapest: Magvető, 1978. 235–239. [A kötet terjesztését az említett esszé kiváltotta román tiltakozás nyomán nem engedélyezte a pártállami hatóság; kereskedelmi forgalmazásba csak Illyés halála után 5 évvel, Kádár megbuktatását követően került 1988 nyarán.]

észre, hogy a lengyelek éheznek, és titokban forralt tejet visz az egyik „polyák asszony” két gyermekének. Utána Fábiánnak elmondja, hogy a nőknek „megölték a férjüket”, és „[M]indegyik látta a saját szemével”. Ez nem esett, hanem kivégzett férjekre utal, ám a lengyel asszonytól nem tudott meg többet, tehát a kivégzések elkövetői oroszok, ukránok vagy németek egyaránt lehettek. A lengyel nő napokkal később segítséget kér tőle a lázas betegen fekvő gyermeke részére, és Fábiánné gyógyszert szerez neki a német gazdától. A lengyel családokat azután rövidesen elszállítják más gazdaságba dolgozni, akárcsak a rabként mellettük dolgoztatott orosz hadifoglyok csoportját.⁷

Az „utolsó magyar” látomása természetesen az egész csoportra vonatkozik, amely a nemzet metaforája. Az utat vesztettség, a kiszolgáltatott tanácsalanság időtlenné, jelképivé és sorsszerűvé válik ebben a látomásban, és a vissza-visszatérő konkrét motívumok (világháború, Hitler, francia és orosz hadifoglyok, a megszállt Párizs) ellenére s a sok mindent csak sejtető balladai hangoltság révén a mítosz dimenziójába emelkedik. A mítosz folytatódik, egyben újraindul a könyv záró jelenetében, amikor a hazatérőket behívóparancs várja, és másnap újból útnak indulnak, ezúttal a háborúba.

A lengyel fordításban⁸ is megjelent *Magyarok* virtuális folytatásaként a háború a helyszíne *Az ártatlannak*, Balázs József hasonló terjedelmű és műfajú harmadik regényének:⁹ a részben magyar honvédség által megszállt Kelet-Galícia, azon belül a nyíregyházi huszárezred¹⁰ körzete. Az 1944 tavaszán háromezres létszámmal útnak indított ezred „feladata megszállás, a rend fenntartása, és nem a harc” volt (7.). Nyárra mégis elveszítette létszáma hatvan százalékát (100.), úgy, hogy harci cselekményekben nem vett részt: orosz bombázások, partizánok támadásai és menekülések során, legelőször a Pripjaty („Pripjep”) mocsaraiban. Egy Bug menti városban állomásozván az ezred tisztjei a lengyel lakosság és a német haderő közötti elszigeteltségük veszélyét tudatosítva felvették a kapcsolatot a partizánokkal (nem derül ki, hogy azok a Honi Hadsereg egységei-e, vagy más szervezethez tartoznak), és közölték velük: „elhatároztuk, hogy semmiféle harcot nem folytatunk a partizánokkal, s nem korlátozzuk mozgásukat. Mi cserébe ugyanezt kérjük önöktől”. A lengyelek ezt elfogadták, és javasolták: „helyes lenne, ha a magyarok befesteneék a járműveiket nemzeti színűre, úgy jobban meg lehetne különböztetni őket a németekétől” (82–83.). Ezután a járművek piros-fehér-zöldre mázolt motorházzal vagy

⁷ *Magyarok*, 1978. 82–93., 120–127.

⁸ Balázs, József: *Madziarzy*. Fordította Tadeusz Olszański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. 186.

⁹ Balázs József: *Az ártatlan. Regény*. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 219. A továbbiakban a regényre hivatkozó oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

¹⁰ Az alakulat azonosítható a hadtörténeti munkák szerint „a június közepén kiszállított 1. lovas-hadosztály” (később huszárhadosztály) egyik ezredével. A kötetben Máthé Áron lényegében a regénnyel egybehangzóan foglalja össze röviden a hadosztály tevékenységét a varsói felkelőkkel létrejött együttműködésig (105.).

magyar lobogóval közlekedtek. A németek nyomában a magyaroknak is el kellett hagyniuk a várost, ám előtte az ezredes és más tisztek tájékoztatták a lengyel partizánok parancsnokait a németek terveiről, akik a front, azaz a Vörös Hadsereg közeledése miatt tervezett kivonulásuk előtt előkészítették a híd felrobbantását és a város felgyújtását. A megbeszélésen a lengyel tisztek fegyvereket kértek, amiért húst ajánlottak cserébe. A huszárezred másnap két megrakott teherautóról fegyvert és lőszert adott át ingyen, a húsért cserébe pedig lisztet raktak át a partizánok teherautójára (123–125.). A magyarok kivonulásakor a németektől, az oroszoktól s a várható ütközetből egyaránt tartó lengyel városlakók „megéljeneztek és megtapsolták” a magyar huszárokat (129.). Mindezek kapcsán a huszárok „Byalistok” (Białystok) és „Losice” (Łosice) nevét említi a regényben.

Az ezred maradványai ezután nyugat felé, a Varsó körül állomásozó magyar egységekhez vonultak. Ott egy külvárosban húzódó vasútvonalat kellett védeniük az orosz támadásra számító német városparancsnokság megbízásából. A német egységek gyanakvással kezelték és figyelték a magyarokat, és a bizalmatlanság kölcsönös volt: „a magyarokat a németek csak golyófogónak használják” (131.). A magyar tisztek felügyelete alatt egy vonatszerelvényen evakuáltak lengyel ellenállók egy földalatti fegyvergyárat a városból (140.) A varsói felkelés harcait is megközelítették a huszárok: egy piacon a nemzeti színnel megjelölt autójuk láttán a lengyel nők kifelé kínálták meg őket, azután a férfiak fegyvert kértek tőlük, és a kapott kézigránatokért cserébe vodkát adtak a magyaroknak (146–147.). Az ezred tisztjei a németek tudta nélkül itt is felvették a kapcsolatot a lengyel harci szervezet (véltetően a Honi Hadsereg) parancsnokaival. Háromszáz huszár át is állt hozzájuk (187.). A huszárok barikádokba és lövöldözésbe ütköztek, majd a kaszárnájukban átéltek egy német bombatámadást is. A Varsó környéki erdőből, ahová az ezred kihúzódott, látták az égő főváros lángjait és mindent beborító füstjét (150., 155–159.). Az ezred maradványai dél felé, hazafelé indultak. Varsóból kifelé tartva menekülő lengyeleknek kenyeret adtak, és felvették a sebesülteket a szekerekre. Egy légitámadás után rendezetlen menekülés kezdődött, emiatt parancsnokuk kivégzésekkel fenyegette meg a huszárokat. Amikor az ezredes három lengyel partizánt ki akart végeztetni katonái tiltakozása ellenére, azok lesből agyonlőtték. További csoportok álltak át a lengyel partizánokhoz. Ősz felé az ezred százhatvan fős maradéka érkezett meg a Mátrába (190.), ahonnan október 15-e, a kormányzó megbuktatása után nyugat felé, Pestre, majd a komáromi erődbe irányították őket. Az ezred hamarosan végleg széthullott a fokozódó zűrzavar és a szökések közepette („Itt már nem számít senkinek sem az élet.” 212.), végül a főhős egyedül maradt, úgy indult Sopron felé, s érte golyó a kormány mögött, miközben ugyanaz járt az eszében, ami a bevonulás óta mindig: „Haza kell jutnom, csak tudjak hazamenni...” (218.)

A hiteles tárgyi részletek és konkrétumok, történelmi hivatkozások ellenére Balázs Józsefnek ez a regénye is az utat vesztettségnek, a hazavezető utat esélyek nélkül kereső, a könyörtelen végzettel tehetetlenségre kárhoztatva szembekerülő

kiszolgáltatott magyarok, az otthonukból egy ellenséges világba taszítottak kilátástalan menekülésének a mítosza, a magyar népi sors metaforája, amelynek – mindkét regényben – jelképi erejű része a lengyelek megsegítése a háborús kataklizma közepette felismert sorsrokonágban.

5.

Mindenképpen a kapcsolatainkat gazdagító és erősítő, dicséretes tettként könyvelhető el, hogy egyik volt tanítványának, majd pályatársának szerkesztésében tartalmas emlékkötet jelent meg Kerényi Grácia születésének centenáriuma alkalmából, több neves magyar és lengyel író barát (köztük Jacek Bocheński, Miron Białoszewski, Wiktor Woroszyński, Spiró György, Kiss Gy. Csaba, Ungváry Rudolf) megemlékező írásával.¹¹ A magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokban, a klasszikus és a kortárs lengyel irodalom magyar nyelvű tolmácsolásában és ismertebbé tételében végzett fáradhatatlan és pótolhatatlan tevékenység fűződik Kerényi Grácia (1925–1985) nevéhez. Neki köszönhető több olyan kötet magyar fordítása és megjelenése is, amely a mindkét országban tabunak vagy több-kevésbé tiltottnak számító témák és történelmi események hazai (azaz nem nyugati emigrációban publikált) hiteles irodalmi ábrázolásának úttörője volt. Ilyen volt a varsói felkelést szemtanúként megörökítő Miron Białoszewski naplóregénye (*Naprafogók ünnepe. Emlékezés a varsói felkelésről*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973.) és Wiktor Woroszyński először szamizdatban kiadott '56-os könyve (*Magyarországi napló, 1956*. Budapest: Magyar Október kiadása, 1984.; Budapest: Századvég Kiadó, 1994.). Włodzimierz Odojewskinek, a lengyel próza Faulknerrel rokonítható és hozzá mérhető modern klasszikusának regénye, amelynek cselekményhátterében a kelet-galíciai és volhíniai lengyelség tömeges legyilkolása és elűzése zajlik (képzelt nevekkal ellátott helységeken), röviddel 1964-es varsói kiadása után magyarul is megjelent Kerényi Grácia fordításában.¹² Odojewski regényeiben és elbeszéléseiben az egykori Kelet-Galícia és Volhínia megfelel Faulkner virtuális Mississippi állambeli déli megyéinek.

A regény fiatal hőse 1943-ban tér vissza Kelet-Galíciába nagybátyjához és rokonaihoz. A vidék falvaiban a német megszállók tudtával és céljainak megfelelően pusztítanak és dúlnak a lengyel lakosság végleges likvidálását féktelen gyilkolással megvalósító ukrán bandák, amelyek egyikének vezetője a főhős féltestvére lett, a szinte ikerfivérként vele nevelkedett ukrán fiú. A nagybácsitól hallott tömör jellemzését akár jelen kötet szerzői is írhatták volna:

¹¹ Csisztay Gizella (szerk.): *Emlékkönyv Kerényi Grácia centenáriumára*. Budapest: Óbuda–Békaásmevger Lengyel Nemzetiségi Önkormányzat, 2025. 100.

¹² Włodzimierz Odojewski: *Menedék-sziget*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966. A továbbiakban a regényre hivatkozó oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

„Abban van az ereje, az övé is meg a bandájáé is természetesen, hogy németek szövetségese. ... közönséges gyilkos horda, mely öli a lengyelbarát ukránokat, megtámadja a lengyel falvakat, kapcsolatban áll az SS-Galizien-nel és a Nachtigall-szervezettel. A németek szemet hunynak lengyelelles garázdálkodásaikra ..., mert segítenek nekik a zsidókat irtani a kisebb városokban ..., és egyáltalán, a ukránok és a lengyelek közötti harc... nagyon is ínyükre van, érted?” (112.)

Odojewski láttató erejű stílusát s a műfordító nem kevésbé szuggesztív és átélt leírását a banderisták egyik támadásának jelenete példázza, amely akkor zajlik, amikor a regény hőse társával együtt a falu közelébe érkezik. Ezeket akár jelen tanulmánykötet egyik tanúvallomásában is olvashattuk volna:

„[...] és nyomban meglátták a völgy alján reszkető vörös lángokban a falut. A gyümölcsösök közt kiáltozó emberárnyak szaladgáltak, [...] s a keserű égészag meg a kiabálás fölhatolt oda, ahol [...] állottak. Az ösvényeken és a mezők peremén géppuskák láncá vágták el a menekülők útját, akiket nem terítették le, azok visszafordultak, [...] megint csak a géppuskatűzbe, mert szünet nélkül, sorozatosan záporoztak a golyók a falura. S hallani lehetett a németek és ukránok részeg ordítóását is... [...] Ezt sokáig nem fogja elfelejteni: meredek hegyoldal, lent a lángokban álló falu, meg az a kiáltás... [...] mely nem egy embertől eredt, hanem soktól egyszerre, s egyetlen közös kiáltással olvadt össze, fölerősödött, eget verővé magasult, mintegy nyílást hasított az égen, léket hasított rajta erőszakkal, hogy még magasabbra szálljon... [...]” (223–224.) A tömeggyilkosság rejtekhelyet kereső túlélőivel – akiknek állapotát Odojewski látszólagos tárgyilagossággal, pár szóval képes közvetíteni – pár óra múlva találkozik a főhős és társa: „[...] a felnőttek szótlanul mentek és magukba szállva, akár az álmjárók, maguk előtt hajtva a pusztulásból kimentett jószágukat, s különféle, már fölösleges lomokat cipeltek; s amikor [...] érdeklődni kezdett az emberei felől, amazok kinyitották a szájukat, és eleinte csak az ajkukat mozgatták, mintha rengeteg mindent akarnának mesélni neki, de egyetlen értelmes hang nem jött ki a torkukon.” (240.)

Kulturális kapcsolataink egyik hiányzó fejezete és egyben a magyar irodalom, a magyar olvasók vesztesége, hogy Odojewski ún. Kresy-trilógiájának két másik kötetét Kerényi Grácia halála és a rendszerváltás, továbbá Odojewski emigrációból

történet hazatérése óta sem sikerült magyar fordításban megjelentetni,¹³ noha a Kerényi Grácia halála után publikált Katýn-regénye időközben megjelent.¹⁴

Odojewski Kresy-trilógiája az 1960-as évek Lengyelországában előzménye volt a rendszerváltás utáni történetírás volhíniai és galíciai népirtást feltáró irodalmának és kutatásának, amiként Balázs József regényei is az állampárti magyar köz- és történetírásban tiltott, vagy csak „politikailag korrekt” tartalommal említhető téma (a honvédség mint megszálló haderő tevékenysége, illetve a németországi önkéntes munkaerőtoborzás) korai irodalmi megjelenéseként tekinthetők a jelen kötet előzményének.

Kerényi Grácia munkássága természetesen kiterjedtebb az emlékkönyvben tárgyalt, a lengyel irodalommal és kultúrával kapcsolatos műfordítói, oktatói, kapcsolatteremtő és publikációs tevékenységénél. Külön méltatást érdemelnek elsősorban irodalmi művei, költészete és prózája – amelyet részben magánkiadásban kényszerült megjelentetni az 1980-as években, beleértve az Auschwitz-Birkenau és Ravensbrück haláltáborában született, irodalmunkban egyedülálló verseket – akárcsak az antikvitas klasszikusaiból készült műfordításai. További, példamutató része életművének az a bátor, belső szabadságot adó és teremtő ellenzéki tevékenysége, amely miatt a náci lágerekben raboskodott, s amelyet élete végéig rendületlenül folytatott.

6.

A galíciai és volhíniai lengyel népesség elűzésének és kiirtásának borzalmaint összefoglaló módon ismertető tanulmány mindenképpen több hiánypótló kiadványnál: magyar nyelven – egy-egy cikket, lengyelből fordított tanulmányt követően – elsőként született a téma súlyának megfelelő, történeti kutatómunkán alapuló monográfia. Nem szólhatunk a nevükben, de a lengyel olvasók részére elsődlegesen a magyar vonatkozások, a honvédség helyszíni és azonnali segítő szerepe lehetne a kötet valószínűsíthető hozadéka, természetesen egy lengyel nyelvű kiadás esetén, amely bizonyára indokolható és odaát is hiánypótló lenne.

Különösen az ukrán népirtás és a magyar segítségnyújtás részleteit tárgyaló V. és VI. fejezetben számos lengyel helységnevet kísér a település egykorú (lengyelországi) és 1945 utáni (ukrajnai) hovatartozását jelző jegyzet. Ezeknek mai azonosítását (térképen, szakirodalomban, sajtóban stb.) nehezíti az 1945 utáni hivatalos elnevezések, illetve a helységnévmutató hiánya (például Stanisławów neve

¹³ Említést érdemel, hogy a Kresy-trilógia első, elbeszéléseket tartalmazó kötetéből (*Zmierzch świata*, 1962) – amelyet az 1964-es *Menedék-sziget*, majd egy másik regény (*Zasypie wszystkich, zawieje...*, 1973.) követett – két elbeszélést is megjelentetett magyarul Kerényi Grácia. Ld. Włodzimierz Odojewski: *Exodus; A menekülés útjai* (Fordította Kerényi Grácia). In: Kerényi Grácia (szerk.): *Mai lengyel elbeszélők*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965. 512–567.

¹⁴ *Halhatatlan némák. Katýni regény*. (Fordította Csisztay Gizella. Budapest: Napkút Kiadó, 2008. 104.

a szovjet időszakban Ivano-Frankovszk lett, jelenleg Ivano-Frankivszk). Az azonosítást bonyolítja, egyben még szükségesebbé teszi, hogy a függetlenné vált Ukrajnában 1991 után módosították, „ukránosították” a helységnevek többségét, így a kötetben említett települések esetében is három névváltozattal kell számolni (például Lwów–Lvov–Lviv), nem számítva a történelmi német, esetleg magyar neveket (Stanislaw, Lemberg, Ilyvó).

Ami a magyar olvasót illeti, a szerzők helyesen mérték fel, hogy a magyar közönség számára mindkét feldolgozott, összefonódó, ám eddig hiányzó történet egyaránt lényeges, és mélyre hatóan befolyásolja nemzeti önképünket, érzelmetünket. A második Lengyel Köztársaság likvidálását követően újra kisebbségbe kerülő, majd többszöri ellenséges megszállást elszenvedő keleti lengyelség mártíriumának megismerése vélhetően a 20. századi kisebbségküldözések és kisebbségfelszámolások, kiváltképpen a Kárpát-medence kisebbségi magyar nemzetrészeinek felmorzsolása mellé fog kerülni tudatunkban és gondolkodásunkban. Nem kisebb a jelentősége a magyar honvédség életmentő és -védő tevékenységének, hiszen (egyfelől) a II. világháborús évek magyar–lengyel kapcsolattörténetének ismertebb, feldolgozottabb része, a lengyel és lengyel zsidó menekültek befogadása és védelme mellett ez további, eddig hiányzó fejezete a két nemzet évezrede megnyilvánuló rendkívüli kölcsönös rokonszenvének, amely, mint jelen kötetünk is példázza, tartogat még feltárni és a feledéstől megmenteni való történeteket. Másfelől – ha nem is vigasztalást, nem is kárpótlást, nem is hatásos vitaérvet, de – eddig véka alá rejtett, most már jól látható fényt vitt és visz utólag a magyar történelem talán legmélyebb, önpusztító gyalázatának 1944-es hónapjaiba annak elmondásával, hogy a magyar államot képviselő honvédség egyes megszálló alakulatai – egy távoli, valószínűtlenül idegen helyen, vert helyzetben és utasítás, parancs nélkül, sőt ellenében – nem kizárólag meneküléssel vagy haszonszerzéssel, hanem védtelen emberek, egy üldözött, nyelvében idegen kisebbség védelmével, életben maradásának segítségével törődtek, a méltatlan szövetséges utasításait is megkerülve. Kiáltó ellentétben láthatjuk ezt a magatartást, emberséget és eskühűséget a magyar polgári államgépezet és a hazai rendfenntartó szervezetek embertelen, a lakosságnak is sok tekintetben szégyenletes példát és bátorítást adó közreműködésével a magyar állampolgárok és nálunk otthonra talált rokonaik százezreinek kíméletlen kifosztásában, majd halálba küldésében – ugyanazon méltatlan, rablógyilkossá züllött szövetségest hozzá hasonlóvá züllötten, eszeveszetten kiszolgálva.

A tanulmánykötet mindegyik, eddig hiányzóként megismert fejezete rávilágít és ráébreszt valamire a tudásunk bővítése mellett, s azon túlmenően eszünkbe juttat további, a szélesebb körű köztudatból egyelőre hiányzó, hasonló színvonalas feldolgozást érdemlő fejezeteket is. Ezek egyike lehet az úgynevezett „Polonia akció” szinte háborús kalandregénybe illő, kisebb közleményeken kívül önálló

dokumentumfilmben¹⁵ is megörökített története, annak az – ugyancsak katonai és konspirációs körülmények közt megvalósított – segítségnek a 21. századig rejtve maradt sikere, amelyet az újjászületett és határaiért háborúban álló Lengyel Köztársaságnak nyújtott 1920-ban a területének nagyobb részéről már kiszorított, az összeomlásból eszmélő magyar állam.

Jelképi erejű tény, és a nemzeti összetartozás tudatosításával egyre inkább az lehet, hogy a még szerveződő lengyel hadsereg részére vállalt lőszer- és hadfelszerelés-szállításról intézkedő szerződést éppen a trianoni diktátum aláírása előtt közvetlenül, 1920. június 3-án írták alá Budapesten lengyel diplomaták és – az antant tiltását megkerülve, a Simonyi-Semadam-kormány, illetve a magyar küldöttséggel Párizsban tartózkodó Teleki Pál külügyminiszter helyett – a gyártó Weiss Manfréd Művek képviselői. A lengyel–szovjet orosz háború fordulatóban sorsdöntő szerephez jutó szállítmány augusztus 13–15. között érkezett meg Varsóba, szintén közvetlenül a Piłsudski irányította lengyel ellentámadás (az ún. visztulai csoda) indítása előtt. A hasonló tervek többségét azonban megghiúsította a függetlenségét védő Lengyelországba irányuló segélyek tiltása és akadályozása a csehszlovák, osztrák és román hatóságok és szervezetek által. A lengyelek egyetlen szövetségese ebben a küzdelemben a kivézt, kirabolt és megcsónkított magyar állam volt a Sziimon Petljura vezette rövid életű Ukrán Népköztársaság (1918–1920) mellett.

A kötetzáró utószó emlékeztetösszegezössorait – „a honvédek által a Második Lengyel Köztársaság délkeleti területein folytatott embermentöss tevékenység nemcsak a hagyományos lengyel–magyar barátság és szolidaritás egyik legszebb felvonásának tekinthető, hanem a második világháború véres, fájdalmas történetében is igen fényes pontot jelent” (259.) – érdemes minden adódó alkalommal felidézni. Együttal elismerésünket is kifejezve a szerzőknek, akiknek köszönhetően többé már nem hiányozhat s méltó helyére kerülhet a magyar történelemnek ez a tragikumában is felelő fejezete.

¹⁵ Kiss Sándor – Kussinszky Kornél: *Polonia akció 1920*. Magyar dokumentumfilm, 2022. 72 perc.

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN*

Fasiszta forradalmi nihilizmus vs. autoriter konzervativizmus – avagy a nemzeti-legionárius állam rövid uralma Romániában

Florin Müller: *Statul național–legionar (septembrie 1940 – ianuarie 1941)*. București: Editura Corint, 2025. 491 oldal

A címben jelzett téma mindkét részegysége bő szakirodalommal rendelkezik: elég csak Constantin Iordachi és Miskolczy Ambrus magyar nyelven is elérhető kötetekre¹, vagy a román történészeknek a Ion Antonescu tábornok alatti Romániát vizsgáló kötetekre utalnunk². A Bukaresti Egyetem tanárának, Florin Müllernek új kötete az 1940 nyarán a területi veszteségek következtében megbukott II. Károly román király-féle autoriter-korporatív rezsim helyére került – szűk egy félévre intézményesült – szélsőjobboldali Vaszgárda és Ion Antonescu tábornok vezette csoport alkalmi együttműködéséről írt munkája, amelyben a nemzeti-legionárius állam történetét foglalja össze.

Munkájához a szerző több román közgyűjteményt keresett fel, főleg a Román Nemzeti Levéltár Központi Történeti Levéltárát (ANR ANIC), ahol leginkább az 1940–41 közötti miniszteri iratokat, a miniszterelnökség nagy terjedelmű korpuszát, valamint a rendőrségi anyagokat kutatta. Emellett rengeteg politikai szereplő memoárját, naplóját, valamint a korszak sajtóját is átnézte. A Legionárius Mozgalom ideológiai profiljának feltérképezéséhez pedig a román szélsőjobbhoz tartozó

* A szerző történész, az MNL Országos Levéltára levéltárosa. E-mail: antal_r92@yahoo.com, ORCID: 0009-0001-9011-7928

¹ Iordachi, Constantin: *A Vaszgárda. Karizma, politika, erőszak Romániában 1927–1941*. Budapest: L'Harmattan, 2016. és Miskolczy Ambrus: *A Vaszgárda (1927–1937). Antiszemizmus, mitológia, vallás*. Budapest: Gondolat, 2015., Uő: *A Vaszgárda II. (1937–1964). Antiszemizmus, mitológia, vallás*. Budapest: Gondolat, 2019.

² Deletant, Dennis: *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său 1940–1944*. București: Humanitas, 2008.

értelmiségiek által írt programadó cikkeket, valamint politikai pamfleteket, broszúrákat is átnézte.

Habár a kötet a nemzeti-legionárius állam monográfiájának igényével lép fel, ezen vállalását nem tudja teljesíteni. Ez elsősorban a kötetben szereplő fejezetek (nagytanulmányok) aránytalanságának köszönhető (a pár tíz oldalas fejezettől a több száz oldalasig). Munkáját a szerző szerkezetileg öt nagy egységre tagolta: az első fejezetben a Vasgárda és Ion Antonescu 1940 előtti tevékenységét vizsgálta, majd egy fontos fejezet a királyi diktatúra bukásával, a nemzeti-legionárius állam megteremtésével, annak jogi kodifikálásával foglalkozott. Ezen fejezet fő mondanivalója a duális állam jellegének elemzése, amely fogalom alatt az Antonescu körül csoportosuló etatisták és az államellenes vasgárdisták már ekkor megjelenő konfliktusait elemezte. A fejezet az 1940 őszen létrehozott politikai berendezkedéssel kapcsolatban a náci Németország álláspontját is vizsgálta. A harmadik, legnagyobb terjedelmű fejezet egyben a legszárazabb is: ebben Müller a Vasgárda ideológiáját a korabeli szereplők programbeszédei alapján elemezte. Külön egység foglalkozik a nyelv és a közbeszéd radikalizálódásával, az 1940. novemberi legionárius politikai leszámolásokkal (például Nicolae Iorga történész meggyilkolásával), valamint a kulturális és egyetemi szektort érintő tisztogatási hullámmal is. Az utolsó, terjedelmileg legrövidebb fejezet az 1941. januári Antonescu-ellenes vasgárdista lázadást elemzi, valamint az ezt követő, immár tisztán „antoneszkánus” rezsim jellegét vizsgálja.

Müller konklúziója erre a rezsimtípusra elfogadható az olvasó számára: szorinte 1941. januárja és 1944. augusztus 23 között egy „fasiszták nélküli fasiszta diktatúra” kormányozta Romániát, amelyet a szerző a társadalmat és a közbeszédet átható antiszemitizmusban, valamint Ion Antonescu személyi uralmában talált meg. Ugyanakkor fontos különbség, hogy Müller szerint Antonescu nem rendelkezett politikai legitimációval (vagyis nem volt mögötte tömegpárt), illetve egy mindent totálisan uraló ideológiával sem – talán a román nacionalizmus, illetve az elveszített területek visszaszerzésének óhaja lehetett volna ez, ugyanis ezen célokban a társadalom nagy része egyetértett.

A kötet fő tézise szerint Ion Antonescu tábornok és a Legionárius Mozgalom (Vasgárda) együttműködése már a kezdetektől fogva magával hordozta a későbbi konfliktus lehetőségét. Annak ellenére, hogy mindkét fél virulens nacionalista, és II. Károly királyi diktatúrájának, valamint a karlizmus áldozatának tekinthető³, mégis több különbség volt köztük: Antonescu a működő állam koncepcióját követte a Vasgárda rendszerellenességével szemben. A tábornok szerint a katonai hatékonysággal működő rend állama mind a legionárius forradalmi nihilizmussal (államellenességgel), mind a parlamentarizmussal szemben hatékonyabb a román

³ Ion Antonescut eltávolították a királyhű tábornokok a vezérkari főnök pozícióból, míg a Vasgárda parancsnokát, Corneliu Zelea Codreanu II. Károly egyszerűen meggyilkoltatta.

nemzeti célok megvalósításához (19–22.). Müller szerint a forradalmi fasizmus és az autoriter konzervativizmus/nacionalizmus együttműködése az országot ért külpolitikai sokk (Besszarábia, Észak-Erdély és Dél-Dobruzsza pár hónapon belül való elvesztése) következtében valósult meg. A szerző a konzervativizmuson nem a modern politikai ideológiát, hanem sokkal inkább a román állam status quo-jában érdekelt etatista erők gyülekezetét értette (31.). A karlista állam bukása és a nemzeti-legionárius állam kodifikálásának elbeszélése mellett ezen fejezet fő újdonságát a román politikai szereplők álláspontjának bemutatása képezi. Így kiderül, hogy Antonescu tábornok a parasztpárti Iuliu Maniuval többször egyeztetett egy esetleges kormányzati részvétel kapcsán. Ugyanakkor az is világosan kiderül, hogy a második bécsi döntés kihirdetése (1940. augusztus 30.) és a karlista állam bukása (1940. szeptember 6.) közötti egy hétben eléggé képlékeny közállapotok jellemezték a hétköznapokat. A szeptember 3-i nagy bukaresti legionárius tüntetés és zavarok követően – amikor a legionáriusok még a királyi palotába is beelöltek, sőt, közhivatalokat szálltak meg – merült fel annak a lehetősége, hogy a Vaszgárda nélkül nem lehet kormányt alakítani (43.). Müller meggyőzően bizonyítja, hogy Ion Antonescu felkért miniszterelnök azért nem lövetett a tüntető vaszgárdisták közé, mert politikai nyomásgyakorlásra használhatta fel őket a király lemondása ügyében (45.). Szintén izgalmas része ezen egységnek, hogy a szerző Antonescunak az események részvételében alkotott kései narratíváját is elemezte. Sikerral mutatta ki, hogy ezen önkép szerint Antonescu voltaképpen a király lemondását, a karlista rendszer összeomlását szinte egymaga, legionárius segítség nélkül hajtotta végre. Ezzel szemben annyi történt, hogy a területi veszteségek következtében amúgy is megtépzott II. Károly az 1940. szeptember 3–5. közötti napokban elveszítette az elnyomó apparátus és az erőszakszervezetek (a hadsereg és a belügyi titkosrendőrség) maradék szimpátiáját is. Antonescu pedig ezen elégedetlenségi hullámot meglovagolva az államvezető pozícióba került, ahova ideiglenesen a Vaszgárdát is kooptálta (58–61).

Még szintén ezen fejezetnél maradva az is kiderül, hogy bár Antonescu fasiszta nyelvhasználatlalt élt, rendeleteit a vaszgárdista morálra és „szent ortodoxiára” hivatkozva tette közzé, mégis nyilvánvalóvá vált a „kormánykoalícióban” a Vaszgárda alárendelt szerepe, amellyel szemben Antonescu bármikor felmutathatta az alternatívát – ahogyan majd a tiszta katonai diktatúra bevezetésével a későbbiekben meg is tette. Ugyanide tartozik, hogy a kurrens fasiszusirodalomból kiindulva Müller egy hallatlanul izgalmas, a fasiszta és kommunista forradalmi teóriát, valamint a kommunista és fasiszta diktatúrák jogfelfogását is elemzi. Itt a fő megállapítása az, hogy míg a kommunista jogfelfogás az alkotmányból indul ki – a sztálinista diktatúrában például létezik Alkotmány, ám az alkotmány alapjának tekintett osztály és nemzeti kollektívizmus oltárán az egyén szabadságjogaitól meg van fosztva –, addig a fasiszta diktatúráknak nincs szükségük alkotmányos jogalapra. Nemzetközi szerzők alapján Müller arra a következtetésre jut, hogy

a nemzeti legionárius államban azért nem szükséges külön alkotmányt létrehozni, mert azok a duális állam elmélete mentén működtek: vagyis mivel jogfelfogásuk szerint az alkotmányos berendezkedés a korábbi, „rothadt” rezsim joggyakorlatát követte, a fasiszta forradalmat követően, az „új fasiszta ember” már az alkotmányosság „hamis láncaitól” megszabadulva a nemzet céljait a fasiszta morál által fogja kiteljesíteni (93–97.). Müller ezen állításából egyenesen következik, hogy az alkotmányt figyelmen kívül hagyva a Ion Antonescut állam- és kormányfőnek kinevező rendelet olyan jogköröket biztosított számára, amellyel Románia egyetlen korábbi miniszterelnöke sem rendelkezett (100.).

A nemzeti-legionárius állam jogi kidolgozása körüli törvényerejű rendeletek szárazabb idézésében és elemzésében üdítő kivétel a hadsereg titkosszolgálat, a SSI (Serviciul Special de Informații / Információs Ügyosztály) vezetőváltásának leírása, az Antonescuhoz hű Eugen Cristescu kinevezésével és profiljának rövid elemzésével. Valamint annak bemutatása is, hogy a vascárdista kontroll alá került belügyminisztériumban a román rendőrség Állambiztonsági Főigazgatósága (a hírhedt Siguranța) és az imént említett SSI között állandó konfliktus volt (104–106.). A fejezet végére a szerző elemzéséből kiderül, hogy Antonescu hatalomkoncentrációjával a hatalmi erők vonatkozásában az államapparátusban a végrehajtó hatalom ereje került túlsúlyba. Antonescu a konzervatív tábor (a rend, a nyugalom hívei) támogatását maga mögött tudva a rend helyreállításának ígéretével voltaképpen új rend(szer) hozott létre. Az egyes szám első személy azért is használható erre, mert a tábornok valójában a karlizmus rendszerét a kibocsájtott rendeletekkel már azelőtt lebontotta (1940. szeptember 3–6.), hogy magukat a legionáriusokat kooptálta volna kormányába (109–110). Antonescu fő szerepét pedig II. Károly lemondását követő hónapban, az 1940. október 6-ra Bukarestbe összehívott legionárius nagygyűlés legitimálta. Ekkor a Vascárda hűségesküt tett az államhatalmat birtokló Ion Antonescu előtt, amellyel elfogadta, hogy a forradalom és az erőszak, az átmenet ideje véget ért, onnantól „az építő rend” korszaka következik (288–298.). Ugyancsak üdítő olvasni a jogi paragrafusok elemzése között például a királyi diktatúra időszakának bűneiről, végül annak főleg a jogi és pénzügyi felülvizsgálására létrehozott bizottság tevékenységéről is, amelyből leginkább a román politikát átható személyi ellentétek, kicsinyességek derülnek ki (139).

Florin Müller a kortárs fasizmuselmélet eredményeit felhasználva⁴ rámutatott a Vascárda ideológiájának fő elemeire is: szemben a modernizáló elmélettel a Vascárda a modernizációellenes forradalom híve volt, a nemzet kultuszát a mitizált és szakralizált múltba, a középkori román fejedelemségek világába vetítette vissza. Az ideális románt pedig az akkori román parasztban találták meg (177.). Ebből egyenesen következett, hogy a Gárda társadalomképében nem egyetlen osztály, hanem

⁴ Főleg Giovanni Gentile munkássága, aki a fasizmusnak a modernizáló forradalom elméletét dolgozta ki.

a „parazitáktól” (amely alatt nemcsak a zsidókat, hanem a kapitalista struktúrákba integrált románokat is beleértették) megtisztított román nemzet uralmát kívánták megvalósítani (183.). Így tehát elemzése szerint a Vaszgárda gazdaságpolitikája harmadikutasnak tekinthető: kapitalizmus- és szovjet tervgazdaság-ellenesség jellemezte (205.). Ugyanakkor ezzel az állásponttal némileg ellentétesen Müller fő konklúziója a Vaszgárda ideológiai profiljáról: szerinte a legionárius mozgalom egy alternatív modernizmust képvisel. Vagyis a spiritualista, reakciós jelzők értelmezése alól kiemelte és a Gárda szociálpolitikájának elemzésével – amely hasonlóságokat mutatott a marxizmussal – a „megtisztított” román munkás – vagy a marxista terminológiát használva: proletár – nemzeti célokért küzdő mozgalomnak írta le (229–235.).

A következő nagy egységben a szerző nemcsak a közéletben megjelenő politikai erőszakot (és annak diszkurzív megjelenését), a Vaszgárda által elkövetett gyilkosságokat elemezte, hanem ezt kiegészítette az értelmiségi élet megtisztítása folyamatának ismertetésével is. A már korábban ismertetett ideológiai elemzésből kiindulva Müller sikeresen bebizonyította, hogy már az Antonescu–legionárius együttműködés elején kódolva volt a konfliktus lehetősége: míg Antonescu megtartotta a kapitalista struktúrákat, addig a Vaszgárda vezetője, Horia Sima valamilyen tervutasításos, irányított gazdaságban hitt. Továbbá Antonescu az autoriter etatizmus híve volt, míg Sima egy totalitárius pártállam (a náci minta romániai megismétlése) híve volt (299.). Ezt az ellentétet a Vaszgárda 1940. őszi politikai gyilkosságai tovább mélyítették. Az ismert történész, Nicolae Iorga, a parasztpárti közgazdász, Virgil Madgearu, valamint a királyi diktatúra időszakához köthető több vezető politikus, katonatiszt (Mihail Moruzov korábbi SSI igazgató, Victor Iamandi karlista igazságügyminiszter, vagy éppen Gheorghe Argeșanu karlista tábornok) meggyilkolását követően Antonescuban megerősödött a Vaszgárdával való szakítás gondolata. Fontos a szerző azon megállapítása is, hogy a Vaszgárda ezen gyilkosságokkal voltaképpen szívességet tett Antonescunak: leszámolt a karlista időszak politikusaival, és nem Antonescunak kellett jogi cikkelyek mögé burkolódnia el távolítani őket (310.). Müller az Antonescu–Vaszgárda szakítást szinte minuciózus pontossággal rekonstruálta: nemcsak a legionárius gyilkosságok körülményeit, annak kivizsgálási folyamatát, hanem a szereplők indíttatását is rekonstruálta. Érdekes azon eszmefuttatása, amelyben azt elemezte, hogy ha a Gárda elfogadta Antonescu elsőbbségét, azzal megszűnt fasiszta mozgalom lenni, ugyanis lemondott saját vezetőjének (Horia Simának) vezérkultuszáról. Továbbá a fasiszta gyilkosságok következtében Antonescu még inkább magának vindikálhatta nemcsak a hadsereg, hanem a civil állami bürokrácia támogatását, és a „rend helyreállítója” pózában a román társadalom szimpátiájának többségéét is (302.). Ehhez kapcsolódik Müller azon kijelentése is, hogy „a duális állam időszakát végig az erőszak jellemezte.” A szerző itt nemcsak a politikai gyilkosságokra, hanem a verbális erőszakra, a tomboló zsidóellenességre, a szabad rablásra (zsidó nagy- és kisvagyonok kisajátítása), illetve az értelmiséggellenes tisztogatásokra is vonatkoztatta (356.).

Ugyanakkor fontosnak tartotta azt is tisztázni, hogy az egyetemi élet purifikálása során a legtöbb esetben nem a korábbi politikai hovatartozás vagy viselkedés, hanem a személyes feljelentések, torzsalkodások, konfliktusok játszottak szerepet. A szerző szerint ez a szegmens volt a Vaszgárda egyetlen sikeresen végrehajtott politikai programpontja: az egyetemi purifikálással a társadalomban elültethette a félelemnek, mint társadalmi kontrollnak az eszméjét – vagyis azt, hogy ha addig értintheetlen tekintélyeket, akár egyetemi professzorokat is elmozdíthatott, úgy a későbbiekben bárkire sor kerülhet (363.).

Fontos annak bemutatása is, hogy a már korábban említett duális államban a jilavai-i gyilkosságokat követően kerülhetett sor a legionárius rendőrség felszámolására és szereplőinek az állami rendvédelmi szervek alá integrálására. A szerző szerint ezzel Antonescu két legyet ütött egy csapásra: a gárdisták nemcsak karlista ellenfeleitől szabadították meg, hanem a legionárius rendőrség felszámolásával a Vaszgárda legradikálisabb tagjait állami kontroll alá helyezhette (350.). Egyetérthetünk a szerző azon kijelentésével is, hogy Antonescu népszerűsége a legionárius felkelés leverését követően jutott el csúcspontjára, és ezen népszerűséget addig tarthatta meg, amíg a II. világháborús román szereplést a sikerek jellemezték – vagyis a sztálingrádi vereségig.

Végül az utolsó, terjedelmileg legkisebb fejezetben Müller bemutatta azon külpolitikai lépéseket, amelyekkel lehetségessé vált Antonescu számára, hogy leszámoljon a duális államban szereplő koalíciós partnerével, a Vaszgárdával. Itt elsőrendű Ion Antonescu és Hitler találkozója, ahol Hitler az SA-val való saját leszámolásával példálózott Antonescunak, amikor a forradalmi nihilizmus és a militarizmus közötti kapcsolatot elemezte (441.). Müller ezt a folyamatot is empátiakusan bemutatta: miután Antonescu megszerezte Hitler beleegyezését, fokozatosan felszámolta a duális államot (a már említett legionárius rendőrséget, a romanizálási kormánybiztságokat megszüntette, leváltotta a gárdista prefektusokat, katonákkal helyettesítve azokat stb.), így a Vaszgárda számára csak a fegyveres felkelés lehetősége maradt (453). Az 1941. január 25–26-án zajlott fegyveres felkelést leverve Antonescu immár megszabadult a forradalmi nihilizmust követő koalíciós partnerétől, és saját identitását tükröző etatista–militarista diktatúrát vezethetett be.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

Honfiöröm, honfibú

Bo Lidergaard¹: *Honfitársak. A dán zsidók menekülése 1943 októberében*. Fordította: Bogdán Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2023. 506 oldal

„Madame ekkor a doktorhoz fordult:

– A régi időkben a népek – azaz hogy a vezetők – nem üdvözölték egymást és nem ittak együtt egy pohár bort?

Winter doktor bólintott.

– De igen, csakugyan ezt tették. – Lassan megrázta fejét. – De lehet, hogy az más volt. A királyok és fejedelmek úgy játszottak háborút, mint ahogy az angolok vadászatot játszanak. Amikor a rókát leterítették, összegyűltek vadászreggelire. De Orden polgármesternek valószínűleg igaza van: a népnek nem tetszenék, ha bort inna a megszállókkal.”

John Steinbeck

„Van egyáltalán olyan történet, amelyről azt mondhatnánk, hogy kizárólag a miénk? Mindig idegen igényeket kell kielégíteni, tekintettel kell lenni valamire, a kiadásokat át kell gondolni, és néha azt hiszem, hogy senki sem beszélheti el saját történetét; még mi sem, Daniel, még mi sem, mert mások nélkül, legalább egy másik nélkül – aki figyel, aki tanácstalan, aki hallgat, aki részt vesz, és néha meghal – nincs történet.”

Siegfried Lenz

Semmi okom kételkedni abban, hogy X. Keresztély dán király szolidaritása ki-fejezéseképpen sárga csillaggal a mellén lovagolta volna körbe Koppenhágát, ha hazája zsidó polgárait Berlinből e megkülönböztető jegy viselésére kötelezték volna; erre nem volt módja. Részben azért nem, mert efféle rendelet Dániában egy pillanatig sem volt érvényben (a lennebb említett razzia után sem), egyébként pedig

* A szerző történész, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. E-mail: filep.tamas@tk.elte.hu; ORCID: 0009-0001-4466-0401

¹ A tárgyalt mű azon ritka kiadványok közé tartozik, amelyeken a szerző vezetéckneve – Lidergaard – a borítón, a címnegyedívben – természetesen a címlapot is beleértve – hibásan szerepel. Egyedül a dán alapkiadás föltüntetésénél van helyesen.

azokban az időkben a király egészségi állapota miatt nem is lett volna képes erre (korábban leesett a lováról, a szokásos kilovaglásokat beszüntette), különben meg éppen (valószínűleg önkéntes, legalábbis nem túl szigorú) házi őrizetben tartózkodott a Sorgenfri-kastélyban. A legenda, amelyet – amint Bo Lidegaard² tisztázza most tárgyalt könyvében – a szövetségesek, illetve a pártjukon állók, illetve azok, akik azt akarták, hogy a háború végén Dánia a győztesek oldalán találja magát, már a II. világháború alatt kettős propagandacélal terjesztettek, Magyarországon még ma is él – ahogy ezt egy, éppen e recenzió megírására készülve értelmiségiek, bölcsészdoktorok, szerkesztők körében általam végzett nem hivatalos alkalmi közvéleménykutatás is megerősítette. Jóllehet már az egypártrendszer idején a leg-hitelesebb forrásból lehetett tudni, hogy egy szó sem igaz belőle.

Gergely Ágnes majdnem négy évtizede megjelent igen értékes munkájából közismertté válhatott (volna) a fabula hivatalosnak tekinthető dán cáfolata. Ő idézte a magyarul Ellenállási Múzeumként emlegetett koppenhágai Frihedsmuseet bejárati ajtófélfá melletti feliratát:

„Tekintettel külföldi vendégeink gyakori érdeklődésére, szükségesnek tartjuk nyomatékosan kijelenteni, hogy X. Keresztély király a megszállás alatt *sohasem* viselt sárga csillagot.

A sárga csillag viselését a németek nem vezették be a háború alatt Dániában. (Megbízható források szerint azonban a király ígéretet tett, hogy viselni fogja a csillagot, ha a dán zsidó állampolgárokat erre kényszerítik.)”³

Lidegaard könyve prologuson, epilóguson, utószón és jegyzetapparátuson kívül 14 fejezetben, a címekben is szereplő dátumok szerint napokra bontva tárgyalja az eseményeket szeptember 26-tól október 9-ig, s az utalt elsőben, amelyben a király magatartását is jellemzi, a korábban történeteket is összefoglalja. A dán történész a zsidórazzia előzményeit és következményeit, az ország németek általi elfoglalása és az 1943 nyár végi, őszi folyamatokat és történeteket tárgyaló könyve első fejezetében idézi, illetve interpretálja az uralkodó naplójának ezt alátámasztó passzusait. Valószínűnek tartja, hogy a sztorit az uralkodói szándékról az akkor Stauning miniszterelnököt is helyettesítő (s X. Keresztéllyel a zsidók lehetséges sorsát is pertraktáló) Vilhelm Buhl pénzügyminiszter terjesztette el, s az első híradás róla 1942 januárjában jelent meg egy göteborgi lapban. Nem a nép költői képzelete növelte naggyá: Amerikában „dán-amerikai és zsidó szervezetek” népszerűsítették, amelyeknek érdekükben állt a dán kollaboráció vádjának relativizálása, Nagy-Britanniában pedig a Politikai Hadviselés Igazgatósága, „hogy éket verjen

² Dán történész, szerkesztő, diplomata (1958); korábban magyar vonatkozású könyve jelent meg nálunk: Bo Lidegaard: *A legmagasabb ár: Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959*. Fordította: Kertész Judit. Budapest: Magyar Könyvklub, 2000.

³ Gergely Ágnes: *Riportnapló északról*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 111. p.

a németbarátnak tartott Scavenius-kormány és a király által vezetett [feltételezett, vagy inkább kintről sugallt – F. T. G.] népi ellenállás közé” (37.).

Lidegaard higgadt, alapos, minden lényeges vonatkozást aprólékosan, körültekintően elemző (bár a háttér bonyolultsága miatt olykor ellentmondásba keveredő⁴) történész; legendát oszlat, mítoszt olt ki. Olvasatomban (ezúttal nyilván szándékkal ellentétesen) például azt is, amelynek érvényességében pedig nem kételkedik, illetve amelynek hitelességét bizonyítani kívánja. Az általa részletesen föl-tárt folyamatok, sőt, tények némelyikét képes zárójelbe tenni, a kulcsmomentum esetében ezért juthat olyan végkövetkeztetésre, amelynek alapját – szerintem – az előzmények részletes ismertetésével ő maga veri szét. Azt, amit a II. világháborút átélő nemzedékekről ír – „Veszélyes alábecsülni azt a félelmetes képességünket, hogy behunyjuk a szemünket az előtt, amit nem akarunk látni” (296.) –, valószínűleg általános emberi sajátosságnak tekinti; nem meglepő hát, hogy rá is érvényes. Könyve fő tárgya a másik világháborús mítosz, amely beépült a dán identitásba, amelyet az egyetemes történettudomány is respektál, s ami a köztudatban úgy él, hogy a dán társadalom egységes föllépésének eredményeképpen – a tengeren át Svédországba való szervezett (sokan úgy tudják, egyetlen éjszaka alatt lezajlott) szöktetésük révén – sikerült az üldözött *dán*, illetve az 1943-ban *Dániában tartózkodó* zsidók életét megmenteni. A megkülönböztetés alapja az, hogy az érintettek három csoportba sorolhatók: a nemzedékek óta integrálódott „régizsidó családok” (71.), a 20. század elején letelepedett kelet-európai, otthon jiddisül beszélő, Koppenhága legszegényebb kerületeiben élő, a régebben honos zsidóktól és a dánoktól (sokáig) egyaránt távolságot tartó úgynevezett „orosz zsidók”, végül a hitleri években érkező, „szociálisan hátrányos helyzetű” (73.), a „korlátozó” menekültpolitika miatt csak tartózkodási engedélyt kapott s részben alijára készülő új emigránsok. Lidegaard szerint összesen 7-8000 emberről van szó – az első két csoport 3-3000-et tett ki –, akikről a németek hiányos, 6000 fős listát tudtak összeállítani.⁵ A régi zsidó közösség tagjainak nagy része a történész szerint nem volt vallásos, azok sem, akik bekerültek a Mózesi Hitközség vezetőségébe; nemzeti identitásuk dán volt, s mások is annak tekintették őket. (Bár az egyik vezető újságírótól, Vilhelm

⁴ Legalábbis furcsállom, hogy két egymást követő oldalon állítja egyrészt azt, hogy az évente az egész német lakosság több mint egyhavi vaj-, szalonna- és húsadagját biztosító dániai szállítmányok nem voltak létfontosságúak a Harmadik Birodalom számára (253.), másrészt hogy a dán pozíciókat erősítette a németek által „oly nagyra becsült” együttműködés, a „vaj, zsír és hús folyamatos szállítása a sokat szenvedett német lakosságnak” (254.).

⁵ A zsidóknak az országon belüli rendkívül alacsony lélekszámából nem következik az, hogy – szemben a gazdaságival, amelyről Lidegaard-nál is vannak utalások – a szellemi eliten belül nem volt különösebb jelentőségük. Georg Brandes életművének mérhetetlen hordereje bizonyára jó ellenpélda erre. Annak, hogy Niels Bohr, a Nobel-díjas atomfizikus 1943 szeptemberében meggyőződése ellenére és barátai nyomására elhagyta hazáját, világnézetének és politikai aktivitásának volt szerepe, nem édesanyja zsidó származásának – „félzsidó”-ként egyébként (lásd a főszövegben néhány sorral lennebb) aligha tartozott (volna) az üldözendők közé.

Bergströmtől, aki naplójában az egész háborús korszak mindegyik fontos honi eseményét rögzítette, s általában elég szarkasztikusan szemlélte a világot, ezt is idézi a szerző: „Senki sem szereti a zsidókat, de nem bánhatnak velük úgy, mint az állatokkal” (274.). Fontos tudnunk, hogy a razzia célszemélyei közé nem tartoztak azok, akik keresztyénekként éltek házasságban, a „félzsidók” közül pedig csak azok, akiknek zsidó volt a házastársuk – azokat, akik az e kategóriákba tartozók közül a kezükbe kerültek, hacsak valami tévedés-félreértés nem történt, a németek utóbb elengedték.

A könyvről a világhálón elérhető magyar interpretációk némelyike a dán zsidók „megmentése” népmeseinek látszó képét népszerűsíti – kegyeletből nem adom meg e cikkek lelőhelyét, elég a mű címét beütni a keresőbe. Magának a magyar kiadásnak a fülszövege is ezt az értelmezést sugallja, amiért is az ember csillagokat lát, míg elolvasa: mintha a szerkesztő kezén más szöveg ment volna keresztül, mint amit a közönségnek prezentál. Legfontosabb részlete:

„A magyar olvasó számára nem a köztudott(?)⁶ mentő akció [sic!] lesz az újdonság. Hanem az, hogy – bár a korabeli Dánia a Horthy-Magyarországhoz hasonlóan csatlós állam helyzetében volt a II. világháború alatt, Németországtól még jobban függött gazdaságilag és katonailag, s nemkülönben a Szovjetunióval, a kommunizmussal szemben is elutasító ellenszenvet táplált –, azonban amikor az alapvető emberi értékekről volt szó, nem engedett a szintén megszálláshoz folyamodó bizalmatlan szövetségesének. Mindent elkövetett, hogy zsidóit megmentse. Mind az életüket, mind az egyenértékűségükbe vetett hitüket.

A magyar olvasó számára az oly ellentétes narratívájú és végkifejletű párhuzamok tanulságait végiggondolni, ez lesz a ma is aktuális – helyenként revelációs – újdonság.”

Ezzel szemben számunkra nemcsak e könyvben, hanem a témával kapcsolatos egyéb szakirodalomban is az a „revelációs újdonság” – nem beszélve most arról, hogy gazdaságilag Németország legalább annyira függött Dániától, mint megfordítva, a katonai függőség pedig, az utóbbi nem lévén hadviselő fél, nemigen értelmezhető –, hogy Dánia és Magyarország II. világháborús helyzete mindenféle összevetést és -hasonlítást kizár. Lidegaard maga ábrázolja könyve első fejezeteiben plasztikusan, hogy Dániának a háborúban Európa-szerte egyedülálló (amiről egyébként Hannah Arendt már hatvan esztendővel ezelőtt írt röviden); a többi skandináv országával sem mérhető össze.

Az köztudott,⁷ hogy Svédországa teljesen külön ügy, de Dánia és Norvégia alapota is gyökeresen más. Finnország a közvélekedéssel ellentétben nem skandináv állam, de minthogy a térséghez tartozik, nem árt röviden kitérni rá. Helyzete az

⁶ A kérdőjel az eredeti szövegben.

⁷ Az alábbi, a tárgyalt országok háborús helyzetének összehasonlításával kapcsolatos bekezdések forrása (természetesen) nem a recenzeált könyv (leszámitva a belőle származó citátumot).

előbbi három országéval természetesen még kevésbé állítható párhuzamba, mint azoké egymással. 1939-ben, még a német–szovjet szövetség idején a Szovjetunió megtámadta Finnországot, területe egy részét elcsatolta: logikus, hogy Finnország 1941-től revansháborút indított a Szovjetunió ellen.

Mindhárom országban voltak nácik, illetve a nemzetiszocializmussal szimpatizálók, de Svédországból természetesen senki, Norvégiából és Dániából csak pár ezer önkéntes harcolt német oldalon. A német megszállás idején e két ország kommunistái nem kerülhettek szóba hazájuk függetlenségének híveiként, hiszen legalábbis addig, amíg Németország nem támadta meg a Szovjetuniót, e szövetség hívei, azaz németpártiak voltak. Az ellenállás 1943 utáni egységesülésében is sok feszültséggel járt a demokraták és a kommunisták együttműködési kereteinek kialakítása.⁸

Svédország, amint azt mindenki tudja, forma szerint garantáltan semleges ország volt – de azért egyrészt átengedte területén a Norvégiát támadó német alakulatokat (arra is volt eset, hogy norvég menekülteket „visszadobtak” a határon, így azok a Gestapo kezére kerültek), 1945-ben viszont kiadta a Szovjetuniónak a területére került német katonákat (például az ország légterét megsértő, lelőtt repülőgépek elfogott pilótáit [személyzetét?]), majd a balti emigráns katonákat. Létalapja a Németországnak szállított vasérc volt, s döntően a sztálingrádi csata után kezdett pozíciót váltani (de a vasércszállítást Németországnak 1945. január 1-ig folytatta). Gazdasági vonatkozásban Svédország helyzete hasonlít Dániáéra, amelyben pedig ott voltak a nácik és katonáik; nemcsak zökkenőmentesen működött tovább a gazdasági export, hanem a németek „számos engedményt is kaptak, beleértve a tranzit-megállapodásokat” (90.). Tény, hogy 1943-tól dán és norvég ellenállóknak is teret és felkészülési lehetőséget adott (ezután a háború végéig állítólag 15 000 norvégot látott el fegyverrel, és segítette a szintén több ezer fős dán brigád megszervezését). Az „embermentésből” is bőven kivette a részét; befogadott Norvégiából menekülőket, s már amikor az első hírek szárnyra kaptak az 1943. október 1-jére tervezett razziáról, Berlinben is, a dán politikusok előtt is nyilvánvalóvá tette, hogy beengedi a Dániában üldözötteket (illetve följánlotta, hogy azokat Svédországban internálják). Azt is tudjuk, hogy létfontosságú volt magyarországi képviselőjének szerepe a budapesti zsidóüldözések idején.

⁸ Gergely Ágnes könyvében ott áll, hogy „kilencezer norvég táborlakóval szemben Dániából valamivel több mint hatezer ember járta meg a német börtönöket s a koncentrációs táborokat”. Gergely Ágnes, 194–195. Ez a Magyarországon politikai okokból lefogottak, internáltak, deportáltak számához képest (nálunk a németek jóval később, az ország 1944 márciusában történt megszállása után kezdték a letartóztatásokat) meglepően alacsony. A Pestvidéki Törvényszék fogházában az ott őrzöttek hozzávetőleges számítása szerint 13 000 Magyarországon elfogott személy fordult meg (nem csak magyarok), s az első politikai deportáltakat (köztük zsidókat is) már tavasszal útnak indították. A nyilas hatalomátvétel után egy hónap alatt Vajna Gábor belügyminiszter szerint 12 000 politikait (szerinte „bolsevistát”) deportáltak Németországba.

Dániát – szinte csak járulékos haszonként – Németország a Norvégia elleni támadás első napján, 1940. április 9-én foglalta el. A fő cél a Harmadik Birodalomban Norvégián keresztül érkező svéd vasérc útjának biztosítása volt (még azelőtt, hogy Nagy-Britannia tengeri aknazárat telepít a norvég felségvizeken); a németek hivatalosan a két országnak az angol és a francia agresszióval szemben való védelmére hivatkoztak (s voltak is mindkét országban, akik inkább tartottak az angoloktól, mint a németektől, mások azt hangoztatták, hogy a britek [nem sokkal a német támadás után] cserbenhagyták őket). A norvégok ellenálltak, királyuk és kormányuk utóbb Londonba emigrált, Dánia ellenben néhány órán belül kapitulált; az egyébként Németország felől aligha védhető síkvidéki ország királya nem vállalta, hogy lélegzetvételenyi idő alatt porrá bombáztassa Koppenhágát. Az uralkodó és a demokratikus pártokból álló, szociáldemokraták vezette kormány a helyén maradt – Dániának nem volt Quisling-kormánya! –, a gazdasági életet, főképp az élelmiszertermelést német szolgálatba állították, ellenezték és tiltották a szabotázszt. Cserébe a megszállók egy-egy (alább említendő) esetet kivéve nem avatkoztak bele a bel- és külpolitikába. Még hivatalos választást is lehetett tartani 1943 tavaszán, amelyen a szociáldemokraták kapták a legtöbb mandátumot. Ahogy Lidegaard írja: Dánia „sokkal inkább hasonlított a megszállást elkerülő, semleges szomszédjára, Svédországra, mint a megszállt Norvégiára, melyet Németország náci irányítás alá vont” (253.).

Az ellenállás szerveződése Dániában évekig húzódott, nem úgy, mint Norvégiában, ahol egyébként az alakuló, sokáig egymással is hadilábon álló helyi katonai és polgári erők és az Angliából érkező ügynökök között alig volt együttműködés, ellentét annál több; Norvégiában (több) vér folyt, és sor került egy-egy látványosabb akcióra is; a legfontosabb a nehévízszabotázs (Gunnerside-akció). Dániában az elit, beleértve a királyt, a kormányt és a parlamentet is, a németek által kialakított mintaprotektorátus híve lett, és 1943 nyaráig az együttműködés minden eszközzel való fönntartására törekedett – belejátszott ebbe, hogy a németek a zsidók bármifajta megkülönböztetését sem követelték. Magától értetődő, hogy az utóbbiak is az együttműködési politikát tartották helyesnek. Azt hiszem, Hannah Arendt meglehetősen hanyagul fogalmazott erről nevezetes Eichmann-könyvében, amelynek fontos állításai sok esetben tényként ragadtak meg az olvasói tudatban: „Amikor a németek – meglehetősen óvatosan – felvetették a sárga csillag bevezetését, a dánok [sic!] – egyszerűen közölték, hogy a király viselné azt elsőként, a dán kormány tagjai pedig gondosan közölték, hogy bárminemű zsidóellenes intézkedés bevezetése az azonnali lemondásukat vonja maga után.”⁹ Valójában a hivatalban maradt dán politikusok és közigazgatási tisztviselők mindig az alkotmányra és az őket megválasztó népre hivatkoztak: csak akkor maradnak

⁹ Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Fordította: Mészáros Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 2000, 195–196. (Főntebb láthattuk, hogy a király és a sárga csillag sztorija csak 1942 elejéről dokumentálható.)

a helyükön, ha azt tehetik, amiért a hatalmat megkapták. A német magatartást nem pusztán az befolyásolta, hogy a dán jogérzék alapján tagadta az állampolgárok megkülönböztetését, illetve rangsorolását, hanem az is, s ez esett nagyobb súllyal a latba, hogy pár ezer, a termelésben és a szállításban nehézségeket nem támasztó embernek a társadalomból való kirekesztése, utóbb deportálása – ahogy a tárgyalt könyv részletesen ismerteti – nem érte meg nekik az utánpótlás bármifajta megakadását. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a társadalom nem háborodott föl látványosan a dán kommunisták – köztük a törvényhozás tagjai – német kérésre vagy nyomásra végrehajtott internálásán,¹⁰ de az antikomintern paktumhoz való 1941. novemberi csatlakozás szinte kiverte a biztosítékot. Bár a király és a kormány – nem úgy, mint a norvégoknál – nem emigrált, a washingtoni dán nagykövet, Henrik Kauffmann fönntartotta a szövetségesek által valamiképpen elismert náciellenes államiság (a hivatalos Dániával szemben álló) folytonosságát, s részben illegális úton érkezett némi ellenálló-utánpótlás is (bár jóval kisebb mértékű, mint Norvégiába). Azonban itt is csak Sztálingrád után, 1943 nyarára szaporodtak el a sztrájkok és a szabotázások. Az ezek radikális megfékezésére, az elkövetők kivégzésére, a statárium bevezetésére irányuló német követelések végrehajtását a kormány nem vállalta, és lemondott. S bár a németek augusztus 29-én bevezették a rendkívüli állapotot, a dán hadsereget (vagy egy részét? – ez nem világos számomra a könyvből sem) lefegyverezték, illetve internálták, a közigazgatást a birodalmi meghatalmazottal, dr. Werner Besttel folyamatosan együttműködve – élükön Nils Svenningsennel, a külügyminisztérium igazgatójával – továbbra is a minisztériumi tisztviselők, állandó titkárok irányították. Rá egy hónapra került sor – előzmények és hivatalos bejelentés nélkül – a zsidórazziára. Mégsem meglepetésszerűen:

¹⁰ A közép-európainál – fogalmazzunk így – szerencsésebb 20. századi történelméből (Dánia például nem vett részt az I. világháborúban, mégis hasznot húzott belőle: visszakapta az 1864-es porosz–osztrák–dán háborúban „elveszített” Észak-Schleswiget; nem törtek ki forradalmak és ellenforradalmak, s a két világháború közötti korszak megalapozta a jóléti államot), a kétségtelenül létező demokratikus hagyományokból, a németek korábbi civilizáltabb föllépéséből és nem utolsósorban a skandináviai zsidók alacsony lélekszámából, amiért az előbbieket nem akartak kockáztatni, abból, hogy Dániában „nem létezett zsidókérdés” (míg Norvégiában, ahol szintén kevesen voltak, igen, legalábbis a dánhoz hasonlóan szintén nem túl nagy lélekszámú norvég szélsőjobboldal szerint), azért nem volna szerencsés kialakítani az eszményien humánus dán társadalom fantomképét. S ha már az egészről bénítóan, megbotránkoztatóan leegyszerűsített képet sugall(hat) a „szak”-irodalom jelentős része, talán a szépirodalom segít valamennyit, például a Nobel-díjas Pontoppidan egyik-másik monumentális munkája, például a kisszerűség és kivagyiság, a társadalmi-politikai manipulációk, az árusítás, az önzés, a helyezkedés és képmutatás regénye, *A halottak országa*. Torben Dihmer, a vagyonát a közre áldozó földbirtokos mondja a regény vége felé: „Ha az emberek leszoknának a reménykedésről, megszabadulnának legnagyobb átkuktól. [...] Ha Favsingholm egyszer átalakul, s a tervezett menhely lesz belőle, kapuja fölé vésetem: »Nem reménykedünk!« Mert csak ott van béke és boldogság, ahonnan kitesékelték ezt az izgága vendéget.” Henrik Pontoppidan: *A halottak országa*. Fordította: Hajdu Henrik. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1966. 423.

szinte csak az nem tudott róla, aki nem akart – ebben a Mózesi Hitközségnek is volt felelőssége (amennyiben nem értesítettek mindenkit). Azok estek még bele az október 1-i letartóztatási hullámba, akik hallottak ugyan a tervezett akcióról, de nem vették komolyan. E két csoportból került ki annak a néhány száz embernek a többsége, akiket deportáltak. Az elhurcoltak közé tartozott még azok egy része, akik október 5–7-én Gillelejében kerültek a Gestapo fogságába. A Dániából való kijutás kezdetben, a menekülteket pártfogoló csoportok megalakulásáig főképp egyéni, személyes kapcsolatokra épült (a szinte közösségként fellépő segítők közül a dán szerző kiemeli az orvosok és a diákok szerepét), az illegálisan Svédországba emigrálókat pedig nem üldözték. Így ez volt az egyetlen eset, amelynek során a mentésben lényegében az egész község spontán módon, majd szervezeten (de csak Gestapo-Juhl nagy zsákmányszerzése [lásd alább] után sikeresen) együttműködött, s amelyben egyben több tucat embert menekülés közben fogtak el. Ezt nem lehetett elkerülni: a menekítőakció teljes szervezetlenségére vall, hogy az országból tömegesen érkeztek egy időben (rejtőzködés, álcázás, elővigyázatosság nélkül) egyazon településre, abban reménykedve, hogy találnak hajót, amely jó pénzért átviszi őket a tengerszoroson. Az lett volna csoda, ha senki nem értesíti erről a németeket (a feljelentőt, illetve a németek ügynökét nem sikerült pontosan azonosítani). Az október 6-áról 7-ére virradó éjszakán a Rudolf Mildner, a dániai német titkosrendőrség vezetésére frissen érkezett SS-ezredes által *nem támogatott* [380.] Hans Juhl bünyügyi asszisztens, azaz Gestapo-Juhl emberei 107 embert kerítették kézre (volt egyébként, akit nem találtak meg a településen bűjtatottak közül, az embervadászat nem volt elég „szakszerű”, ezeket a következő napon megszervező községi bizottság át tudta juttatni Svédországba), de csak ezek „közel felét” irányították Theresienstadtbá (a többi „félzsidó” volt, vagy vegyes házasságban élt, őket elengedték), ahol hárman haltak meg közülük.

Annak kapcsán, ami „a dán zsidók megmentés”-ét illeti, érdemes megemlíteni valamit, amiről Lidegaard nem beszél. A dán történetről *világhírű* (Elliott Arnoldé, lennebb szólok róla röviden), a norvégáról viszont két világirodalmi rangú regény született: John Steinbecké¹¹ és Siegfried Lenzé.¹² Az ország, ahol játszódnak, nincs megnevezve, de mindkét esetben egyértelműen Norvégiáról van szó. Ez érthető. Ellenállásról szóló rangos irodalmi mű helyszínének jobb olyan országot választani, ahol ilyesmi létezett. A norvég (fegyveres) ellenállás folyamatos volt, a dán 1943 őszeig szabotázsokban merült ki, bár Elliott Arnold *A virrasztás éjszakájában* a zsidók elleni razzia előtti időkből német katonai vonatok robbantását, „tisztogató

¹¹ Első magyar kiadása: Steinbeck, John: *Lement a hold*. Fordította: Vas István. Szalay Lajos rajzaival. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Részvénytársaság (Singer és Wolfner), [1945]. E recenzió első mottóját innen választottam: 20. A benne megszólaló Winter doktor és az emlegetett Orden polgármester utóbb az ellenállás kulcsszereplői lesznek.

¹² Első magyar kiadása: Lenz, Siegfried: *Városszerte beszélnek...* Fordította: Keresztury Mária. Budapest: Európa, 1965. A recenzió második mottója: 215.

gyilkosságok” végrehajtását vizionálja, az akció kezdete után pedig utcai géppuskagolyó-záporokat is. A norvégok körében mégis élt az önvád, hogy a dánok meg tudták tenni azt, amit ők nem. Ennek magyarázata az lehet, hogy a dániai zsidók menekítése kapcsán kezdett összekovácsolódni az előbb spontán, főleg civilekre épülő ellenállás, amelybe – érdekességgént említem meg – 1945-ben a Dániában állomásozó, német magasabb parancsnokságok alá rendelt magyar alakulatok egy része is kész volt bekapcsolódni.¹³ Annak a kisebbségnek, amely már korábban is bírálta az együttműködési politikát, a zsidók elleni német akció viszont a hasznára vált; igazolta őket.

Abban azonban, hogy a zsidók közül kevesen kerültek koncentrációs táborba, s ott „csak” néhány tucat halt meg közülük, azoknak jutott főszerep, akik a razziát szervezték.

Szeptember 28-án Werner Best birodalmi meghatalmazott, Dánia teljhatalmú német vezetője Berlinből megkapta az egyébként formailag általa indítványozott akció végrehajtására vonatkozó „végső parancsot”. A végrehajtás időpontja október 1. Lidegaard szerint Best két kapura játszott, nem volt érdeke a német–dán kapcsolatok jégre tétele, sőt, sokáig valószínűleg ő akadályozta meg bármely, a zsidókat korlátozó rendelet bevezetését. Többször is említi, hogy az akció végrehajtásának szükségességét viszont a szükségállapot bevezetése után ő sürgette Berlinben; (valószínűleg) erre utaló egyértelmű forrás hiányában nem mer előhozakodni e lépés logikus magyarázatával. Tömegirtási szándékokat nem mindig dokumentálnak; én magam nem tudom Best magatartásának más okát feltételezni, mint azt, hogy a német fővárosból egyértelmű figyelmeztetés(ek)e)t kaphatott: a halogatással túlment minden határon, és bizonyítania kell lojalitását. Elliott Arnold regényével a történelmi hitelesség szempontjából bőven vannak gondok, de az amerikai író épp Best táviratára tud adni egy másik, valószínűsíthető magyarázatot. A könyvben saját nevén szereplő Best éppen azért javasolja Berlinnek, hogy a „zsidókérdést” a szükségállapot idején „oldják meg” (s ha nem, akkor zárójlik a háború végéig), mert az adott helyzetben – az észak-afrikai és a szovjetunióbeli állapotok, a szövetségesek bombatámadásai – bízott abban, hogy a központban ezt nem fogják időszerűnek tartani. Lidegaard szerint Best egyik fő célja az volt, hogy az országon

¹³ Ingyen sem gondolnánk, de tény, hogy Dániában a II. világháború végén becslések szerint 12 000 magyar katona tartózkodott. Több magyar alakulat kapcsolatba került a dán ellenállási mozgalommal, szabotázsakciókat fedeztek, csak utólag jelentették szövetséges repülőgépek lezuhanását (amikor pilótáik már biztonságban voltak), több egység megállapodott az ellenállókkal abban, hogy amennyiben fegyveres harcra kerülne sor, együtt lépnek föl, illetve együttműködnek a németek ellen. Az egésznek a legérdekesebb, de sajnos alig dokumentált, illetve dokumentálható része, hogy április 22-én a koppenhágai Rosenborg-kastélynál fegyveres, „egyenlőtlen harc” tört ki az aznap a frontra küldeni szándékozott magyar újoncok és a németek között. Lásd ehhez: Søren Peder Sørensen: *Egy elfeledett tragédia. Magyar katonák Dániában a második világháborús német megszállás idején*. Fordította: Kőrös László. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020.

belüli német hierarchiában az övé legyen a vezető szerep, s ne kerülhessen fölébe a dániai Wehrmacht-parancsnok, Hermann von Hanneken tábornok, aki a jelek szerint undorodott a pizkos rendőri munkától (végül a razzia napján főntől érkezett parancsra mégis katonákat kellett adnia hozzá; az akció fő célpontja Koppenhága néhány negyede volt, de vidéken szükség volt a Wehrmacht tagjaira is; Gestapo-Juhl a gillejei fogáshoz is a Wehrmachttól kért segítséget, mert kevés embere volt). Best saját erőből, az országban állomásozó német rendőrök és katonák bevonásával akarta végrehajtani a lefogásokat – ha már elkerülhetetlenek –, gondolom, azért is, hogy így garantálhassa a gyér eredményt. Ehelyett megkapta ugyan a nyakába Mildnert – akiről viszont hamarosan kiderült, hogy belátja a társadalom provokálásának értelmetlenségét. Bestnek és munkatársainak sikerült megakadályozniuk saját akciójuk sikerét: a razzia óráiban és a másnapi szórványos ellenőrzéseken csak néhány száz embert fogtak el a 7–8000-ból. A többiek elsöprő többsége Svédországba menekült, volt, aki már szeptember végén (azaz a razzia napja előtt), a többiek nagy része a következő két hétben.

Best két közvetlen beosztottja a német belső ellenálláshoz tartozott, legalábbis kapcsolatban állt azzal; egyikük, Georg Ferdinand Duckwitz, a követség tengerészeti szakértője (utóbb a Világ Igaza), aki a Hitler-ellenes összeesküvésbe is be volt avatva, már szeptember 28-án értesítette – főnöke tudtával – a dán szociáldemokrata vezetőket és rajtuk keresztül a lemondott kormányt, hogy mi készül (egyébként már korábban is többeknek adott információkat a tervről); a dán politikusok pedig a zsidók képviselőit. A svéd külképviselő is Duckwitz révén tudott a tervezett akcióról (aki egyébként 21-én Svédországban Per Albin Hansson miniszterelnökkel is beszélt), s Berlinben és otthon is megtették a legszükségesebb lépéseket.

Best és Mildner még azt is elérték, hogy a gestapósok az október 1-jén néhány órán át tartó, főképp tehát Koppenhágában zajló akció folyamán nem törhettek be a zsidó lakásokba: kopoghattak, csöngethettek, de ha nem engedték be őket, tovább kellett állniuk. Fölöttébb furcsa, hogy Lidegaard, bár említi, meggyőződés szerint nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy az egyébként nem makulátlan előéletű Best a razzia hírének nem is kiszivárogtatásával, hanem a meghatározó dán politikusokkal Duckwitz révén való *egyértelmű közlésével* – az életével játszott. Jóllehet a könyvben az is olvasható, hogy az október 1-jén Koppenhágában útját megszakító Helmuth von Moltkét, a „berlini főparancsnokság nemzetközi jogi szakértője”-t, aki azért állt meg a dán fővárosban, „hogy [ahogy hitte, elsőként – FTG] felhívja barátai figyelmét az akció megindítására” (174.), s aki tagja volt az egyik ellenállási csoportnak, ’45 januárjában kivégezték. A könyv vége felé állítja Lidegaard igazán hangsúlyosan:

„Nemcsak a dán zsidók élete forgott kockán [egyébként egyedi eseteket kivéve, mint látni fogjuk, nem forgott – FTG]. A dolgok alakulása végzetes következményekkel járhatott Werner Best és emberei számára is. Amennyiben Berlinben az a benyomás

alakul ki, hogy Best akadályozza a zsidók internálását, a megtorlást kockáztatja, s végső soron az életét. Ezzel szemben: ha a dánokkal való együttműködés kerülne veszélybe, kihúznák lába alól a talajt” (351.).

Lássuk a zsidók társadalmi összefogással a tengerszorosokon át Svédországba való menekítésével kapcsolatos tényeket! A király, a politikusok, az igazságügyi szervek, a gazdasági érdekképviselők tiltakoztak, vasárnap, a razzia után két nappal a templomokban fölolvasták a püspöki karnak az eseményeket elítélő levelét (amiért is voltak lelkészek, akik azonnali letartóztatásuk valószínűségét latolgatták; ez egy esetben sem történt meg). Lidegaard hősei, a menekülők naplójukban¹⁴ a társadalmi szolidaritás, segítőkészség számos megnyilatkozásáról emlékeznek meg; ellenpéldát személyes sorsukból nem is tudnak fölmutatni. A spontaneitás persze szervezetlenséget is jelentett, amint arról a Gillelejében történtek kapcsán esett már szó.

Ne gondoljuk azért, hogy nem voltak Dániában, akik valamilyen okból az adott hetekben a németeknek vagy az ő kezükre dolgoztak. A dán idegenrendészetet már a razzia előtti napokban bosszantotta, hogy a koppenhágai svéd nagykövetség nyakra-főre ad vízumot minden menekülni szándékozónak, ezért ezt az információt rögtön továbbították a németeknek. Az október 1-i razzián a német rendőrök mellett dán náci is aktivizálódtak; bár a korabeli illegális lapok beszámolóiban gyakran szerepelnek hibás adatok és utalások, a szerző kétely nélkül idézi például a *De Frie Danske* című illegális újságot, amely szerint dán civilek „segítették a német hóhérokat. Mutatták az utat a sötét fővárosban, és a németeknél is nagyobb brutalitással és kegyetlenséggel léptek fel” (338.). A német katonai rendőrök „némi figyelmet” mutattak „szerencsétlen áldozataik iránt”, voltak, akik bocsánatot kértek [a lefogottak nem zsidó rokonaitól – FTG], s azt emlegették, hogy ha nem teljesítenék a parancsot, agyonlőnék őket (uo.). A gillelejei akció idején a dán rendőrök segíteni próbálták a menekülőket, de ha jól értem a dán Mortving őrmester jelentéséből vett idézetet, egy másik dán őrmester, bizonyos Koblegaard végrehajtotta Gestapo-Juhl parancsait (333.), noha az nem volt előljárója vagy följobbvalója. (Viszont a dán parti rendőrségnek eleve, a németektől függetlenül is az illegális határátlépések megakadályozása volt a feladata; ennek ellenére ahol módjuk volt rá, együttműködtek a menekvőkkel, vagy legalább nem ártottak nekik.) A menekülést segítő egyik személytől idézi Lidegaard, hogy – szerencsére patronáltjai hajójának elindulása után – „[E]gy német különítmény érkezett a rendőrségre, és átkutatta

¹⁴ A menekülés és révbe érés leírását a történész publikált források mellett négy, kéziratban, magántulajdonban lévő naplóból származó, bőven idézett feljegyzésekre építi. A naplóiírók közeli rokonok voltak. Lidegaard tudatosan nem akart használni utólagos értelmezéseket, viszont a négy dokumentumból legalább kettőt nem sokkal a Svédországba érkezés után némileg összedolgoztak, a naplókban ugyanis „több szövegegyezés található” (487.). Ezért nem zárható ki, hogy íróik eredeti érzései és benyomásai a szövegekben némileg deformálódhattak.

a város összes szállodáját és panzióját. Egy kedves teremtmény bejelentette, hogy Stubbekőbingben zsidók tartózkodnak. De a kutatás nem járt eredménnyel” (284.).

A hajóút meglehetősen költséges volt. Az emberi élet a közhely szerint érték, s a költség-haszon-számítások szerint pénzben is mérhető. A menekülő dán zsidó-kénak elég nagy lett az árfolyama:

„A 12 000 korona a család négy tagja számára nem volt kis összeg. Egy szakmunkás havi fizetése 3–400 koronára rúgott, és a dán zsidók mintegy fele [...] társadalmilag ehhez a réteghez tartozott. Egy új halászhajó ára 15 000 és 30 000 korona között mozgott. Az átkelés rendkívül veszélyes vállalkozás volt [pontosabban annak gondolták – F. T. G.], a segítők számára is, de egyetlen út behozhatta egy új hajó árát, akár még többet is” (136–137.).

Kétségtelen, hogy voltak, akiknek az egész egy fillérjébe sem került: sokuk fejpénzét gazdagabb sorstársaik önzetlenül kifizették, a viszonylag gyorsan megszerveződő nem zsidókból álló segítőcsoportok pedig elég sok pénzt tudtak összegyűjteni a hajósok adómentes számláinak kifizetésére.

Kulcskérdés, s éppen Lidegaard-tól meglepő az az állítás, hogy az átkelés a lebukás veszélyét rejtette magában. Ugyanis épp a könyvből válik napnál világosabbá, hogy a menekítetteket a tengeren (esetleg egy-egy kivételes esetet nem számítva) *nem üldözte senki*. Az természetesen igaz, hogy minden érintett rendkívül veszélyesnek gondolhatta; azt, hogy nem fognak vadászni rájuk, sem a hajósok, a halászok, sem utasaik nem tudhatták előre. (Noha a svéd sajtó már megírta, hogy a razziának nem lesz folytatása. A hír persze német forrásból származott, s annyi azért sejthető, hogy megszállóknak nem kell mindig hinni; ezúttal igazat mondtak.) A történész meg is cáfolja saját állítását:

„Levysohn [az egyik útra kelő – F. T. G.] leírása a hajóút során szerzett benyomásairól kiválóan érzékelteti a segítők aggodalmát, s mellette azt is, hogy üldözötnék lenni jóval dermesztőbb élmény volt a valóságban, mint az utókor értékelése alapján a tényleges kockázat, hogy a német őrhajók feltartóztatják a menekülteket szállító vízi járműveket” (367.).

Hanneken, a dániai német haderő főparancsnoka ugyan október 2-án rendelkezett arról (is), hogy a háborús törvények szerint büntetik majd meg azokat, akik segítenek a zsidóknak, de ő maga (és Rudolf Mildner ezredes) gondoskodott arról, hogy ezt ne hozzák nyilvánosságra (205.). S nem is vették komolyan; egyébként nem is volt kapacitásuk a tengerszorosok ellenőrzésére, a partőrző németek figyelmét az kötötte le, mikor tűnnek föl a szövetségesek hajói, repülőgépei; mikor próbálnak aknákat telepíteni. A Gillelejében elfogottak többsége a községi templom padlásán bújt meg, ott törtek rájuk, másokra a település egyéb épületeiben;

ugyanott két nappal korábban egy, a kikötőben megrekedő hajón fogtak el néhány embert – a felségvizeken senkit. Korábban a német katonák ügyet sem vetettek a menekülőkre, noha látták a kikötők felé tartó, izgatott emberekkel zsúfolt vonatokat (vagy maguk is azokon utaztak), a Gestapónak kevés embere volt, a dán rendőrök pedig nem voltak nekik alárendelve, legfeljebb szívességet kérhettek tőlük. Azok közül, akiknek naplóból vagy feljegyzéseiből a könyv szerzője idéz, egyik sem találkozott a tengeren őket üldöző hajókkal, bár volt, aki tévedésből azt hitte, a nyomukba eredtek. Előfordult olyan eset, hogy szembejött egy német hajó; jelzéssel üdvözölték egymást a menekülőkével.

Ezzel kapcsolatban Lidegaard leírja azt a képtelenséget, amit könyve logikája következetesen cáfol: hogy a svéd sajtó a lefogott zsidók számáról közölt „erősen túlzó és dramatizált” adatai, illetve az, hogy „felfújta” a németeknek a menekülést akadályozó, az országot illegálisan elhagyó zsidók elfogását célzó „igyekezetét”, „talán önmagában is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy csökkentse a német hatóságok hajlandóságát, hogy hatékonyan lépjenek fel a Dániából induló menekültáradat ellen” (286.). Valójában a korábban leírtak kauzális következménye, hogy a Dániát irányító német vezetők nem várt ajándékot kaptak az eltúlzott adatokat közreadó svéd sajtótól (ha nem eleve ők szolgáltatták a hamis híreket). Közülük nemcsak a német ellenálláshoz tartozók, de Best érdekeivel is ellentétben állt, hogy sok embert deportáljanak, azaz a birodalmi meghatalmazottnak jól jött, hogy a lefogottak számát a svéd sajtó fölnagyította: ez esetleg csillapíthatta a berlini kedélyeket. Ő maga a razziát követő napon beszámolt Ribbentropnak az akcióról, s „óvakodott attól, hogy megemlítsa a lefogottak csekély számát” [204.], viszont a létszám növelése érdekében – „Bestnek több fogolyra volt szüksége” [208.] – hozzácsapta a zsidókhoz és deportáltatta a Dániában internált kommunistákat is, akiket aztán nem Theresienstadtba vittek, hanem olyan táborokba, amelyekben kisebb volt az esély a túlélésre.

A menekülők biztonságban érezték magukat Svédországban, élvezték a szabadságot, hálások voltak az ott megnyilatkozó szolidaritásért; volt, aki beállt a szerveződő dán brigádba, s a könyvben idézett naplók írói közül ketten is politikai menekültnek tekintették magukat és családjukat. Nem tudhatták, hogy a háború következő szakaszaiban mi vár a dán társadalomra, a szabotázsokban, a későbbi nagy sztrájkban résztvevőkre – csak a történetek utólagos ismeretében mondhatjuk, hogy veszély nem fenyegette őket. Maga Best nagy ártatlanul azt is megírta Berlinbe: a célt, hogy a zsidók ne irányíthassák a dániai szabotázsokat (ez volt az egyik ürügy az akcióhoz), sikerült elérni azzal, hogy a delikvenssek elhagyták az országot. Úgy tett, mintha nem fogta volna föl: Hitler rögeszméje a teljes megsemmisítésük.

Az utolsó fontos kérdés az, hogy mi történt a néhány száz deportálttal. Lidegaard erről – mondván, hogy ez már egy másik történet – legalábbis ebben a könyvében igen röviden ír.

Minthogy a témáról a magyar közgondolkodásban alig kapott eddig helyet valami, nem árt röviden szólni a legismertebb, már említett előzményről. Ez, sajnos, Elliott Arnold világhírű, magyarra Fazekas László által fordított regénye, *A virrasztás éjszakája* (*A Night of Watching*), melynek három kiadása jelent meg. Az első 1974-ben, 7800 példányban, a másik kettő 1984-ben, illetve 1998-ban, ezekben nincs utalás példányszámra, de a '84-es kimondottan tömegkiadásban, az Olcsó könyvtár sorozatban. A nyilván poétikusnak szánt cím is ludas lehet abban, hogy létezik olyan elképzelés: az egész dán társadalom összefogása révén a zsidókat az említett néhány száz fő kivételével a razzia napjának vagy az azt követő napnak az éjszakáján menekítették át Svédországba. Ez ugyan, mint az eddigiekből kiderülhetett, nem így volt, de nem a szerző és a fordító hibája; van azonban valami, amit kimondottan a bestseller bűnének tulajdoníthatunk. A szerző a regényt záró jegyzetének első mondata és a hozzá fűzött igazoló állítás: „A könyvben leírt történelmi tények *majdnem teljesen* [természetesen az én kiemelésem – F. T. G.] igazak.”¹⁵ Hitelesítésképpen a szerző megemlíti, hogy munkája a „dán földalatti mozgalomban” részt vevő „majdnem” ötven emberrel folytatott beszélgetéseire alapul, akik kivétel nélkül nevük eltitkolását kérték. Így a regénynek szinte egyetlen hiteles forrásból ellenőrizhető állítása sem volna, ha a némi háttérismerettel bíró olvasó nem tudná oly egyértelműen azonosítani a regény egyik negatív hőségének mintáját adó valóban létezett személyt, illetve ennek nyomán nem ébredne rá arra, mennyire hiteles a szerző forráskezelése. (Szépirodalomról lévén szó, nem lázadoznék, ha nem maga az író sugallná, hogy műve kb. dokumentumregény.) Az utalt szereplő sorsában az úgymond Dániában kémtevékenységet folytatott svéd–dán Jane Horney-é tükröződik némileg, akinek az Øresund tengerszorosnál 1945 januárjában egy hajón történt meggyilkolásáért a dán ellenállási mozgalom vállalta a felelősséget, ám nem kizárt, hogy a Special Operations Executive brit titkosszolgálati szerv megrendelésére került rá sor. Jane Horney-ről, ha nem tévedek, máig sem lehet tudni, hogy dolgozott-e valakinek, s ha igen, kinek. A Gestapo szerint ugyanis a britek vagy a szovjetek ügynöke volt, a másik oldal szerint a németeké, van, aki szerint a svédeké (ez esetben tisztázandó lenne, hogy az egymás ellen dolgozó svéd katonai hírszerzésé vagy a titkosrendőrségé), s akit úgy is emlegettek, mint aki beavatottja volt egy, a háború végi, illetve utáni tervekről szőtt állítólagos német–dán titkos megegyezésnek. Alighanem Jane Horney önmagában a regénybelinél sokkal izgalmasabb, összetettebb története van belletrizálva Elliott Arnold regényében. Ami aztán egy újabb kérdést is fölvet a dán és a norvég ellenállással kapcsolatban: a háború után mindkét országban büszkéek voltak arra, hogy sok, németeknek dolgozó ügynököt és kollaboránst eltettek láb alól. Jó lenne tudni, honnan lehettek

¹⁵ Az első kiadásból idézve: Arnold, Elliott: *A virrasztás éjszakája. Regény*. Fordította: Fazekas László. Budapest: Kozmosz könyvek, 1974. 359.

biztosak abban, hogy ki kicsoda. Nem kizárt, hogy főlöské és igazolhatatlan gyilkosságokról is szó lehet legalább egy-egy esetben.

Az amerikai regényt azonban nem ezért hoztam szóba, hanem mert a hozzá fűzött utószó szerű jegyzetekből évtizedek óta lehet tudni Magyarországon, hogy a deportált dán zsidók kivételes helyzetbe – a „mintaprotektorátusból” a „mintalágerbe” – kerültek.

„460-at azok közül a zsidók közül, akiket nem riasztottak, vagy akik nem hitték el a figyelmeztetést, összeszedtek, és a theresienstadti koncentrációs táborba vitték. [...] A német hatóságokra gyakorolt kitarató dán nyomás következtében 400 zsidó túlélte Theresienstadtot, és a háború után visszatértek otthonukba, csakúgy, mint azok, akik Svédországban találtak menedéket.

Nagyrészt öregek voltak azok, akik meghaltak, és nagyon valószínű, hogy az alatt az idő alatt normális körülmények között is meghaltak volna.”¹⁶

Ez a néhány mondat elég megdöbbentő: azt rejti magában, hogy egy öreg és beteg embernek, aki fenyegetés, háborgatás nélkül mondjuk koppenhágai otthonában várja előbb-utóbb kiszámíthatóan bekövetkező halálát, nem volt több esélye az ideiglenes életben maradásra, mint azoknak, akiket egy idegen nagyhatalom koncentrációs táborba hurcol, egy más országbeli láger egészségügyi viszonyai közé, ahol nem a túltápláltság a leginkább egészségkárosító veszély, és nem túlbiztosított az orvosi ellátás – még ha mindjárt Teresienstadtról van is szó.¹⁷ Mégis úgy tűnik föl, mintha ebben a kérdésben valamiféle konszenzus uralkodna. Hannah Arendt Eichmann-könyvében azt állítja, hogy 48 dániai zsidó halt meg Teresienstadtban (olyan egyedi esetekre, mint amilyenekre Lidegaard nyomán az imént utaltam, s amik előfordulhattak még, könyve jellegéből következően nem utal), s szerinte ez „a csoport életkorát figyelembe véve nem tekinthető különösebben nagy számnak”.¹⁸ (Lydegard szerint Theresienstadtban 52-en haltak meg a csoportból „végelgyengülésben és betegségben”, 447.) Ez azt is jelenti, hogy a mentésnek-menekülésnek („legalább” 22-en fulladtak a vízbe [374.], akik vízi jártasság nélkül, „nyomorúságos járműveken” s nyilván halászok és hajósok segítsége nélkül indultak útnak) és az otthoni öngyilkosságoknak („legalább” 16 esetről van szó [309.]) tíz-, tízegynéhány fővel kevesebb halálos áldozata volt, mint a deportációnak. Ez utóbbi esetekről Elliott Arnold nem ír vagy talán nem is tud; mindenesetre a fentiekből következően ezek egy része (a vízbe fulladtak között a példa alapján inkább fiatalok voltak) Theresienstadtban életben

¹⁶ Elliott, 1974. 360.

¹⁷ Lidegaard könyvéből megtudhatjuk, hogy volt olyan zsidó személy, akit ugyan nem a razzia napján fogtak le, hanem az augusztus 29-i túszszedés során, s utána nem Theresienstadtba, hanem Lengyelországba vittek; a Mózesi Hitközség öt „prominens tagja” közül egyet, aki ott, a lágerben halt meg. (366–367.)

¹⁸ Arendt, 2000, 199.

maradt volna. Ha a Gestapo-Juhl által a tengerparton elfogottakra is érvényes a theresienstadti átlagos elhalálozási arány, s ideszámítjuk, hogy volt, akit a hajóra szállás előtt lelőttek (a könyv egy esetet említ), akkor az öngyilkosságnak és a Svédországba való menekülésnek majdnem annyi, esetleg több halottja volt, mint az október 1-i razzián elfogottak csoportjának.

A lágerben meghaltak száma valóban „kicsi”, még ha csak a szomszédos Norvégia zsidó embervesztését tekintjük is. Lidegaard írja, hogy Svédország korábban Norvégiából is befogadott 1100 menekültet; azok közül a zsidók közül, akik otthon várták a végzetet, 772 embert deportáltak, és közülük 34 maradt életben (51). Elliott Arnolddal az idézett veszteségminimizálás a dán közigazgatás (közvetve a politikai elit) segítőkészségének és találménységének igazolására szolgál: még az elhurcoltak sorsába is be tudott avatkozni, a deportáltak életét is meg tudta menteni! Éppen ezért nem világos, hogy mi magyarázza a Svédországba menekítés legendássá válását (ti. a zsidók szempontjából; ugyanis a németellenes dán egység létrejöttében bizonyára volt jelentősége). Az állandó titkárok szerepét Lidegaard is részletesen tárgyalja. Jó szándékukat s abból következő elhamarkodott javaslatukat is: még a razzia napja előtt azt indítványozták Bestnek s rajta keresztül Berlinnek, hogy a zsidókat Dániában internálják. Ezt a németek nem fogadták el. Szerencsére. Ha az érintetteket összegyűjtötték volna, senki nem akadályozhatta volna meg a Birodalomba való elhurcolásukat. Paraszti ésszel arra következtethetünk ugyan, hogy a dán politikusoknak abban lehetett fontos szerepük, hogy különféle alkuk révén elérték, az említetteket semmiképpen ne vigyék tovább a mintalágerből: például Auschwitzba. Az is bizonyos, hogy a Theresienstadtba hurcolt skandináviaiak a németekkel való megegyezés révén még a háború *befejezése előtt* hazakerültek: a svéd Vöröskereszt a Bernadotte gróf irányította akció folyamán hazaszállíthatta őket (pontosabban 27 országból 19 000 foglyot kapott meg és vitt a skandináv országokba). A dániaiak április közepén hagyták el a tábort.¹⁹ Viszont épp Hannah Arendt már a hatvanas években határozottan állította: Best szándéka *eleve* az volt, hogy a Dániában lefogottakat *csak* Theresienstadtba vigyék, s ezt Lidegaard egy-egy megjegyzése is alátámasztja. Ami persze nem von le semmit a dán társadalmi szervezetek, intézmények, az aktív embermentésben részt vevő ezrek bátor, az utóbbiak esetében akkori tudásuk szerint veszélyes, legalábbis kockázatos cselekedeteinek értékéből.

¹⁹ Ld. pl. Theresienstadt: key dates. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-key-dates> (Utolsó letöltés: 2026. június 5.)

CONTENTS

EXTERNAL INFLUENCES AND INTERNAL FACTORS IN THE FORMATION OF JEWISH IDENTITY

- BÁNYAI VIKTÓRIA
Reviving Tradition: The Precursors of the Ceremonial Building
at the Szeged Jewish cemetery 3
- PREPUK ANIKÓ
Israelite Ultramontanism? The 1895 National Rabbinical Assembly
and the Implementation of Church Policy Laws 16
- KONRÁD MIKLÓS
Assimilationist Pressure and Jewish Advocacy.
The Myth of Galician Jewish Immigration as a Litmus Test 37
- BODÓ BÉLA
“Learn to Act, my Boy” The Role of Hungarian-Jewish Humor
in the Life of the Empire, the Nation, and the Jewish Community
between 1848 and 1921 57
- FROJIMOVICS KINGA-HORVÁTH RITA
Christopher Columbus and the Discovery of America as Interpreted
by a Holocaust Survivor: Simon Wiesenthal’s Thoughts Concerning
the Identity and Search for a Path of 15th-Century Spanish Jews 85

ROMANIAN POLITICIANS IN TRANSYLVANIA – THE HUNGARIAN PERSPECTIVE

- L. BALOGH BÉNI
Vasile Goldiș and the Hungarians – with Particular Emphasis
to his School Years in Arad 98
- MARCHUT RÉKA
Iuliu Maniu and the Hungarians After 1945 124

BUILDING MEMORIES

LÁSZLÓ ANDOR

- Linguistic Landscape After Battle. Street Name Changes
in Hungarian-Inhabited Settlements in Neighboring Countries 1944–1948 147

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN

- Memory Laws in Post-Transition Hungary 176

REVIEW

BALLA KÁLMÁN

- Missing Chapters on History of Relations, Minorities, and Literature 199

Joanna Urbańska – Máthé Áron: *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népirtás, menekülés, segítségnyújtás*. [Poppies on the Blood-Stained Fields. Ukrainians, Poles, and Hungarians: Genocide, Flight, and Aid] Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2025.

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN

- Fascist Revolutionary Nihilism vs. Authoritarian Conservatism –
or the Brief Reign of the National Legionary State in Romania 216

Florin Müller: *Statul național-legionar (septembrie 1940 – ianuarie 1941)*. [The National-Legionary State (September 1940 – January 1941)] București: Editura Corint, 2025.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

- Patriotic Cheer, Patriotic Sorrow 222

Bo Lidergaard: *Honfitársak. A dán zsidók menekülése 1943 októberében*. [Fellow Countrymen. The Escape of the Danish Jews in October 1943.] Fordította: Bogdán Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2023.